

ISSN 2591-1201

LETNIK 8 • 2024 • ŠTEVILKA 2

Dileme

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Dileme

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Dileme

Review of Slovene Contemporary History

Izdajatelj in založnik

Študijski center za narodno spravo

Naslov uredništva

Tivolska 42, 1000 Ljubljana, Slovenija

Odgovorni urednik

dr. Tomaž Ivešić (Slovenija)

Glavni urednik

dr. Renato Podbersič (Slovenija)

Tehnični urednik

Petra Grabovec (Slovenija)

Uredniški odbor

dr. Matic Batič (Slovenija), dr. Jakub Beneš (Združeno kraljestvo), dr. Pavlina Bobič (Slovenija), dr. Lucia Ceci (Italija), dr. Bojan Dimitrijević (Srbija), dr. Tamara Griesser Pečar (Avstrija), dr. Damjan Hančič (Slovenija), dr. Adam Hudek (Slovaška), dr. David Hazemali (Slovenija), dr. Marica Karakaš Obradov (Hrvaška), dr. Tomaž Kladnik (Slovenija), dr. Peter Lieb (Nemčija), dr. Jože Možina (Slovenija), dr. Oskar Mulej (Avstrija), dr. Jelka Piškurić (Slovenija)

Spletni naslov

<https://www.scnr.si/dileme.html>

Članki so recenzirani. Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

The articles have been peer-reviewed. The authors are solely responsible for the content of their articles. No part of this publication may be reproduced without the publisher's prior consent and a full mention of the source.

Redakcija te številke je bila zaključena 25. 11. 2024.

Publikacija izhaja s finančno podporo Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

Lektoriranje in prevod povzetkov

MODUS TOLLENS, Tadej Todorović s.p. in TransLAB, Andraž Banko s.p.

Oblikovanje in prelom

Inštitut Karantanija

Tisk

Itagraf, d. o. o.

Naklada

100 izvodov

Cena te številke

15 €

ISSN 2591-1201

D i l e m e

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

D i l e m e

Review of Slovene Contemporary History

LETNIK 8 • 2024 • ŠTEVILKA 2

VSEBINA

Razprave

Mirjam Dujo Jurjevčič

Italijansko nasilje na območju Bloške planote, 1941–1943

9

Peter Papler, Darko Ščavničar, Tomaž Kladnik

Razvoj vojaške formacije in vojaškega delovanja Slovenskega domobranstva

47

Nemanja Dević

Srbija na istorijskoj prekretnici 1944: slom monarhista i pobjeda komunističkih snaga

81

Mateja Čoh Kladnik

»V imenu narodov Jugoslavije!«

Procesi pred vojaškimi sodišči poletni 1945

119

Blaž Torkar

Življenje kralja Petra II. Karađorđevića po drugi svetovni vojni v luči ohranjenih britanskih dokumentov

155

Ivo Jevnikar

Franc Jeza v Trstu

179

Poročila s konferenc

Špela Chomicki in Petra Grabrovec
Leto 1944 na Slovenskem – osemdeset let kasneje,
Pivka, 22. maj 2024
207

Recenzije

Tamara Griesser Pečar
Gefangen in Mauthausen: Europa in Mauthausen,
knj. 3, ur. Regina Fritz, Alexander Prenninger, Gerhard
Botz in Heinrich Berger. Böhlau Verlag, Dunaj 2023
213

Renato Podbersič ml.
Raul Hilberg, Uničenje evropskih Judov.
Studia Humanitatis, Ljubljana 2023
229

Jelka Piškurić
Dejan Pacek, Od konflikta h kompromisu: oris odnosa
med državo in Katoliško cerkvijo v Sloveniji 1966–1991.
Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2022
233

R a z p r a v e

Prejeto: 19. 4. 2024
1.01 izvirni znanstveni članek

Mirjam Dujo Jurjevčič¹

Italijansko nasilje na območju Bloške planote, 1941–1943

*Izvleček*²

Prispevek obravnava čas italijanske okupacije (od aprila 1941 do septembra 1943) na Bloški planoti, tj. na območju nekdanje in današnje Občine Bloke. Bloško planoto je aprila 1941 zasedel italijanski okupator in povzročil največje število smrtnih žrtev med drugo svetovno vojno na obravnavanem območju, to je triindvajset odstotkov vseh žrtev, med njimi pa so prevladovale civilne žrtve. V prispevku so predstavljeni posamezni primeri nasilja in smrtne žrtve, ki jih je povzročila italijanska vojska. Najhujše nasilje se je dogajalo v času italijanske ofenzive julija in avgusta 1942, ko so množično streljali ljudi, izganjali prebivalstvo v internacijo, požigali in ropali premoženje. Na kratko je predstavljen tudi nastanek in delovanje vaških straž na Blokah pod italijanskim vojaškim poveljstvom.

- 1 Mirjam Dujo Jurjevčič, asistentka, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI – 1000 Ljubljana, mirjam.jurjevic@scnr.si, ORCID ID: 0009-0006-8078-0255.
- 2 Raziskovalni program št. P6-0380 je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

KLJUČNE BESEDE: 1941–1943, Bloška planota, italijanska okupacija, italijansko nasilje, internacija, represalije

Abstract

The paper discusses the time of the Italian occupation (April 1941–September 1943) on the Bloke Plateau, i.e. the former and contemporary Municipality of Bloke. In April 1941, the Bloke Plateau was occupied by Italian forces, who caused the highest number of deaths during the Second World War in the area in question, i.e. 23% of all casualties, most of which were civilians. The paper presents specific examples of violence and deaths caused by the Italian army. The most extreme violence took place during the Italian offensive in July and August 1942, when there were mass shootings, the population was exiled to internment, and property was burned and looted. There is also a brief presentation of the emergence and activity of Village Guards in Bloke under Italian command.

KEYWORDS: 1941–1943, Bloke Plateau, Italian occupation, Italian violence, internment, reprisals

*Bloška planota pred italijansko okupacijo
in prihod italijanske vojske*

Področje Bloške planote³ je pred in med drugo svetovno vojno obsegalo čez štirideset vasi in zaselkov, upravno pa je spadala v Občino Bloke. Po popisu prebivalstva z dne 31. julija 1941 je območje naseljevalo 3080 prebivalcev.⁴ Bloška planota je bila poseljena s kmečkim prebivalstvom, prevladovali so srednji in mali kmetje. Kmetijstvo je bilo glavni vir za preživetje, industrijskih obratov ni bilo, bilo je le nekaj obrtnikov.⁵ Od leta 1932 je delovala Zveza kmečkih fantov in deklet, ki je bila bolj levo usmerjena. Ustanovila sta jo Tone Šraj⁶ in Stanko Lenarčič,⁷ ki sta junija 1941 organizirala tudi Osvobodilno

- 3 Bloška planota (Bloke) se razprostira na jugovzhodnem delu Notranjske, to je območje južnega dela Republike Slovenije.
- 4 Stane Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem: Gradivo Komisije za raziskavo povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti Občine Cerknica* (Grosuplje: samozaložba, 1996), 93–110.
- 5 Jože Tekavec, *Dnevi preizkušnje: spomini 1941–1945* (Ljubljana: Mladinska knjiga, Velenje: Občinski Odbor ZZB NOV Velenje, 1977), 8.
- 6 Tone Šraj - Aljoša je bil rojen leta 1912 pri Fari na Blokah. Bil je med prvimi organizatorji OF na Bloški planoti in 9. avgusta 1941 sprejet v Komunistično partijo Slovenije (KPS). V času vojne je bil med partizani. Ubit je bil od partizanov novembra leta 1943. Po njem se imenuje osnovna šola v Novi vasi na Blokah; gl. Jože Tekavec, »Prvo leto upora na Bloški planoti,« v: *Notranjski listi II*, ur. Janez Šumrada in Božo Levec (Cerknica: Kulturna skupnost občine Cerknica, 1981), 108; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 97.
- 7 Stanko Lenarčič je bil rojen leta 1895 v Novi vasi. Bil je gostilničar in trgovec. Nekaj let po prvi svetovni vojni je bil izvoljen tudi za župana občine Bloke. Na državnozborskih volitvah leta 1935 je bil izvoljen za narodnega poslanca sreza Logatec. Materialno je podpiral partizane. Italijani so ga 14. julija 1942 aretirali in zaprli ter ga 28. julija 1942 ubili na Velikih Blokah; gl. Tekavec, *Dnevi preizkušnje*, 15, 16, 21, 226.

fronto (OF) za Bloško planoto. Že pred vojno sta delovali tudi katoliško usmerjeni organizaciji Marijina družba in Katoliška akcija, ki ju je vodil župnik Anton Hren.⁸ Na zadnjih občinskih volitvah leta 1936 in tudi na parlamentarnih volitvah leta 1938 je zmagala Jugoslovanska radikalna zajednica (JRZ), v kateri je sodelovala Slovenska ljudska stranka.⁹ Na Velikih Blokah je bila od leta 1936 vojašnica, namenjena obrambi pred italijanskim vdorom, zato so bile v bližini zgrajene tudi utrdbe Rupnikove linije.¹⁰ V njej je bil nameščen bataljon pehote starojugoslovanske vojske graničarjev.¹¹

Italijani so prišli na Bloke 14. aprila 1941 in se naselili v izpraznjeni vojašnici na Velikih Blokah,¹² karabinjerji pa v mlekar

- 8 Jože Možina, *Slovenski razkol: okupacija, revolucija in začetki protirevolucionarnega upora, 3. ponatis*, (Ljubljana: Medijske in raziskovalne storitve, Jožef Možina, Društvo Mohorjeva družba in Celjska Mohorjeva družba, Mohorjeva družba v Celovcu, Goriška Mohorjeva družba, 2019 [i. e.] 2020), 265–66.
- 9 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 20–21.
- 10 Kraljevina Jugoslavije je pred drugo svetovno vojno zaradi obrambe pred zunanjimi vojaškimi grožnjami gradila utrdbeni sistem. Ta je dobil ime po generalu Leonu Rupniku, ki je bil načelnik štaba za utrjevanje med letoma 1938 in 1941. Rupnikova linija ni nikoli služila svojemu prvotnemu namenu obrambe proti Italiji, saj se je vojska Kraljevine Jugoslavije z nje umaknila še pred začetkom italijanskega napada leta 1941. Rupnikova linija je potekala na območju, kjer je od leta 1920 potekala rapalska meja. Z Rapalsko pogodbo, ki sta jo 12. novembra 1920 v Rapallu podpisali Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev ter Kraljevina Italija, je bila določena meja med državama. Več o tem v: Aleš Žlebnič, »Rupnikova linija,« *Zgodovinsko društvo rapalska meja*, pridobljeno 15. 2. 2024, <https://www.rapalskameja.si/vojaska-dediscina/>.
- 11 Tekavec, »Prvo leto upora na Bloški planoti,« 106–7.
- 12 Nastanjen je bil XI. bataljon rušilcev, ki je spadal pod območje graničarjev XI. armadnega zbora, tega je 13. 6. 1942 zamenjal VIII. bataljon črnih srajc »M«, ki se je vrnil s Hrvaške. Več o tem v: Tone Ferenc, *Fašisti brez krinke: dokumenti 1941–1942* (Maribor: Obzorja, 1987), 315, 341.

v Novi vasi. Ob izbruhu vojne je starojugoslovanska vojska za seboj pustila veliko orožja in opreme ter hrano, ljudje pa so pobirali vse, kar je ostalo za umikajočo se vojsko.¹³ Občina Bloke je po zasedbi dobila svojega italijanskega komisarja Ludvika Hvale, ki je znal slovensko, saj je bil doma z Velikega otoka pri Postojni, župan je bil še naprej Jože Rudolf z Velikih Blok, za tajnika na občini pa je bil postavljen Daniel Ferjančič, ki je znal italijansko. Učitelji so ostali na svojih mestih, pouk se je sicer ob zasedbi končal, vendar se je znova pričel 23. aprila in trajal do 30. junija. Italijanska oblast je izdala odlok o oddaji orožja, ki ga je pustila jugoslovanska vojska, vendar jim vsega orožja ni uspelo zaseči. Uvedli so dvojezične napise na vseh javnih ustanovah ter domače prebivalstvo začeli vključevati v fašistične organizacije. Razpustili so društva in zasegli njihovo premoženje. Italijanske oblasti so uvedle tudi živilske nakaznice in obvezno oddajo živine za zakol. To je izvajala posebna ustanova, ki se je imenovala Prevod. V prvem letu zasedbe se italijanska vojska do prebivalstva ni vedla agresivno, ljudi so nadlegovali predvsem tako, da so zahtevali od njih meso, jajca, kokoši itd. Med prebivalstvom niso vzbudili posebnega spoštovanja, sprejelo jih je hladno in prezirljivo.¹⁴ Anton Drobnič¹⁵ s Hudega Vrha je povedal o odnosu prebivalstva in Italijanov v prvem letu okupacije:

Vojaške oblasti v tistem prvem letu sploh ni bilo čutiti. V kasarni na Velikih Blokah je bila italijanska vojska, toda

13 Možina, *Slovenski razkol*, 265–66.

14 Tekavec, »Prvo leto upora na Bloški planoti,« 107–8; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 22–3.

15 Anton Drobnič je bil prvi generalni javni tožilec po osamosvojitvi Slovenije ter nekdanji predsednik društva Nova Slovenska zaveza. Doma je bil s Hudega Vrha na Blokah. Kot mladoleten je bil med vrnjenimi domobranci iz Vetrinja.

prebivalci smo jih srečevali samo ob nedeljah popoldne, ko so kupovali jajca, maslo, spraševali po žganju in podobno. Ljudje Italijanov niso sprejemali ravno direktno s sovraštvom, ampak bolj z zaničevanjem. Preprosti kmetje na Blokah so Italijane čutili kot tujce in so jih v bistvu zaničevali. Pa norčevali so se iz njih. Prebivalci torej na noben način niso bili za Italijane, a napetosti še ni bilo čutiti.¹⁶

V začetku avgusta je bila ustanovljena partijska organizacija na Bloški planoti. Za sekretarja partijske celice Nova vas je bil izvoljen Tone Šraj. Začeli so se ustanavljati rajonski odbori KP in OF. V drugi polovici oktobra 1941 so se začeli po različnih vaseh na Blokah ustanavljati terenski odbori OF in narodna zaščita.¹⁷ Partizanskih enot v tem času na Bloški planoti ni bilo, se je pa jeseni začelo govoriti, da se zbirajo oboroženi ljudje proti Italijanom. Ljudje so jih imenovali četniki, za katere se je začela zbirati pomoč v orožju in obleki.¹⁸ Strah med ljudi sta prinesla partizanska napada na italijanski postojanki v Ložu in Bezuljaku oktobra 1941, zaradi katerih so Italijani začeli ustraševati tudi po bloških vaseh.¹⁹ Kljub temu nasilja italijanske vojske v prvem letu vojne ni bilo.

16 France Pibernik in Anton Drobnič, *Mož neuklonljivih ramen: pogovori s Francetom Pibernikom (junij–oktober 1998)* (Ljubljana: Družina, 2021), 37.

17 Tekavec, »Prvo leto upora na Bloški planoti,« 110–11.

18 Pibernik in Drobnič, *Mož neuklonljivih ramen*, 37.

19 Anton Drobnič, »Rdeči udar na Notranjskem,« *Zaveza: glasilo Nove slovenske zaveze* 60, št. 1 (2005): 15.

Začetek italijanskega nasilja

Z ustanovitvijo 3. bataljona Ljuba Šercerja 7. januarja 1942 se je začelo razvijati partizansko gibanje tudi na Bloški planoti. Italijani so začeli zasledovati podpornike partizanskega gibanja in prve aretacije izvršili v mesecu februarju leta 1942. Dne 14. februarja so italijanski vojaki prišli v gostilno na Strmco, kjer je bila vsa družina aktivna podpornica partizanskega gibanja in kamor je prihajalo razno blago iz Ljubljane za partizane. Aretirali so štiri brate in še tri moške, ki so bili tisti čas v gostilni. Vse so zvezali, jih spravili na kamion in začeli s hišno preiskavo. Pri tem so pobrali vse, kar so našli, vendar nič sumljivega, kar bi družino lahko povežalo s partizani. Potem ko so vse preiskali, so v sredino hiše nanesli slame in drv ter jo zažgali, poleg hiše še skedenj, kozolec in hlev. Aretirane so odpeljali na postojanko na Velike Bloke, jih zaprli in nekaj dni pretepali, zatem pa jih odpeljali v ljubljanske zapore in nato v internacijo.²⁰

19. februarja se je pripeljalo v Novo vas deset italijanskih miličnikov, ki so prišli iz Ljubljane z nalogo, da bi aretirali fante in može, ki so sodelovali s partizanskim gibanjem. Poizvedovali so za Tonetom Šrajem in Jožetom Korošcem s Hudega Vrha, ki sta se pravočasno umaknila. Policija je ob podpori vojakov z Velikih Blok istega dne in naslednji dan aretirala može in fante iz vasi Ravne, Topol, Runarsko, Nova vas, Ravnik, Hribarjevo in Hudi Vrh.²¹ Poslali so jih v Ljubljano, kjer so jih zasliševali, nekatere so poslali v koprške zapore, druge so postavili pred sodišče v Ljubljani in jih obsodili na večletno zaporno kazen.²² Iz vasi Hudi Vrh so odvedli več gospodarjev in fantov ter jih odpeljali v internacijo. Izdal jih je eden izmed njih, ki je sode-

20 Tekavec, »Prvo leto upora na Bloški planoti,« 116.

21 Ibid.

22 Tekavec, *Dnevi preizkušnje*, 122.

loval pri organizaciji zbiranja pomoči za štajerske begunce, ki so pribežali v Ljubljansko pokrajino pred Nemci.²³

Manjša partizanska skupina se je 25. marca zadrževala v gozdčku blizu vasi Ravnik. Ker jim je zmanjkalo cigaret, so trije partizani, ki niso bili domačini, oblečeni v civilne obleke, stopili v vaško gostilno. Ko so odhajali iz gostilne, so se na sredi vasi srečali s tremi italijanskimi vojaki, ki so hodili po hišah in kupovali jajca ter surovo maslo. Ob srečanju so jih Italijani želeli legitimirati, takrat pa sta partizana izpod suknjičev potegnila pištoli. Prvemu se je naboj zaskočil v cevi, drugi pa je enega vojaka zadel v roko, podoficirja je smrtno zadel, tretji strel pa je zgrešil. Ostali italijanski vojaki so streljali na njiju in enega ustrelili. Vaščani so slutili na maščevanje Italijanov, zato so na vozove zložili najnujnejše stvari ter vse to odpeljali v gozd. Tudi mlajši moški so se povečini umaknili v gozd in okoliške vasi, doma so ostali le starejši in žene z otroki. Italijani so v vas nato prišli na štirih kamionih in jo obkolili. Prva skupina vojakov je vdrla v hiše in nagnala vse ljudi na sredo vasi, druga skupina pa je na slamnate strehe metala zažigalne bombe in čez deset minut je bila vsa vas v plamenih. Gorelo je več kot 80 poslopij. Pred vaščane so poleg ubitega podoficirja privlekli mrtvega partizana in jih spraševali, kdo je. Italijani so odbrali mlajše moške, ki so ostali doma, jih naložili na kamion in jih odpeljali na Velike Bloke. Naslednji dan so večino jetnikov izpustili, zadržali so le tri, ki so jih zasliševali, pretepali ter po nekaj dneh tudi te tri izpustili. Tisti čas, ko so se Italijani po požigu Ravnika vračali na postojanko Velike Bloke, se je iz vasi Kramplje vračal domov Jože Zakrajšek. Izogniti se jim je poskušal na stransko stezo, vendar so ga opazili in streljali za njim ter ga ranili. Ranjenega so pobrali in ga odpeljali v bolnišnico v Ljubljano, kjer je umrl. Naslednji dan po požigu Ravnika je italijanski komisar občine

23 Pibernik in Drobnič, *Mož neuklonljivih ramen*, 37.

Bloke Ludvik Hvala razglasil poostreno policijsko uro in objavil ultimatum, da se morajo v treh dneh javiti na občini vsi moški iz Ravnika, ki so ob požigu vasi pobegnili.²⁴

Aprila so partizani iz taborišča nad vasjo Metulje vdrli v bloško občinsko pisarno in odnesli vse pisalne stroje, iz trgovine pa so odnesli tudi nekaj blaga. Zaradi tega partizanskega obiska je prišla v Novo vas italijanska vojaška posadka, ki je spremenila cerkveni zvonik v bunker, iz katerega so vsako noč streljali na vse strani, da bi odganjali partizane. Italijani so izdajali razne razglase, prepovedali so hoditi iz vasi v vas, kmetje so lahko hodili delat na oddaljene njive in v gozd le z dovoljenjem. Za potovanje v Ljubljano so potrebovali dovoljenje, ki ga je izdal karabinjerski brigadir.²⁵

Deset partizanov je 10. maja prišlo iz partizanskega taborišča Mačkovec, da bi napadli vojašnico na Velikih Blokah. Obstreljevanje z obeh strani je trajalo vso noč, a žrtev ni bilo. Idejo za napad je predlagal Stanko Semič - Daki.²⁶ Jože Tekavec, partizanski aktivist in borec je zapisal, da mu je Daki dejal: *»Italijani so se 'zabunkali' v kasarne in ne gredo iz svojih zaklonišč. Naša vojska je močno narasla. Želi si borb, a se nimamo*

24 Tekavec, »Prvo leto upora na Bloški planoti,« 117–18.

25 Ibid., 119.

26 Stanko Semič - Daki je bil rojen leta 1915 v Ljubljani. Po poklicu je bil pek. V letih 1936–39 se je bojeval v španski državljanski vojni. Že julija 1941 se je priključil partizanom. Spomladi leta 1942 je postal komandant Leteče patrulje, nato bataljona Notranjskega odreda, Tomšičeve brigade, namestnik komandanta 15. divizije in nato komandant 18. divizije. Leta 1943 je bil imenovan za narodnega heroja. Novembra leta 1944 je bil poslan na vojaško akademijo v Sovjetski zvezi. Po vrnitvi je bil komandant divizije Knoj-a od novembra 1945 do avgusta 1946. Po demobilizaciji je služboval v Muzeju narodne osvoboditve LRS v Ljubljani in v ZZB Slovenije. Umrl je leta 1985 v Ljubljani. Več o tem v: Zdravko Klanjšček, »Stanko Semič - Daki,« v: *Enciklopedija Slovenije, zvezek 11*, ur. Dušan Voglar (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997), 46.

s kom bojevat, ker se Italijani ne spuste v hajke, ampak se kot klop tiščijo v svojem gnezdu. Na kakšen način misliš, da bi jih lahko zvalili iz Velikih Blok in bi se potem z njimi spopadli?»²⁷ Daki je nato predlagal, da bi Italijane »razdražili«, če bi jih malo obstreljevali, in tako bi ti naslednji dan zapustili svoje postojanke. Ker se je vse več partizanov nahajalo na območju Blok, so italijanski vojaki, ki so prišli iz Velikih Lašč, okrepili svojo postojanko na Velikih Blokah.²⁸

Dne 8. junija v večernih urah pa je skupina partizanov ponovno prišla v Faro, da bi napadla in razbila bunker v cerkvenem zvoniku. Partizani so nanosili dračja in drv, da bi zvonik zažgali. Streljanje je priklicalo karabinjerje in vojsko, ki so prišli na pomoč napadeni posadki v zvoniku. Partizani so se zaradi italijanske premoči umaknili.²⁹

Dne 29. junija so nad vas Sv. Duh, medtem ko so se aktivisti OF pripravljali na zborovanje z volitvami v narodnoosvobodilni odbor, priletela letala in začela z bombardiranjem vasi ter streljanjem z letalskimi mitraljezi. Zbrana množica ljudi se je umaknila v gozd.³⁰ Med zborovalci je bil tudi Tekavec: »*Kmalu je bila vsa vas v plamenih. Ogenj je prasketal, plamen pa se je dvigal visoko v zrak. Živina je mukala, svinje so krulile in cvilile. Tramovje v strešnih ogrojdih je pokalo zaradi visoke vročine, ki je pustošila in uničevala imetje poštenih vaščanov.*«³¹ Tako je bila vsa vas z gospodarskimi poslopij uničena. Med bombardiranjem vasi je bila ubita vaščanka Franciška Zakrajšek.³²

27 Tekavec, *Dnevi preizkušnje*, 135–36; Tekavec, »Prvo leto upora na Bloški planoti,« 119–20.

28 Tekavec, *Dnevi preizkušnje*, 136–38.

29 Tekavec, »Prvo leto upora na Bloški planoti,« 120.

30 Ibid., 122.

31 Tekavec, *Dnevi preizkušnje*, 192.

32 Tekavec, »Prvo leto upora na Bloški planoti,« 122; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 100.

Krvavo poletje 1942 na Bloški planoti

V začetku julija 1942 se je že slutilo, da Italijani pripravljajo veliko ofenzivo, da bi prečesali celotno ozemlje in uničili partizansko gibanje. Terenski odbori OF na Bloški planoti naj bi ljudem, ki so bili simpatizerji in sodelavci OF, svetovali, da naj poskrijejo najnujnejše življenjske potrebščine, hrano, obleko in obutev, kar so tudi storili. Predlagali pa naj bi tudi, da se vsi mlajši moški, ki so sposobni za orožje, umaknejo in pridružijo partizanom, starejši moški pa naj se skrijejo.³³ Narodna zaščita in partizanski borci so zasekali vse ceste, ki so vodile na Bloško planoto in jih na nekaterih mestih tudi prekopali.³⁴ Tudi vasi naj bi dobile ukaz, da zasekajo in prekopljejo ceste in poti, po katerih naj bi prišli Italijani. Možje in fantje so morali stražiti ob teh ovirah.³⁵ Kot je zapisal Tekavec, pa je bloški župnik Hren pozival ljudi, ki so imeli svojce pri partizanih, da naj se vrnejo domov, ker kdor naj bi se nahajal doma, je varen, tistega, ki pa bi Italijani ujeli v gozdu, pa naj bi bil v nevarnosti, da ga ubijejo.³⁶

Ob koncu šolskega leta so Italijani odpeljali štiri učitelje iz šole v Novi vasi na Velike Bloke, nato na Rakek, kjer so bili zaprti en mesec, potem pa so jih odpeljali v internacijo v Italijo. Prebivalci vasi Ravne so bili naklonjeni partizanskemu gibanju, zato so se v tej vasi partizani večkrat zadrževali. Aktiven je bil tudi terenski odbor OF. Dne 8. julija je priletelo nad vas Ravne letalo in blizu cerkve odvrгло zažigalno bombo. Požar se je razširil in zajel več poslopij, letalo pa je začelo metati še rušilne bombe. Napad je trajal približno eno uro. Ljudje, ki so bili povečini na travnikih in poljih, so hiteli proti domu, da bi

33 Tekavec, *Dnevi preizkušnje*, 199.

34 Ibid., 201.

35 Janko Maček, »Rdeči sij nad Krpanovo deželo,« *Zaveza* 10, št. 3 (1993): 16.

36 Tekavec, *Dnevi preizkušnje*, 199.

rešili živino in drugo imetje. Pri bombardiranju sta bili ubiti gostilničarka Ivana Trhljen in dvanajstletna Darinka Mlakar, ranjeni pa so bili štirje vaščani.³⁷

14. julija so od Italijanov dobili poziv, da se morajo na postojanki Velike Bloke zgglasiti organizator OF na Blokah Stanko Lenarčič, član rajonskega odbora OF in študent Ivan Čampa³⁸ ter upokojeni orožnik Franc Dobrila. Pozivu so se odzvali, nato pa so jih v kasarni zadržali in zaprli. Čampo in Dobrilo so ustrelili 27. julija – Čampa je bil ustreljen in pokopan v grob, ki si ga je moral pred tem izkopati sam. Lenarčiča pa so Italijani ustrelili naslednji dan.³⁹ Istega dne je prispela večja skupina italijanskih vojakov iz postojanke Velike Bloke do Sv. Urha nad vasjo Zavrh. Na poti so prijeli in odpeljali s seboj Janeza Bečaja, gozdnega čuvaja in oskrbnika graščine na Pajkovem, in Jožeta Pirmana iz vasi Bočkovo, ki se je takrat nahajal na Pajkovem. Pri Cerkvi sv. Urha so ju mučili in ubili.⁴⁰ Janez Bečaj je bil

37 Tekavec, »Prvo leto upora na Bloški planoti,« 123; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 98.

38 Ivan Čampa je bil rojen 15. 11. 1914 v Nemški vasi na Blokah. Bil je pesnik in pisatelj. Po končani gimnaziji se je vpisal na pravo in nato na pedagogiko, vendar študija ni dokončal. Predavanj večinoma ni obiskoval, saj je zaradi revščine opravljal različna priložnostna dela. Junija 1938 se je zaposlil v ljubljanskem internatu Marijanišče kot dijaški perfekt. Junija 1939 je dobil zaposlitev pri Novi založbi. Leta 1940 se je zaposlil pri ljubljanski carinarnici in poleti 1941 službo pustil. Z družino, ženo in dvema otrokoma se je preselil v Nemško vas. Avgusta 1941 se je pridružil OF v Novi vasi na Blokah. Leta 2008 so po njem poimenovali podružnično knjižnico v Novi vasi in ob stoti obletnici njegovega rojstva odkrili spominsko obeležje. Več o tem v: Andraž Jež, »Čampa, Ivan (1914–1942),« Slovenska biografija, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013, pridobljeno 15. 2. 2024, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1023480/#novi-slovenski-biografski-leksikon>.

39 Tekavec, »Prvo leto upora na Bloški planoti,« 123–24.

40 Tekavec, *Dnevi preizkušnje*, 202.

mesec prej, 28. junija, na zborovanju na Pajkovem izvoljen za tajnika narodnoosvobodilnega odbora.⁴¹

Dne 15. julija so italijanska letala po Bloški planoti trosila letake s pozivom partizanom, naj se javijo oblastem. Grozili so s smrtjo, požigi in popolnim uničenjem vseh, ki kakorkoli sodelujejo in podpirajo partizane.⁴² Še pred prihodom glavnine italijanske ofenzive je italijanska vojska že začela s pobijanjem Bločanov.

18. julija so italijanski vojaki iz Velikih Blok odšli v vas Kramplje in aretirali kmeta Janeza Gorjupa, ga odpeljali do križišča ceste, ki vodi v Ravnik in ga tam ustrelili. Nato so ga vrgli v jamo z apnom, kjer so ga naslednji dan našli svojci in ga pokopali na pokopališču.⁴³

Pred italijansko vojsko so se umaknili v Iško tudi mlinar Ivan Pirman iz Mramorovega, kmečki sin Alojz Štrukelj iz vasi Zales, delavec iz Mramorovega Alojz Cimperman in sedemnajstletni Franc Petrič iz Zavrha. Odločili so se, da se javijo na vojaško komando na Zavrhu. Ko so se javili v štab, so italijanski oficirji pregledali seznam, poklicali vojake, ti pa so vse štiri odpeljali nekaj sto metrov od vasi. Ob gozdu so si morali izkopati jamo, potem pa so jih 19. julija postrelili. Pirman in Štrukelj sta bila pred tem izvoljena v narodnoosvobodilni odbor.⁴⁴

V juliju 1942 je nastopila italijanska ofenziva. Na Bloke je italijanska vojska prišla 24. julija preko vasi Polšeče, Zavrh in Ravnik ter jih požgala. Na Ravniku so Italijani ponovno požgali zasilno popravljena stanovanja, ki so jih ljudje uredili po prvem požigu marca 1942. Požgali so samo pri tistih družinah, ki so imele sinove med partizani in jim pokradli, kar jim je še

41 Ibid., 209.

42 Tekavec, »Prvo leto upora na Bloški planoti,« 124.

43 Tekavec, *Dnevi preizkušnje*, 203.

44 Ibid., 202–3.

uspelo rešiti po prvem požaru.⁴⁵ Požgali so tudi vasi Škufče, Škrabče, Lepi Vrh, Štorovo in Pajkovo.⁴⁶ Italijani so začeli z množičnimi streljanji v Kotlu, na Runarskem, Velikem Vrhu in Velikih Blokah. Na Zavrhu so ustrelili 33-letnega kmeta Alojza Pirmana, ki je bil 28. junija na Pajkovem izvoljen za člana narodnoosvobodilnega odbora. Isti dan so na Ravniških Rupah ustrelili štiri može iz vasi Štorovo: kmeta Franca Zupančiča in Jožeta Jakopina, 18-letnega kmečkega sina Antona Zakrajška in delavca Jožeta Jakiča. V vasi Škrabče pa so ustrelili 72-letnega kmeta Andreja Intiharja in njegovega sina Andreja, starega 30 let. V očetovem suknjiču so našli potrdilo, da je oddal partizanom tele.⁴⁷

25. julija so blizu vasi Kotel ubili sedem mož: Jerneja Kraševca z Velikega Vrha, Jožeta, Rudolfa in Dominika Zakrajška iz Sv. Duha, Jožeta Zakrajška iz Škrabč, Janeza Zakrajška in Karla Gorjupa iz vasi Kramplje. Zajeli naj bi jih na njihovih domovih ali pri delu na polju in jih odpeljali proti vasi Kotel. Žrtve naj bi imele razbite glave in prestreljene klobuke. Po enem mesecu so jih našli pokopane v skupnem grobu. Janezu Zakrajšku naj bi Italijani na čelo vrezali peterokrako zvezdo.⁴⁸ Prav tako je bil 25. julija na Runarskem ubit še Franc Zidar iz Škrabč.⁴⁹ Pričevalec A. O. z Runarskega je povedal, kako so Italijani ubili dva vaščana:

Glavni udarec je bila italijanska ofenziva, takrat so Italijani zasejali sovraštvo med ljudi. Italijani so prišli sem v vas in

45 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 25; Tekavec, *Dnevi preizkušnje*, 209.

46 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 25; Tekavec, *Dnevi preizkušnje*, 205.

47 Tekavec, *Dnevi preizkušnje*, 209.

48 Ibid., 212–13.

49 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 101.

postrojili ljudi gor pri Martinih gor na vasi in jih zasliševali. Simon Pavčič je imel nekaj tobaka in ga zakopal v grmu, zraven je pa drug sosed Anton Pavčič, ki je bil pri orožnikih, skril orožje tudi tam zraven ob meji, kjer je tobak skril sosed Simon. Italijani pa so bili pri cerkvi in so videli Simona, ki je šel po tobak tja, kjer ga je zakopal. Začeli so ga zasliševati, kje ima sinove. Antona in Simona so ustrelili, zaradi pištole, ki je bila tam skrita. Nato so Italijani ustrelili v sosednjo hišo in začelo je goreti. Ker je bil naš hlev pokrit s slamo je tudi zagorel in sosedovo je vse pogorelo.⁵⁰

Italijani so moške najprej zaprli in jih nato razvrstili v skupine za ustrelitev, internacijo ali izpust.⁵¹ 25. julija so v Novo vas pripeljali nad dvesto ljudi iz Bloške planote, nekaj tudi iz drugih krajev. Strpali so jih v šolo in jih močno zastražili. Za šolo so postavili mizo za vojno sodišče, pri katerem je bil navzoč domači izdajalec Anton Ivančič. Ta je nosil italijansko uniformo in črna očala ter imel obvezano glavo, da ga ne bi prepoznali.⁵² Kot navaja Drobnič, je prevajal, ob tem pa povedal, kar je o posameznem zajetem vedel.⁵³ Pri sodišču je sodeloval brigadir karabinjerske postaje Bloke Pietro de Stante in višji oficir, ki je vodil sodišče. Ta je pri odločanju upošteval mnenje brigadirja, ker naj bi Bločane bolje poznal, saj je dalj

50 Študijski center za narodno spravo – Arhiv pričevanj (SCNR), pričevanje A. O., Runarsko, 28. 5. 2014.

51 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 23.

52 Tekavec, *Dnevi preizkušnje*, 213; Pibernik in Drobnič, *Mož neuklonljivih ramen*, 41.

53 Drobnič navaja, da naj bi to bil France Ivančič, ki naj bi že prej izdajal. Verjetno pa gre za Antona Ivančiča, ki ga omenja tudi Ferenc v knjigi *Fašisti brez krinke*. Bil je partizan Šercerjeve brigade, ki ga je zajela italijanska vojska v začetku februarja 1942. Več o tem v: Ferenc, *Fašisti brez krinke*, 282; Pibernik in Drobnič, *Mož neuklonljivih ramen*, 41.

časa bival na Blokah. Zaslišane so razdelili v tri skupine: prva je bila za likvidacijo, druga za internacijo in tretja za izpustitev, pri čemer so ljudi iz slednje takoj poslali domov. Naslednjo skupino pa so odpeljali do nekega grma, kjer jih je spovedal duhovnik, nato so jih odpeljali na »Brinšček« za vasjo Fara in jih ustrelili. Takrat so ustrelili tudi tri brate Jakopin iz Zavrha.⁵⁴

25. julija so Italijani v Novi vasi najprej zažgali hlev in hišo, ki je bila last posojilnice, v njej pa je stanovala družina Šraj, kjer je bil doma organizator OF Šraj, ki je bil pri partizanih. Name-ravali so požgati tudi hišo, v kateri je stanovala družina Stanka Lenarčiča, ko pa so ugotovili, da ni njihova last, tega niso storili. Družino so izgnali iz hiše in jo izropali. Borisa, sina Stanka Lenarčiča, starega 19 let, so zvezali in posadili na avto, aretirali so tudi Ludvika Šraja, brata Toneta Šraja in očeta Antona.⁵⁵

Štab divizije »Granatieri di Sardegna«, ki ga je vodil general Taddeo Orlando, se je nastanil v vasi Veliki Vrh. Vojaki so bili razdeljeni po hišah, v šotorih okrog vasi, po hribih in na polju. Može in fante, ki so jih zajeli na pohodih, so na Velikem Vrhu zaprli v hlev in svinjak na domačiji Sablar ter jih zastražili. Ko so bili zaprti, naj bi jih mučili, pretepali s koli in brcali. Popoldne 26. julija so ujete zvezane odpeljali na hrib za vasjo Veliki Vrh. Med njimi Ivana Usenika, gostilničarja in trgovca, ki naj bi bil po krivem ovaden, da ni hotel v svoj hlev sprejeti živine, ki so jo Italijani odvzeli Bločanom. Borisa Lenarčiča, Ludvika Šraja, in še osem drugih so zvezane pripeljali na kraj usmrtitve. Sodbo je izvršilo petdeset vojakov iz divizije »Granatieri di Sardegna«. Po hišah so iskali krampe in lopate, žrtve so si morale na določenem mestu same izkopati grob. Glavo so si morali zaviti v svoj suknjič. 26. julija so jih Italijani pobili z

54 Tekavec, *Dnevi preizkušnje*, 213.

55 Ibid., 210–11.

mitraljezi.⁵⁶ Istega dne so Italijani iz vasi odpeljali Fara Jožeta Ponikvarja, ker so pri njem našli partizansko literaturo, zato so mu zažgali hišo ter še dve hiše dveh partizanov. Iz vasi Fara so odšli v vas Metulje in jo požgali. V vasi Topol so požgali eno hišo, v vasi Ravne dve hiši, nato pa so se odpeljali na Veliki Vrh, kjer so zažgali tudi eno hišo in podminirali rojstno hišo Dakija ter tudi hišo na Hudem Vrhu (Koroščevo).⁵⁷

Naslednji dan, 27. julija, so Italijani odpeljali vse moške, ki so bili zaprti v šoli v Novi vasi, na Veliki Vrh. Z vojsko je šel tudi župnik Hren. Na dvajsetih kamionih so pripeljali še nekaj čez 200 mož z Bloške planote in bližnje okolice, nekaj ljudi pa so imeli zaprtih še iz prejšnjih dni. Za hišo domačije Sablar so postavili mizo za vojaško sodišče, ki ga je vodil polkovnik, pri tem je sodeloval še italijanski oficir Lucarelli, brigadir karabinjerske postaje Pietro de Stante in župnik Hren, prisotna pa naj bi bila tudi partizanski dezerter Čičo in še domači izdajalec Anton Ivančič. Pripeljali in zastražili so okoli 500 možkih.⁵⁸ Po navedbah Drobniča je župnik Hren poskušal zajete reševati. *»Prepričeval je Italijane, da ta in ta ni komunist, da je veren in da ima veliko družino. Po pripovedovanju mojega očeta je v mnogih primerih Italijane uspel prepričati, da so jih izpustili. Vseh res ni mogel in zato so Hrena partizani obtoževali, da je izdajal.«*⁵⁹ Italijanski oficir, ki je zasliševal, se je razjezil nad Hrenom in zakričal, kot navaja Drobnič, *»da mu je že dovolj njegovega prosjačenja za te preklete rdečkarje in da ga bo aretiral*

56 Ibid., 214–15. Obe žrtve sta v knjigi *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem* navedeni kot partizana. Več o tem v: Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 96–7.

57 Tekavec, *Dnevi preizkušnje*, 211; Pibernik in Drobnič, *Mož neuklonljivih ramen*, 40–1.

58 Tekavec, *Dnevi preizkušnje*, 225.

59 Pibernik in Drobnič, *Mož neuklonljivih ramen*, 41.

in poslal v taborišče, če takoj ne izgine.«⁶⁰ Sodišče naj bi že imelo seznam. Razdelili so jih v tri skupine: v prvi so bili tisti, ki so jih izpustili domov, v drugi tisti za internacijo, tretja skupina pa je bila za ustrelitev. Sedemnajst ljudi, ki so bili določeni za ustrelitev, so odpeljali nad vas in jih ustrelili. Velika večina med njimi je bila iz drugih krajev in ne iz Bloške planote. Ko so jih usmrtili, so ostale odpeljali k jami, kjer so bili prisiljeni, da so nekaj časa gledali žrtve v odprtem grobu, poleg tega pa, kot navaja Tekavec, se je vsak moral zahvaliti sodišču, da je ostal živ. Moške, ki so bili določeni za internacijo, so odpeljali v Italijo. Istega dne so za kasarnami na Velikih Blokah ustrelili šest fantov iz Velikih Blok, starih od 18 do 32 let.⁶¹

Pričevalec A. U. iz Volčjega se je spominjal: »V času italijanske ofenzive je bil štab v Volčjem. Tu so zbrali moške iz okoliških vasi in jih odgnali na Velikih Vrh. Tam je bilo sodišče. Osem so jih ubili na Velikem Vrh, ostale pa so spustili domov.«⁶²

Štab divizije »Granatieri di Sardegna« in vojska sta odšla iz vasi Veliki Vrh 29. julija in nadaljevala z ofenzivo proti Loškemu Potoku. Na Velikem Vrh so imeli zaprtega partizana Staneta Pakiža in civilista Franca Vesela iz vasi Ravne. Oba so zvezali in odpeljali s seboj. Na pohodu so se ustavili v Ravnah, kjer so morali ljudje prignati vso živino iz hlevov, ki so jo nato Italijani vzeli s seboj. S seboj so odpeljali tudi Andreja Vesela, brata Franca Vesela, da jim je kazal pot proti Loškemu Potoku. Stanka in Franca so v Malem Logu ubili. Kljub umiku ofenzive je streljanje prebivalstva še vedno trajalo v prvi polovici avgusta.⁶³ Po hajkah, usmrтитvah in ropanjih so bili Italijani prepričani, da so partizane potisnili proti Kočevskemu Rogu, kjer naj

60 Ibid., 42.

61 Tekavec, *Dnevi preizkušnje*, 225–26.

62 SCNR, pričevanje A. U., Volčje, 25. 4. 2014.

63 Tekavec, *Dnevi preizkušnje*, 229–30; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 23, 97–8.

bi jih obkolili in uničili.⁶⁴ Partizani so se pred ofenzivo razdelili v manjše enote. Nekateri so se vrnili na svoje domove, drugi pa so se predali Italijanom in večino teh so Italijani postrelili ali pa jih prisilili v sodelovanje z njimi.⁶⁵ Dne 4. avgusta se je iz Loškega Potoka vrnila skupina italijanskih vojakov in s seboj pripeljala nekaj partizanskih dezerterjev iz Loškega Potoka, ki so se med ofenzivo predali Italijanom. Ponovno so pobrali moške iz vasi in jih zbrali v Novi vasi na travniku pred šolo. Pred ujete partizane so morali stopati prisilno privedeni domačini, o katerih so Italijani zbirali podatke in tisti, na katerega so dezerterji pokazali, da je kakorkoli pomagal partizanom, je bil obsojen na smrt.⁶⁶ Na zaslišanju v Kočevju septembra 1943 pa je zajeti bloški tajnik Danilo Ferjančič povedal, da so za čas italijanske ofenzive Italijani prijeli 22 Bločanov, češ da so partizani in da jih je treba ustreliti. Odpeljani so bili v Kočevsko Reko, kjer so 5. avgusta 1942 šest od njih ustrelil, med njimi Andreja Vesela, brata prej ubitega Franca Vesela. Pred ustrelitvijo so brali razsodbe, po katerih je bil eden ustreljen zato, ker ni imel legitimacije, drugi zato, ker je bil brat pri partizanih. Tudi Ferjančiča so nameravali ustreliti, ker naj bi nekemu Petru Turku, ki se je vrnil iz partizanov, izdal potrdilo, da je legitimacijo izgubil. Ker pa je medtem prišel na Bloke general Orlando in ni imel tolmača, so Ferjančiča poklicali nazaj, ostale pa so internirali s pojasnilom, da bi sicer morali postreliti vse, vendar so »*siti krvi*.«⁶⁷ Pričevalec I. Š. se spominja italijanske ofenzive:

64 Tekavec, *Dnevi preizkušnje*, 227–28.

65 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 23.

66 Tekavec, *Dnevi preizkušnje*, 230–31; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 23.

67 Arhiv Republike Slovenije, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 104, Zaslišanje Danila Ferjančiča na Področnem vojaškem sodišču (PVS) v Kočevju, 29. 9. 1943; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 23, 97.

Konec julija 1942 je šla mimo italijanska ofenziva. Gorele so vasi kot v turških časih. Prej so znali priti (italijanski vojaki, op. a.) prijateljsko kot ljudje, kakšna jajca so kupovali, takrat pa puške na strel, strogo uradno. Vas je bila zbrana na hribčku. Italijanska vojska je s seboj prignala iz sosednjih vasi dvajset, trideset prestrašenih moških. Noben ni imel zvezde na kapah, bili so sami kmečki fantje in možje. Partizani pa so se skrili in se niso pustili ujeti. Sredi dneva je prišla ta glavnina v vas. To so bile represalije, odgovor na partizanske akcije, kolikor jih je bilo. Oče je bil pod jablano, okoli njega smo bili zbrani otroci. Do njega pride en slovenski vojak, pa je rekel: 'Pojdi!' in je moral pot kazat po gozdu v sosednjo vas Radlek. Tam so prenočili, delali selekcije, eni so prišli domov, nekateri pa so šli na Rab, mnogi so tam ostali. Mama je rekla, da šele zdaj lahko mirno spi, ko je oče na Rabu.⁶⁸

Italijani so izvedeli, da so trije moški na Blokah podporniki partizanstva. Ker niso natančno vedeli, kateri trije so (vedeli so sicer le, da gre za Franca Hitija, Ivančiča in Zakrajška), so zato pobrali vse može z Blok po imenu France Hiti, France Ivančič in France Zakrajšek in jih vse poslali internacijo.⁶⁹

General Robotti in visoki komisar Grazioli sta 6. in 7. avgusta 1942 obiskala t. i. očiščeno območje Notranjske. Bila sta na Velikih Blokah, v Novi vasi, Loškem Potoku in Starem trgu pri Ložu.⁷⁰

Italijani so v času italijanske ofenzive ustrelili 51 civilistov, ki so bili žrtve represalij,⁷¹ in internirali 78 ljudi, požgali 105 hiš

68 SCNR, pričevanje I. Š., Ljubljana, 19. 7. 2011.

69 SCNR, pričevanje M. Ž., Gameljne, 16. 5. 2014.

70 Ferenc, *Fašisti brez krinke*, 417; »Visoki komisar, poveljnik armadnega zbora in zvezni tajnik med oddelki oboroženih sil,« *Slovenec*, 8. 8. 1942, 2.

71 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 93–110.

in nad 280 gospodarskih poslopij. Poleg tega pa so odpeljali še 180 prašičev in 380 glav živine.⁷²

V tem času je Bloško planoto pestila lakota, zato je italijanska vojska ljudem, ki so imeli požgane domačije ali katerih svojci so bili odgnani v internacijo, delila hrano. Vendar pa v občini Bloke niso dobile hrane vse družine interniranih, saj je bila delitev hrane izpeljana samo v vaseh Fara, Nova vas in Velike Bloke.⁷³

Septembra 1942 je bil ubit še en civilist in likvidiran en partizan. V zadnjih treh mesecih leta 1942 je v internaciji umrlo 12 Bločanov, predvsem na Rabu.⁷⁴

Med italijansko ofenzivo ni bil izstreljen niti en partizanski strel v obrambo ljudi, poudarja Drobnič. Ljudje so bili prestrašeni, ker so Italijani pobili veliko ljudi, nekatere odpeljali v internacijo ter požgali vasi. Prav tako pa so partizani grozili ljudem s smrtjo, nekaj so jih ubili ter rekvirirali po hišah. *»Ljudje so bili res v nemogočem položaju. Podnevi so Italijani grozili, da bodo postrelili ljudi, če ne bodo prijavili partizanov, partizani so grozili obratno. Nastala je strašna stiska, ljudje niso vedeli, kaj naj storijo.«*⁷⁵

Zmanjšanje italijanskega nasilja in formiranje vaških straž

Po italijanski ofenzivi so se začele ustanavljati vaške straže. Nastale so spontano ali pa s podporo protirevolucionarnega vrha, to je aktivistov Slovenske legije, in bile organizirane v okviru italijanske okupacijske vojske kot *Milizia volontaria anticomu-*

72 Tekavec, *Dnevi preizkušnje*, 231.

73 Možina, *Slovenski razkol*, 274.

74 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 93–110.

75 Pibernik in Drobnič, *Mož neuklonljivih ramen*, 40.

nista (MVAC)⁷⁶ pod vodstvom italijanskih oblasti.⁷⁷ Kaplan Ludvik Tomazin je na zaslišanju vaških stražarjev v Kočevju septembra 1943 povedal, da je bila vaška straža ustanovljena z namenom, da se bori proti partizanom in da je bilo potrebno nekaj storiti za rešitev premoženja ljudi.⁷⁸ Kot prva vaška straža se omenja vaška straža iz vasi Topol, ustanovljena 30. julija 1942.⁷⁹ »Ata je bil vaški predsednik, na občino so poklicali vse

76 General Mario Robotti je v začetku avgusta 1942 za vaške straže določil poimenovanje *Milizia volontaria anticomunista* - MVAC (Prostovoljna protikomunistična milica). Več o tem v: Boris Mlakar, »Začetki oboroženih oddelkov protirevolucionarnega tabora v Ljubljanski pokrajini,« v: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 1. del*, ur. Bojan Godeša (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005), 657.

77 Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo 1943–1945: ustanovitev, organizacija, idejno ozadje* (Ljubljana: Slovenska matica, 2003), 26.

78 Vaška straža je dobivala navodila tudi iz Ljubljane od Slovenske legije. Navodila je posredoval funkcionar Slovenske legije Tone Duhovnik, ki naj bi prišel trikrat na Bloke. Kaplan Tomazin je poudaril, da je kot somišljenik Slovenske legije podpiral vaško stražo in na to sta vplivala s svojimi izjavami dr. Krek in Kuhar, ki sta se preko radia oglašala iz Londona. Poudarjala sta, da se je treba pripravljati za svobodno Slovenijo, demokratsko Jugoslavijo in kralja Petra. Več o tem v: ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 254, Zaslišanje Ludvik Tomazin na PVS v Kočevju, 25. 9. 1943. Anton (Tone) Duhovnik (1910–1945), duhovnik, funkcionar Slovenske legije, za katero je do kapitulacije Italije vodil obveščevalno službo zunaj Ljubljane. Poskušal je vzpostaviti trdnejše povezave za prihodnje delovanje vaških straž na obravnavanem območju, kjer se je mudil in spremljal stanje in da bi po nalogu centrale iz Ljubljane pomagal pri krepitvi in širitvi protirevolucionarnih vojaških formacij. Več o tem v: Ivo Jevnikar, »Duhovnik, Anton (1910–1945),« *Slovenska biografija, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU*, 2013, pridobljeno 15. 2. 2024, <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1008290/#primorski-slovenski-biografski-leksikon>.

79 Aleš Nose, *Domobranci zdravo – Bog daj: protikomunistične enote na Slovenskem 1942–1945* (Ljubljana: Založba Modrijan, 2008), 45.

predsednike vasi in predlagali, da morajo vzeti orožje. Postavili so jih pod pogoj ali vzamejo orožje za vaške straže ali gredo v internacijo ali pa jih ustrelijo,« se je spominjala pričevalka M. Ž.⁸⁰ Vaščani Hudega Vrha so zahtevali orožje od Italijanov. Kmalu po italijanski ofenzivi so se na Hudi Vrh pripeljali italijanski oficirji. Dva ali trije vaščani Hudega Vrha so zahtevali od Italijanov, da jim dajo orožje, da bodo sami branili vas in imetje pred partizani, ker jih italijanska vojska ne brani, ampak jih čez dan ustrahuje, ponoči pa so prepuščeni partizanskemu nasilju in grožnjam. Vodstvo sta prevzela mali kmet Jožef Kočevar in čevljar Anton Turk, ki sta imela puške že iz časa pred ofenzivo in sta zvečer patroljirala okoli vasi. Italijani so jim dali eno puško in nekaj nabojev. Puška je šla vsak večer od hiše do hiše, ne glede na to, ali so pri določeni hiši podpirali partizane ali ne. Vsak večer je eden od vaščanov stražil s puško, ob njem pa je bil še eden brez orožja.⁸¹ Sredi avgusta so bile vaške straže ustanovljene še po vaseh Beneti, Hiteni, Metulje, Runarsko, Veliki Vrh in Volčje.⁸²

Nasilja okupatorske italijanske vojske, kot so mu bili priča prebivalci Bloške planote v času italijanske ofenzive, ni bilo več. Nekateri možje in fantje pa so bili primorani pristopiti k vaški straži, saj so jim italijanske oblasti grozile z internacijo, streljanjem in požigi, o čemer so pričali zajeti bloški vaški stražarji na zaslišanju na Področnem sodišču v Kočevju.⁸³ S temi grožnjami so italijanske oblasti nadaljevale in vršile nasilje nad prebival-

80 SCNR, pričevanje M. Ž.

81 Jožef Kočevar je padel v boju kot domobranec 15. novembra 1944 na Hribu pri Koprivniku v Beli krajini, Antona Turka pa so partizani odvedli od doma in ga umorili 25. novembra 1942. Več o tem v: Možina, *Slovenski razkol*, 271; Pibernik in Drobnič, *Mož neuklonljivih ramen*, 43.

82 Nose, *Domobranci zdravo – Bog daj*, 45.

83 Mlakar, »Začetki oboroženih oddelkov protirevolucionarnega tabora,« 657.

stvom. Vaška straža na Blokah je bila podrejena italijanskemu poveljstvu, ki je odredilo aretacije in patrole, skupaj pa naj bi hodili tudi na pohode in izvajali rekvizicije. Franc Kraševc z Blok je na zaslišanju povedal: »*Naša posadka je hodila v patrole in v ofenzive kakor pač je odredila italijanska vojaška komanda na Blokah.*«⁸⁴ Po nalogu komandanta Omerze je vaška straža pozimi aretirala dve ženski, eno iz Škrabč in drugo iz Strmce, ko sta šli od maše. Odpeljal ju je komandir vaške straže, potem pa so ju Italijani odvedli v internacijo.⁸⁵ Italijani so odredili vaške stražarje v čete, ki so šle rekvirirat družinam, katere so imele pri partizanih kakšnega člana. Največ so pobrali živine in obleke ter odpeljali eno družino z Lepega Vrha in še eno žensko iz Štorovega.⁸⁶ Vaški stražar Anton Oražem je povedal, da so vaški stražarji na Blokah aretirali šest domačinov iz Blok, med njimi tri ženske, od katerih sta bili dve odpeljani v internacijo, in tri moške.⁸⁷

Avgusta 1942 je iz Nove vasi odšel komisar Hvala, nadomestil pa ga je fašist Carlo Bianchi. Ta naj bi večkrat skliceval ljudi in jim govoril, kako je bila potrebna italijanska ofenziva, pozival je k pokornosti in ljudem obljubljal, da bodo lepo živeli pod Italijo. Zahteval je, da se v šoli poučuje italijanščina in zgodovina kraljevine Italije. Slovenščina pa naj bi se poučevala toliko časa, dokler ne bodo popravljena slovenska berila. Vzpostavil je mladinsko organizacijo GILL (*Giuventù Italiana del Littorio*

84 ARS, SI AS 1867, t. e. 7, a. e. 213, Zaslihanje Franca Kraševca na PVS v Ribnici, 4. 10. 1943.

85 ARS, SI AS 1867, t. e. 7, a. e. 213, Zaslihanje Jožeta Škrabca na PVS v Kočevju, 27. 9. 1943.

86 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 136, Zaslihanje Antona Korošca na PVS v Kočevju, 27. 9. 1943; ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 149, Zaslihanje Franca Kraševca na PVS v Kočevju, 28. 9. 1943.

87 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 182, Zaslihanje Antona Oražma na PVS v Kočevju, 26. 9. 1943.

di Lubiana – Italijanska liktorska mladina Ljubljane), organizacijo, namenjeno delavstvu *Dopolavoro*⁸⁸ (Po delu), ter društvo kmečkih žena in gospodinj (*Massaie rurali*). Kot navaja Tekavec, naj bi župnik sestavil tudi sezname nekaterih internirancev iz občine Bloke, da so jih izpustili domov z obljubo, da bodo vsi vstopili v vaško stražo. Dne 5. septembra 1942 je Bianchi pisal zveznemu tajništvu v Ljubljano: »Mnenja sem, da bi bilo potrebno ustanoviti nove tolpe MVAC in pomnožiti vrste že obstoječih. V tem pogledu sem govoril s poveljnikom naše posadke; čakava, da se vrne iz Ljubljane župnik, kateri je poveljnik in odgovoren za vse prostovoljce župnije, da nama izroči imena onih, ki bi jih bilo treba na novo rekrutirati.«⁸⁹ Dne 15. februarja 1943 je Bianchija nadomestil fašistični komisar Alfio Grazianni.⁹⁰

Vaško stražo na Hudem Vrhu in v Topolu so partizani napadli 25. novembra 1942. Na Hudem Vrhu so iskali organizatorja vaške straže Turka in Kočevarja. Turka so ujeli in usmrtili, Kočevarja pa jim ni uspelo dobiti. V Topolu so partizani napadli hišo, kjer so bili utrjeni vaški stražarji, vendar se fantje niso hoteli vdati, zato so partizani zažgali bližnji skedenj in nato je pogorela cela vas. Nekaj fantov so ujeli in izpustili, ker so bili brez orožja, nekaj pa se jih je skrilo v klet in so preživel. Pomoči od Italijanov ni bilo, čeprav je bila vaška straža s Hudega Vrha dogovorjena, da če bodo napadeni, to sporočijo z zvonjenjem. Ti so zvonili, Italijani so dali znak z zeleno raketo, vendar na pomoč niso prišli. Ko je župnik Hren videl, da vas Topol gori, je odšel do Italijanov in skupaj so odšli do vasi. Italijani pa so nato izginili, ko so zaslišali partizansko stražo.⁹¹ Po teh dveh napadih so decembra 1942 dobili posamezni fantje in možje z Bloške planote pozive od občine s podpisom komandanta

88 Italijanska fašistična organizacija za zabavo in prosti čas.

89 ARS, SI AS 1515, t. e. 1, a. e. 54, Elenco cappellani MVAC.

90 Tekavec, *Dnevi preizkušnje*, 270.

91 Pibernik in Drobnič, *Mož neuklonljivih ramen*, 44–6.

Franca Omerze - Oreška, da se zglasijo v občinski pisarni. Franc Kraševc je povedal: »V belo gardo sem prišel 12. 12. 1942, ker sem dobil poziv od komande mislim da vojaške ter sem se moral z bratom, ki je dobil prav tak poziv zglasiti v občinski pisarno. Temu pozivu sem se odzval brez pomisleka, pozivu sem se odzval zato, ker mi je bilo dobro znano, da bi v nasprotnem primeru šel v internacijo. Zvečer 19. 12. smo prispeli na Runarsko, kjer je bila belogardistična postojanka.«⁹² Šercerjeva brigada je v noči s 23. na 24. december 1942 napadla postojanko, vendar jim je ni uspelo uničiti. Kljub temu se je vaška straža preselila v prostore nekdanje letalske šole, v letalski hangar pri Fari.⁹³

Robotti je 3. decembra 1942 pisal Grazioliju, da je odredil, naj se »ustreže zahtevam po oborožitvi MVAC in dodeli naj se mu - samo za trajanje akcij - lahko in težko avtomatsko orožje, odvzeto enotam. To je sicer nevarno, vendar mislim, da je treba tvegati. Ta milica je že prelila za nas veliko krvi in mislim, da za zdaj nima drugih ciljev, saj je vsa prevzeta z bojem proti komunizmu, pri čemer uživa naklonjenost širokih plasti prebivalstva.«⁹⁴ V poročilu je Robotti navedel, da je nujno potrebno, da se odstranijo vse upravne omejitve za oborožitev in opremo vaških straž, če se želi ohraniti ugled in obdržati ozemlje ter zagotoviti varnost železniških prog. Za posadko na Velikih Blokah je menil, da je pomembna in da se jo obdrži zaradi navzočnosti partizanov na tem območju. »To cono pa je vsekakor treba držati, ker je ena najbolj okuženih zlasti še proti jugu (Nova vas, Stari trg itd.).«⁹⁵

Od septembra 1942 do kapitulacije Italije septembra 1943 Italijani niso več izvajali množičnih usmrtitev ali množično pošiljali ljudi v internacijo. Bile pa so predvsem smrtne žrtve

92 ARS, SI AS 1867, t. e. 7, a. e. 213, Zaslišanje Franca Kraševca na PVS v Ribnici, 4. 10. 1943.

93 Pibernik in Drobnič, *Mož neuklonljivih ramen*, 46–7.

94 Ferenc, *Fašisti brez krinke*, 451.

95 Ibid., 450–51.

v internaciji; od oktobra 1942 do marca 1943 je umrlo 30 Bločanov, največ na Rabu (23 oseb).⁹⁶

Leto 1943: italijanski okupator in vaške straže

V letu 1943 beležimo eno likvidacijo v januarju in smrt dveh partizanov v boju z Italijani ter smrt zaradi letalskega napada v avgustu.⁹⁷ Vaška straža v Novi vasi je po nalogu karabinjerjev aretirala Antona Mačka iz Radleka, ki so ga nato Italijani ubili 8. januarja 1943. Osumljen je bil streljanja na kasarno, v kateri so bili Italijani leta 1942.⁹⁸

Bloška vaška straža in italijanski vojaki so skupaj hodili na pohode in se občasno spopadli s partizani. Skupaj so izvrševali aretacije domačinov, ki so jih nato Italijani večinoma poslali v internacijo. Dne 15. januarja 1943 je prišla kolona italijanskih vojakov in vaških stražarjev v vas Ravnik. Obkolili so tri hiše partizanskih družin, aretirali člane družin in ob tem še rekvirirali. Odpeljali so jih v Ljubljano in nato v internacijo v Gonars.⁹⁹ Italijanski poročnik Giovanni Chiodi je bil dodeljen za vodenje bloških vaških stražarjev, zaradi boljše povezave in prenašanja nalog ter kontrole na povelje bloške vaške straže.¹⁰⁰

Vaška straža se je utrdila v letalskem hangarju pri Fari. Začeli so postavljati lesene barake in dva hleva v Novi vasi za ljudi iz okoliških vasi, kamor naj bi se preselili skupaj z živino, torej v neposredno bližino postojanke, da bi bili varni pred partizani.

96 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 93–110.

97 Ibid.

98 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 182, Zaslišanje Antona Oražma na PVS v Kočevju, 26. 9. 1943.

99 Tekavec, *Dnevi preizkušnje*, 260.

100 Tekavec, *Dnevi preizkušnje*, 256–57; ARS, SI AS 1775, t. e. 742, a. e. 2, Komanda XI. skupine G. A. F., oddelek MVAC, Velike Bloke, 15. 4. 1943.

Italijani so z občinsko upravo pozvali vse moške iz okoliških vasi, da morajo prenočevati v Novi vasi ali na Velikih Blokah, da jih ne bi mobilizirali partizani. Z njimi so se preselile cele družine, skupaj z živino in živežem, ter se naselile v barakah ali pa pri sorodnikih. Preselile naj bi se predvsem tiste družine, ki so simpatizirale z vaško stražo oziroma jo podpirale ali pa so imele svojce pri vaški straži. Novo vas, Faro in Velike Bloke so ogradili z bodečo žico in ob žici na več krajih postavili bunkerje, kjer so bili na straži vaški stražarji. Nova vas in Fara sta bili polni priseljencev. Vsaka hiša je morala po odloku občinske uprave sprejeti po eno priseljeno družino. Ker je bilo vse več ljudi, ki so se želeli preseliti, sta župan Rudolf in komisar Grazianni določila Nemško vas za kraj, kamor so se lahko preselili. Okrog vasi so postavili stražo oziroma dobro utrjene bunkerje.¹⁰¹

Ko je Italija 8. septembra 1943 kapitulirala, je v naslednjih dneh preko Bloške planote prihajalo veliko italijanskega vojaštva. Prihajali so na kamionih, tankih, avtomobilih in peš ter z vsem težkim orožjem iz vseh krajev Dolenjske. Orožje so morali predati. Najprej so jim ga zasegli vaški stražarji, vendar niso bili tako uspešni, ker so se Italijani izgovarjali, da morajo orožje in opremo oddati na Rakeku. Ko so Italijani oddali orožje partizanom, so dobili potrdilo o oddaji orožja in so lahko neovirano nadaljevali pot proti Primorski in Italiji.¹⁰²

Postojanko vaške straže v Novi vasi so partizani napadli 12. septembra 1943 in jo uničili tudi s pomočjo tankov z italijanskimi posadkami. Nekaj vaških stražarjev so po napadu

101 Tekavec, *Dnevi preizkušnje*, 271–76.

102 Ibid., 297, 305.

spustili domov, večino so mobilizirali v partizane, vodilne pa so zadržali in jih odpeljali v Kočevje ter jih nato usmrtili.¹⁰³

Za konec

V letu 1942 je na Bloški planoti italijanski okupator povzročil največ smrtnih žrtev, in sicer 83 oseb, od katerih je bilo 73 civilistov in deset partizanov. Med civilisti je bilo največ žrtev represalij v juliju, tj. 42 oseb, in še osem v avgustu. V oktobru, novembru in decembru pa je bilo večje število žrtev med civilisti, ki so umrli v internaciji, tj. 12 oseb.

*Število smrtnih žrtev iz Občine Bloke, ki jih je povzročil italijanski okupator leta 1942.*¹⁰⁴

	represalije - civilisti	represalije - partizani	internacija - civilisti	likvidacija - civilisti	likvidacija - partizani	v boju - partizani	drugo ¹⁰⁵ - civilisti
1942 (skupaj 83 smrtnih žrtev)	51	2	13	4	4	4	5

103 Več o tem v: Tone Ferenc, *Dies irae: četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943* (Ljubljana: Modrijan, 2002), 379–81; Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, 54.

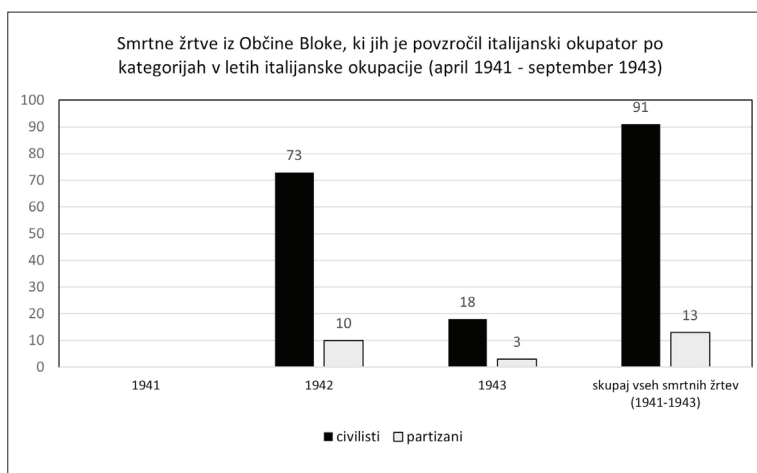
104 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 93–110.

105 V kategorijo »drugo« so vključene: ena civilna žrtev, ki je umrla zaradi nesreče in so povzročitelj smrti Italijani, ena civilna žrtev, ki je bila ubita na begu, in tri civilistke, ki so bile ubite v letalskem napadu. V teh primerih so v knjigi *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem* za povzročitelja smrti navedeni Italijani, zato ju uvrščamo med žrtve italijanskega nasilja. Za več v: Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 98, 100–1.

V letu 1943 je bilo 21 smrtnih žrtev, od tega 18 civilistov in trije partizani. Največ civilistov je umrlo v internaciji (deset oseb v januarju, dve v februarju in pet v marcu).

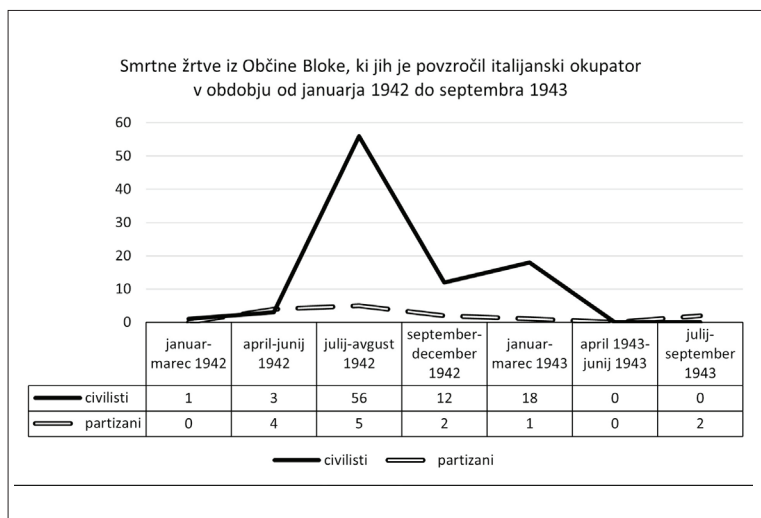
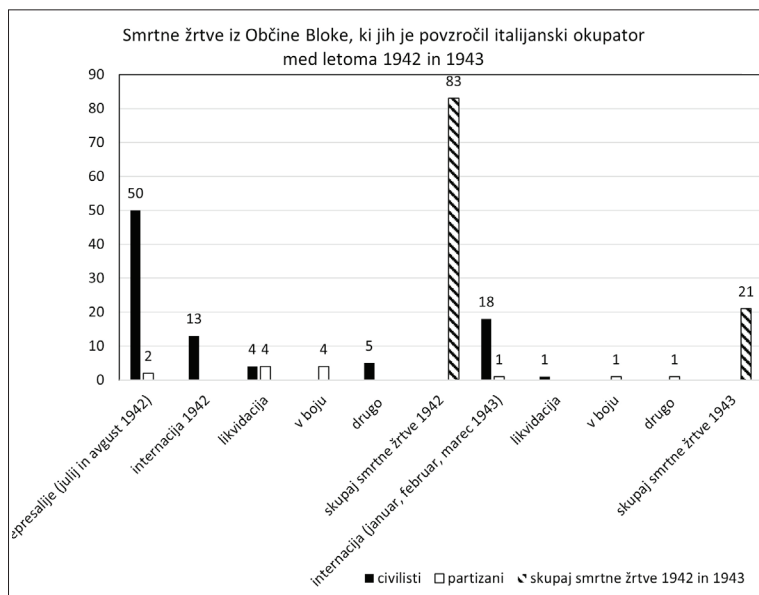
*Število smrtnih žrtev iz Občine Bloke, ki jih je povzročil italijanski okupator leta 1943.*¹⁰⁶

	internacija - civilisti	internacija - partizani	likvidacija - civilisti	v boju - partizani	drugo ¹⁰⁷ - partizani
1943 (skupaj 21 smrtnih žrtev)	17	1	1	1	1

¹⁰⁶ Ibid., 93–110.

¹⁰⁷ V kategorijo »drugo« je vključena: ena partizanska žrtev, ki je bila ubita v letalskem napadu. V tem primeru so v knjigi *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem* za povzročitelja smrti navedeni Italijani, zato jo uvrščamo med žrtve italijanskega nasilja. Več o tem v: Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 106.

Skupno je italijanski okupator povzročil 104 smrtne žrtve na Bloški planoti, od tega 91 med civilisti. Največje število smrtnih žrtev je bilo v času italijanske ofenzive, kasneje pa so sledile še smrtne žrtve v internaciji, tudi kot posledica italijanske ofenzive.

Bloška planota je po kapitulaciji Italije prišla pod nemškega okupatorja. Novembra 1943, ko je bilo ustanovljeno tudi slovensko domobranstvo, pa so domobranci s postojanke Rakek hodili na patrolje tudi na območje Blok. Nemški okupator in domobranci so do konca vojne povzročili še 65 smrtnih žrtev, od tega 28 med civilisti in 37 med partizani.¹⁰⁸

108 Ibid., 93–110.

*Viri in literatura**Arhivski viri*

Arhiv Republike Slovenije (ARS)

SI AS 1515, Zbirka dokumentov o nasprotnikih partizanstva, 1941–1947.

SI AS 1775, Poveljstvo 11. armadnega zbora italijanske vojske, 1941–1943.

SI AS 1867, Zbirka dokumentov partizanskih vojaških fondov, 1942–1945.

Spletni viri

Jevnikar, Ivo. »Duhovnik, Anton (1910–1945).« Slovenska biografija. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. Pridobljeno 15. 2. 2024. URL: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1008290/#primorski-slovenski-biografski-leksikon>.

Jež, Andraž. »Čampa, Ivan (1914–1942).« Slovenska biografija. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. Pridobljeno 15. 2. 2024. URL: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1023480/#novi-slovenski-biografski-leksikon>.

Žlebnik, Aleš. »Rupnikova linija.« Zgodovinsko društvo rapalska meja. Pridobljeno 15. 2. 2024. URL: <https://www.rapalskameja.si/vojaska-dediscina/>.

Ustni viri

- Študijski center za narodno spravo – Arhiv pričevanj (SCNR)¹⁰⁹
 Pričevanje A. O., Runarsko, 28. 5. 2014.
 Pričevanje I. Š., Ljubljana, 19. 7. 2011.
 Pričevanje A. U., Volčje, 25. 4. 2014.
 Pričevanje M. Ž., Gameljne, 16. 5. 2014.

Literatura

- Drobnič, Anton. »Rdeči udar na Notranjskem.« *Zaveza* 60, št. 1 (2005): 14–20.
- Ferenc, Tone. *Fašisti brez krinke: dokumenti 1941–1942*. Maribor: Obzorja, 1987.
- Ferenc, Tone. *Dies irae: četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943*. Ljubljana: Modrijan, 2002.
- Klanjšček, Zdravko. »Stanko Semič – Daki.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zvezek 11, ur. Dušan Voglar, 46. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997.
- Maček, Janko. »Rdeči sij nad Krpanovo deželo.« *Zaveza* 10, št. 3 (1993): 11–19.
- Mlakar, Boris. »Začetki oboroženih oddelkov protirevolucionarnega tabora v Ljubljanski pokrajini.« V: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848 –1992, 1. del*, ur. Jasna Fischer et al., 656–661. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.

109 Nekateri pričevalci niso želeli biti imenovani z imenom in priimkom, drugi so to dovolili. Z namenom poenotenja in zaščite zasebnosti sogovornika so vsi pričevalci navedeni le z začetnicami. Sledita še kraj in datum snemanja. Vsi odlomki pričevanj so zapisani na podlagi posnetkov in so zaradi lažjega branja delno prirejeni. Posnetke pričevanj in obrazce s podatki pričevalcev hrani Študijski center za narodno spravo.

Mlakar, Boris. *Slovensko domobranstvo 1943–1945: ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.

Možina, Jože. *Slovenski razkol: okupacija, revolucija in začetki protirevolucionarnega upora*, 3. ponatis. Ljubljana: Medijske in raziskovalne storitve, Jožef Možina, Društvo Mohorjeva družba in Celjska Mohorjeva družba, Mohorjeva družba v Celovcu, Goriška Mohorjeva družba, 2019 (2020).

Nose, Aleš. *Domobranci zdravo – Bog daj: protikomunistične enote na Slovenskem 1942–1945*. Ljubljana: Založba Modrijan, 2008.

Okoliš, Stane. *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem: gradivo Komisije za raziskavo poveljnih množičnih poboj, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti Občine Cerknica*. Grosuplje: samozaložba, 1996.

Pibernik, France in Drobnič, Anton. *Mož neuklonljivih ramen: pogovori s Francetom Pibernikom (junij–oktober 1998)*. Ljubljana: Družina, 2021.

Tekavec, Jože. *Dnevi preizkušnje: spomini 1941–1945*. Ljubljana, Velenje: Občinski Odbor ZZB NOV, Mladinska knjiga, 1977.

Tekavec, Jože. »Prvo leto upora na Bloški planoti.« V: *Notranjski listi II*, ur. Janez Šumrada in Božo Levec, 106–124. Cerknica: Kulturna skupnost občine Cerknica, 1981.

*Italian Violence on the Bloke
Plateau, 1941–1943*

Summary

The Bloke Plateau is located in the southeastern part of the Notranjska region; during the Second World War, its administrative authority was the Municipality of Bloke.

On 14 April 1941, the Bloke Plateau was occupied by Italian forces and annexed to the Province of Ljubljana. The Italian army had posts in Velike Bloke and Nova Vas. In the first year of the war, the Italian forces did not perpetrate any major acts of violence against the population. They mostly pestered people by demanding meat, eggs, chickens, etc. They did not inspire much respect among the population; the people met them coldly and with contempt. In early 1942, the Partisan movement began to develop on the Bloke Plateau. The Italians hunted down supporters of the Partisan movement and made the first arrests in February 1942. In July 1942, ahead of the Italian offensive, Italian planes scattered flyers over the Bloke Plateau, calling on Partisans to report to the authorities. They threatened with death, arson, and the total destruction of anyone working with or supporting the Partisans in any way. The Italian army carried out the threats by starting with mass arrests, executions, deportations of the population to internment, the burning down of villages and the looting of property. During the Italian offensive, Italians shot 51 civilians, interned 78 people, burned down 105 houses and over 280 outbuildings. In 1942, the Italian occupying forces caused the most deaths in the Bloke Plateau, killing 83 persons, of which 73 were

civilians and ten were Partisans. After the Italian offensive, Village Guards began to form. They emerged either spontaneously or with the support of the anti-revolutionary leadership, i.e. activists of the Slovenian Legion, and were organized as part of the Italian occupation army as “Milizia volontaria anticomunista” (MVAC), led by the Italian authorities. The Bloke Village Guard and Italian soldiers marched out together and occasionally clashed with Partisans. Together, they made arrests among locals, whom the Italians then mostly placed in internment. In 1943, there were 21 deaths, most – 18 – among civilians, and three among the Partisans. Most civilian victims died in internment (ten persons in January, two in February, and five in March).

In total, the Italian occupying forces caused 104 deaths on the Bloke Plateau, of which 91 were among civilians. The highest number of deaths was recorded during the Italian offensive; later, there were deaths in internment, which was also a consequence of the Italian offensive. With the surrender of Italy in September 1943, the Bloke Plateau was taken over by German occupying forces.

Prejeto: 11. 8. 2024
1.01 izvorni znanstveni članek

Peter Papler, Darko Ščavničar, Tomaž Kladnik¹

*Razvoj vojaške formacije
in vojaškega delovanja
Slovenskega domobranstva*

Izvleček

Razprava na osnovi arhivskega gradiva in literature obravnava oblikovanje in razvoj vojaške formacije in vojaškega delovanja Slovenskega domobranstva. Ugotavlja, da je Slovensko domobranstvo z razvojem političnega in vojaškega položaja v Ljubljanski pokrajini hitro spreminjalo svojo sestavo in vojaško delovanje. Enote so tako iz defenzivnih obrambno policijskih

- ¹ Dr. Peter Papler, kapitan bojne ladje, Slovenska vojska, Generalštab Slovenske vojske, Ministrstvo za obrambo, Vojkova cesta 55, SI – 1000 Ljubljana, ptrpplr9@gmail.com, ORCID-ID: 0009-0000-8362-4123; dr. Darko Ščavničar, docent, Visoka vojaška šola Slovenske vojske, Engelsova 15, SI – 2111 Maribor, darko.scavnicar@gmail.com, ORCID ID: 0009-0003-9740-0368; dr. Tomaž Kladnik, izredni profesor, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru, Koroška cesta 160, SI – 2000 Maribor; polkovnik, Center vojaških šol Slovenske vojske, Engelsova cesta 15, SI – 2111 Maribor, tomazkladnik7@gmail.com, ORCID ID: 0009-0000-9984-7727.

sestavov, ki so bili v vojaških postojankah, prerastle v pretežno ofenzivne napadalne vojaške formacije hitro premičnih udarnih bataljonov. Ovira v samostojnem vojaškem delovanju enot Slovenskega domobranstva v boju proti partizanskim enotam pa je bil nadzor nemških policijskih in kasneje tudi vojaških poveljnikov.

KLJUČNE BESEDE: *vojaška formacija, vojaško delovanje, druga svetovna vojna, slovensko ozemlje, Slovensko domobranstvo.*

Abstract

Based on studying archival materials and literature, the article discusses the forming and development of the military formation and military operations of the Slovenian Home Guard. He notes that with the development of the political and military situation in the Province of Ljubljana, the Slovenian Home Guard quickly changed its composition and military operations. From defensive-policing formations stationed at military posts, the units evolved into mainly offensive military formations of quick-moving shock battalions. Autonomous military operations of Slovenian Home Guard units against Partisan units were hindered due to oversight by German police and, later, military commanders.

KEYWORDS: *military formation, military operations, Second World War, Slovenia, Slovenian Home Guard*

Uvod

Druga svetovna vojna na Slovenskem je potekala najprej kot kratkotrajna vojaška operacija, potem kot okupacija z aneksijami slovenskega ozemlja okupatorskim državam, ves čas pa je potekal tudi obsežen politični in oboroženi odpor gverilskega tipa s strani narodnoosvobodilnega gibanja in njemu nasprotujočimi domačimi formacijami ter občasne večje vojaške operacije okupatorjev in osvobodilnega gibanja. Cilji, ki se želijo doseči s pomočjo vojne, se morajo postaviti tako, da bodo ti v skladu z možnostmi, pri katerih pa vsekakor igra odločilno vlogo moč nasprotnika. Tako je bilo potrebno v vsakem konkretnem primeru pravilno oceniti, katere cilje je v danih okoliščinah možno uresničiti in katerih ne. Z gverilskim načinom bojevanja je bilo nasprotniku, sovražniku, okupatorju možno preprečiti, da uresniči cilje okupacije in s tem odložiti hiter konec vojne, kar je pomenilo preprečiti poraz. Protigverilska strategija in taktika pa sta težili k iskanju najšibkejših točk odporniških vojaških formacij in usmerjanju napada v njih. Te so bile v glavnem v podpori prebivalstva, oskrbi, poveljevanju in v zvezah. Nasprotnik je torej deloval s predpostavko, da so odporniki prepričani, da jih na njihovem ozemlju, ponoči in ob slabem vremenu ne more nihče napasti, zato so se pravila protiodporniškega boja osredotočila ravno na to. Najbolj pomembno je bilo zato ohraniti tajnost premika in izvesti presenečenje, ker se je predvidevalo, da so odporniki v obrambi slabi. Osnovna oblika manevra v protigverilski taktiki pa je bila obkolitev, katere namen je bilo uničenje ali zajetje nasprotnika. Tako je bila najuspešnejša taktika boja proti gverilski vojski ravno ta, gverilska, pri čemer je bila neprecenljivega pomena pomoč prebivalstva. Civilno prebivalstvo, tudi tisto, ki sploh ni sodelovalo v odporniških strukturah ali

protipartizanskih organizacijah, pa je bilo žrtev množičnih in raznovrstnih oblik nasilja.²

Okupacija in hkratni protigverilski boj sta za obvladovanje razmer na okupiranem območju zahtevala angažiranje velikih sil, ki jih je bilo zelo težko odvajati z bojišča. Vsak okupator je zatorej iskal možnost, da se izogne angažiranju večjih lastnih enot, ki so mu bile potrebne na bojiščih, ključnih za izhod vojne, hkrati pa je primanjkljaj enot, potrebnih za okupacijo in protigverilski boj, poiskal na drugi strani. V prvi vrsti si je prizadeval, da izmed civilnih prebivalcev, emigrantov in drugih, ki niso bili zadovoljni z dosedanjim potekom dogodkov oziroma razmer, oblikuje enote, ki jih bo lahko razglasil za svoje zavezniške enote. Njim je postopno predal odgovornost za ohranjanje miru na okupiranem ozemlju. V kolikor pa se je izkazalo, da obvladujejo položaj in naloge, jim je lahko prepustil tudi pravico do organiziranja in izvrševanja oblasti s tem, da jim je ob bok postavil svoje svetovalce. Pri tem pa je obstajala bojazen, previdnost, da bi bilo lahko prehitro in preveliko koriščenje takega izvora sil, tako v političnem kot v vojaškem smislu, izredno nevarno. To pa zato, ker se lahko v civilni in vojaški aparat okupacije, pod navideznim prostovoljnim sodelovanjem, vključi veliko število patriotov, ki lahko nasprotniku, gverilcem in drugim zaveznikom posredujejo

2 Tamara Griesser Pečar, *Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007), 30–50; Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo 1943–1945* (Ljubljana: Slovenska matica, 2003), 11–15; Tomaž Kladnik, *Slovenska partizanska in domobranska vojska* (Ljubljana: Defensor, 2006), 9–19; Jože Možina, *Slovenski razkol: okupacija, revolucija in začetki protirevolucionarnega upora*, 3. ponatis (Ljubljana: Medijske in raziskovalne storitve, Jožef Možina, Društvo Mohorjeva družba in Celjska Mohorjeva družba, Mohorjeva družba v Celovcu, Goriška Mohorjeva družba, 2019 [i. e.] 2020), 45–145.

dragocene podatke in ob ugodnem trenutku prestopijo na njihovo stran. Kakor hitro je obstajal sum lojalnosti, so tako osebo premestili na dolžnost, kjer ni mogla razpolagati s pomembnejšimi podatki, oziroma so jo poslali v tujino ter ji s tem onemogočili povezavo v tujino ali jo internirali. V kolikor pa okupator na določenem ozemlju izmed domačega prebivalstva ni mogel oblikovati sil za pomoč v protigverilskem boju oziroma so bile te zanemarljivo majhne, je izkoristil drugo možnost, to je neenotnost sil odpora. Na slovenskem ozemlju je okupatorju uspelo ravno to, izkoristiti nesoglasja v silah odpora. S spretnim obveščevalnim, diplomatskim in propagandnim delovanjem je ta nesoglasja poglobil tako, da je v odporiškem gibanju prišlo do razcepa in nato tudi do oboroženega spopada. Največja žrtev takšnega položaja pa so bili Slovenci, ki so se bili primorani odločiti za eno ali drugo bojujočo se stran in bili tako »na milost ali nemilost« prepuščeni nasprotni strani.³

*Ustanovitev Slovenskega domobranstva
in organizacijski štab*

Formacija v širšem smislu predstavlja delitev oboroženih sil na vrste, rodove, službe, enote in ustanove, v ožjem pa uskladitev kvantitativnih in kvalitativnih odnosov med človeškim in materialnim faktorjem v posameznih organizacijskih strukturah vojaške organizacije oziroma njene enote z namenom doseganja

3 Petar Kleut, *Partizanska taktika in organizacija* (Beograd: Vojno delo, 1960), 22; George E. Blau (ur.), *The German Campaigns in the Balkans: Spring 1941* (Washington, D.C.: Center of Military History United States Army, 1953), 65–9; Vojislav Subotić, *Partizanska taktika u narodnooslobodilačkom ratu* (Beograd: Vojnoistorijski glasnik, 1981), 21; Fabijan Trgo, *Organizacija i upotreba oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije 1941–1945* (Beograd: Vojnoistorijski glasnik, 1981), 29.

zaželenega ekvivalenta bojne moči, učinkovite uporabe v bojnem delovanju ter lažjega poveljevanja in izvajanja usposabljanja. S formacijo je natančno opredeljeno število vojaških mest osebne sestave (čin, dolžnost, potrebna izobrazba) ter vrste, količine in razpored osebnih in skupnih materialnih sredstev. Obstaja več vrst formacij, vendar se najpogosteje uporabljata dve vrsti te: po strukturi, osebna in materialna, ter po namenu, vojna in mirnodobna.⁴

Ob kapitulaciji Italije in ustanovitvi operativne cone Jadransko primorje, ki je zajemala tudi Ljubljansko pokrajino, so Nemci območje vojaško reorganizirali in ustanovili nove pomožne vojaško policijske formacije. Hkrati pa so na slovenski protirevolucionarni strani iskali rešitve ustanovitve »*vojske, ki jo bodo sestavljali samo Slovenci*«. ⁵ Dokument, ki opredeljuje ustanovitev Slovenskega domobranstva, je zaupna naredba (ukaz) poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva številka 2392 z dne 18. aprila 1944, ki opredeljuje prisego pripadnikov Slovenskega domobranstva. V uvodu naredbe je zapisano, da tekst prisege predvidevajo Osnovne naredbe za vzpostavitev Slovenskega domobranstva, ki se glasijo:

V duhu odredbe Vrhovnega komisarja od 6. decembra 1943 l. o ustanovitvi Narodnih zaščitnih oddelkov v operacijski zoni 'Jadransko primorje' predpisujem sledeče:

1. Narodni zaščitni oddelki v Ljubljanski provinci se imenujejo Slovensko domobranstvo.

4 *Vojna enciklopedija, knj. 3* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1972), 8.

5 Arhiv Republike Slovenije, SI AS 1877, t. e. 274, Slovensko domobranstvo, 1943–1945, Česa se slovenski partizani najbolj boje, jesen 1943, neznani avtor; Griesser Pečar, *Razdvojeni narod*, 290–313; Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, 162–65, Kladnik, *Slovenska partizanska in domobranska vojska*, 61–79; Albin Šmajd, *Dr. Albin Šmajd: dnevnik in dosje 1941–1946*, ur. Tadej Cankar et al. (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2022), 316–57.

2. Slovensko domobranstvo se za vzdrževanje reda in varnosti bori v celi operacijski zoni 'Jadransko primorje' in v kolikor bo potrebno v neposredno obmejnih krajih.⁶

Zgornja zelo skopa odredba ne predpisuje drugih nalog Slovenskega domobranstva, njegove sestave in organizacije ter sistema vodenja in poveljevanja ter s tem odnosa do nemških oblasti, vendar so se te nejasnosti urejale s posameznimi ukazi že pred formalno uredbo o ustanovitvi Slovenskega domobranstva in po njej. Pravi poveljnik domobranstva je bil general Erwin Rösener, saj je bil od Vrhovnega komisarja zadolžen za njegovo organiziranje, nato pa s posebno odredbo, ki je imela veljavnost od 1. oktobra 1943, tudi za vrhovnega nosilca poveljevanja nad domobranstvom. Že 26. oktobra pa je Rösener v uradnih dopisih, naslovljenih na vojaške, policijske in politične organe, izrecno podčrtal, da je bilo v Ljubljanski pokrajini z njegove strani vzpostavljeno Slovensko domobranstvo in da so celotna tukajšnja »redarstvena« in varnostna policija ter tudi »domače policijske enote« podrejene njemu. Na čelu Slovenskega domobranstva je bil od srede oktobra 1943 vzpostavljen tako imenovani Organizacijski štab,⁷ nemško *Organisationsstab für die Aufstellung des slowenischen Landeswehr*. Rösener pa

6 ARS, SI AS 1877, t. e. 17, Ukaz Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva, št. 2392, 18. 4. 1944. Čeprav iz dokumenta samega to ni razvidno, pa Organizacijski štab Slovenskega domobranstva po vsej verjetnosti povzema odredbo generala Rösenerja, ki je bil v skladu z odredbo Vrhovnega komisarja pristojen za izdajo te.

7 Štab je v oboroženih silah del poveljstva oziroma posebno telo funkcionalno povezanih in združenih vojakov in organov, ki pomagajo poveljniku pri vodenju in poveljevanju s podrejenimi enotami ter ustanovami v vojni in miru. Zajema operativne, obveščevalne, organizacijsko-mobilizacijske, učne in administrativne organe oz. funkcije. Na čelu štaba je načelnik štaba, ki je v nekaterih vojskah istočasno tudi namestnik poveljnika. Več o tem v: *Vojna enciklopedija*, knj. 9, 543.

je že 30. septembra 1943 v svojem XVIII. vojnem okrožju ustanovil posebni Vodstveni štab, »*Führungsstab für Bandenbekämpfung*«, 26. oktobra pa je za nabiranje in uvrščanje pripadnikov Slovenskega domobranstva ustanovil še poseben štab »*Organisationsstab für die Aufstellung der slowenischen Landeswehr beim Höheren SS und Polizeiführer in Laibach*«, s pristavkom, da bo to tudi zvezni štab. Vodil ga je stotnik Erich Schumacher. Od 13. novembra je nemški Organizacijski štab kot del Vodstvenega štaba pošiljal in dostavljal ukaze, navodila in obvestila slovenskemu Organizacijskemu štabu, z dopisom štaba podpolkovnika Krenerja.⁸

Navedenega dejstva so se v OŠSD zavedali in ga dosledno spoštovali. Kot primer navajam zapis v zaupnem povelju OŠSD, zaupna številka 2176 z dne 2. maja 1944 in sklicujoč se – kar lahko v arhivskem gradivu zasledimo na večini ukazov, naredb, ki jih je štab pošiljal podrejenim enotam Slovenskega domobranstva – na povelje Višjega SS in policijskega vodje, z dne 10. 2. 1944, da so naloge Organizacijskega štaba in enot Slovenskega domobranstva »*nabiranje, uvrščanje, vežba, oprema in oskrba*« Slovenskega domobranstva. Za vojaško delovanje izven tega okvira pa so morale enote dobiti posebno dovoljenje štaba in so bile podrejene nemškemu »*štabu za vodstvo borbe proti banditom*«. Iz tega ukaza je tudi razvidno, zakaj v sestavi OŠSD ni bilo enega najpomembnejših odsekov štaba vsake vojske oziroma vojaške enote, to je odseka za operativne zadeve, saj so bile te, tudi kar se Slovenskega domobranstva tiče, v nesporni in popolni pristojnosti Nemcev.⁹ OŠSD je imel naslednjo sestavo:¹⁰

8 Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, 179; Kladnik, *Slovenska partizanska in domobranska vojska*, 22–45.

9 ARS, SI AS 1877, t. e. 17, 282, Ukaz OŠSD, št. 2176, 2. 5. 1944.

10 ARS, SI AS 1877, t. e. 18, Dokument OŠSD, brez datuma in številke. Datum izdaje dokumenta iz njega samega ni razviden, glede na čine, ki

Ožji štab:

- poveljnik, polkovnik (v podpisih na dokumentih podpolkovnik) Franc Krener (v nemških dokumentih je ime zapisano tudi Krenner);
  - pomočnik, podpolkovnik Milko Vizjak;
  - načelnik štaba, podpolkovnik Ernest Peterlin;
  - adjutant kapetan Ladislav Lah.
- Personalni odsek, ki ga je vodil podpolkovnik Milko Vizjak.
- Formacijski odsek, ki ga je vodil Vladimir Sirnik.
- Obveščevalni odsek, ki ga je vodil kapetan Berto Ilovar.
- Stan štaba in arhiva, ki ga je vodil kapetan Lado Delak.
- Šolski odsek, ki ga je vodil podpolkovnik Ernest Peterlin.
- Pododsek za častniški pouk (v originalu za oficirsko nastavo) je vodil major Vekoslav Bajec, kot učitelji (v originalu nastavniki) so bili v njem kapetan Branko Leskovšek in poročnika Božidar Barle in Kraiger.
- Pododsek za podčastniški pouk (v originalu za podoficirsko nastavo) je vodil kapetan Cerkvenik, kot učitelja pa sta bila v njem še kapetan Leskošek in podporočnik Miroslav Meršol. V odseku so bili še trije nemški častniki in dva civilna učitelja.
- V 'materialnem oddeljenju' so bili tehnični, oborožitveni in avtomobilski odsek, vodil pa ga je major Peter Rozman.
- Šef sodnega odseka je bil kapetan Alfonz Cepuder.¹¹
- Sanitetni odsek je vodil kapetan dr. Stane Grapar.

so navedeni pri posameznih častnikih, pa je po vsej verjetnosti nastal pred izdajo uredbe o činih iz januarja 1944.

- 11 Božidar Fink, »Sodni odsek Slovenskega domobranstva,« *Zaveza*, št. 1, (2005): 83. Sodni odsek je bil poleg sodnih zadev, pristojen tudi za disciplinske zadeve, dajal je pravna mnenja, sodeloval pri ugotavljanju upravičenosti do činov, dajal predloge za ženitna dovoljenja in drugo. Dejaven pa je bil tudi pri pogajanjih za oblikovanje besedila domobranske prisege.

- Veterinarski odsek je vodil veterinarski poročnik I. klase Janko Drinovec.
- Intendanco je vodil major Josip Pfeifer.
- Kaznilniško delegacijo je vodil kapetan Maks Kosovinc.¹²

Delo znotraj štaba je urejalo posebno navodilo, ki je opredeljevalo naloge in pristojnosti posameznih odsekov oziroma njihovih vodij z namenom:

/.../ da moremo hitro, pravilno in točno voditi administrativne posle ter da najhitreje izposlujemo stvar, ki nam je nujno potrebna in da ne izgubljam časa od enega urada do drugega, moramo najprej točno poznati sestav organizacijskega štaba in njegovih pod odsekov ter vedeti, kdo je za posamezne stvari pristojen dati rešenje oziroma, kdo jih lahko izposluje po najkrajši poti in kdo jih lahko izda.¹³

Sestava, formacija OŠSD se je spreminjala in dopolnjevala, kar je bilo za razliko od zgoraj navedene sestave razvidno iz skice, ki predstavlja enega izmed osnutkov organizacijske sheme štaba Slovenskega domobranstva. Štab po tem osnutku vodi šef, ne poveljnik, kot je bilo opredeljeno kasneje, z načelnikom štaba in tremi oddelki: personalnim (z organizacijskim, adjutantskim in obveščevalnim odsekom), materialnim (z oborožitvenim, intendantskim, sanitetnim in odsekom vojaškega sodstva) in stanovskim (z varnostnim in avto vodom ter ordonansi).¹⁴ Večja sprememba v organizaciji OŠSD je bila

12 ARS, SI AS 1877, t. e. 18, Dokument OŠSD, brez datuma in številke.

13 ARS, SI AS 1877, t. e. 17, Dokument z naslovom: Sestav organizacijskega štaba in njegovih pod odsekov, brez številke in datuma, Navodilo o nalogah in pristojnostih odsekov OŠ SD.

14 ARS, SI AS 1877, t. e. 274, Organizacijska shema štaba Slovenskega domobranstva, dokument brez številke in datuma.

na zahtevo Rösenerja in Schumacherja izvedena v začetku leta 1944, ko je tudi formalno prenehal biti štab, ampak je postal organizacijski oddelek Schumacherjevega štaba, ukinjeni pa so bili formacijski, šolski, personalni in avtomobilski odsek ter dolžnost načelnika štaba. Krener in Peterlin, ki je ostal v Šolski skupini, sta morala izpolniti zahteve nemških nadzornikov, ki pa sta jih omilila z navideznimi in začasnimi reorganizacijami. Formacijski odsek je bil sprva res ukinjen, nato pa je deloval znotraj personalnega odseka, evidenčni odsek so preimenovali v kartoteko, avtomobilski pa se je združil z oborožitvenim. Tako se je Krener v nemških dopisih z nemškimi oblastmi podpisoval le še kot vodja (*»Leiter«*) ali pa samo s činom, podobno pa tudi njegovi podrejeni poveljniki bataljonov in skupin. V notranjem dopisovanju med slovenskimi domobranskimi uradi pa je bilo stanje nespremenjeno. Krener in drugi častniki so ostali poveljniki, naprej pa je obstajal tudi Organizacijski štab. Do sprememb pa je prišlo tudi v nemškem Organizacijskem štabu, saj je marca 1944 stotnika Schumacherja, ki je bil zaradi nepravilnosti in nemoralnosti odstavljen s položaja vodje štaba, zamenjal podpolkovnik zaščitne policije Hermann Balke.¹⁵

Vojaške enote Slovenskega domobranstva

Osnovna in zaključena vojaška enota Slovenskega domobranstva je bila četa. Formacija čete se je pogosto spreminjala. V načrtu *»Aufstellung einer Kompanie der Slowenischen Landeswehr«* je četa Slovenskega domobranstva sestavljena iz poveljstva čete, štirih vodov, v katerih so tri, s svinčnikom dodatno narisani še dve, skupine – oddelki s po devetimi ozi-

15 Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, 162.

roma dvanajstimi pripadniki. Tako četo po tej skici sestavljajo: 1 poveljnik čete, 4 poveljniki vodov, 144 mož, 12 ordonancev, od tega 6 na kolesih, in 12 mož pri poveljniku čete. Tako ima domobranska četa po tej skici skupno 173 mož.¹⁶

Manjše število ljudi in predvsem drugačna struktura čete sta razvidna iz tabele oziroma skice. Domobranska četa – začasna formacija, iz katere je razvidno, da ima domobranska četa naslednjo, začasno formacijo: stotnika – poveljnika čete, tri vodnike, od tega dva poročnika oziroma nadporočnika in enega praporščaka, četnega narednika, računskega narednika, domobranca – pisarja, krojača, čevljarja, dva kuharja, bolničarja, trobentača, tri ordonance in orožarja, narednika – vodjo štaba čete, podnarednika skladiščnika ter »kaplarja«, desetnika kot »komesarja«.¹⁷

Četo so sestavljali trije vodi, vsak vod pa je imel štiri desetine, v kateri so bili: podnarednik desetar, posadka puškomitraljeza, ki so jo sestavljali desetnik in dva domobranca ter šest strelcev, od tega en desetnik in pet domobrancev. V vodu so bili še trije metalci bomb – en desetnik in dva domobranca – ter domobranci, dva ordonanca in en bolničar ter narednik, vodja štaba voda. V četi so bili po formaciji: 1 stotnik, 2 nadporočnika oziroma poročnika, 1 praporščak, 6 narednikov, 13 podnarednikov, 28 desetnikov in 110 domobrancev. Tako je domobranska četa štela skupno 161 mož.¹⁸

Oborožitev čete je bila sledeča: 127 pušk, 12 strojnic, 3 metalci min ter 6 konj in 3 vozovi za strelivo, hrano in prtljago. Pod opombo je zapisano, da naj ima vsaka četa en vod na kolesih, *»če ne več, ker je koles pri nas zadosti, kolesa so privatna. Vsak vod naj ima eno desetino na kolesih. V teku zime je moštvo lahko*

16 ARS, SI AS 1877, t. e. 274, skica: Aufstellung einer Kompanie der Slowenischen Landeswehr.

17 ARS, SI AS 1877, t. e. 275, tabela: domobranska četa, začasna formacija.

18 Ibid.

tudi na smučeh. Namesto starejših po činu se lahko odrede mlajši po činu /na primer namesto poročnika praporščak, namesto narednika podnarednik/.«¹⁹

Nekoliko drugačno formacijo domobranske čete pa je kot domobranski četni in krajevni poveljnik v svojih *Spominih na slovensko domobranstvo* zapisal Stanislav Buda. Zapisal je, da so bile domobranske čete formirane po tujem, nemškem vzorcu in da je ta četa predstavljala zaključeno borbena enota. Poveljniku čete je bil dodeljen v pomoč četni štab, ki so ga sestavljali četni oziroma disciplinski narednik in podčastnika za računovodstvo in pisarniško delo. Četnemu naredniku pa so bili podrejeni četni kuhar, četni bolničar, signalist in domobranec za zvezo. Ostalo moštvo je bilo razdeljeno na tri vode. Vsak vod je imel svojega poveljnika, štiri desetnike s svojim moštvom, tričlansko skupino lahkega minometa, svojega bolničarja, signalista in domobranca za zvezo. Vsaka desetina je štela deset borcev, vsak vod pa tako 47 domobrancev. Vsi trije vodi so skupno šteli 141 domobrancev, celotna formacija pa 149 mož. Domobranske čete so bile oborožene z zaplenjenim italijanskim orožjem, v glavnem s srednje dolgimi puškami, lahkimi strojniciami »Breda«, brzostrelkami, lahkimi minometi kalibra 45 milimetrov, ki so metali skoraj pol kilograma težke mine 500 metrov daleč, ter z ročnimi granatami. Za obrambo položajev so čete, ki so imele svoje postojanke, dobile tudi težke italijanske strojnice. Brzostrelke so dobili v začetku samo častniki, ker pa so pripadale tudi podčastnikom, ki so bili vodniki in desetniki, so zahtevo po dodelitvi v »glavnem štabu« zavrnili, češ da jih ni in da jih bo moč dobiti pri padlih partizanih, ko se bodo začeli boji. Domobranci so prinesli v četo tudi nekaj skritega orožja, ki so ga imeli pred tem pri Vaških stražah, tako da so potem imeli puške in strojnice raznih modelov ter poleg

19 Ibid.

italijanskih tudi nemške in celo angleške. Vsi domobranci so ob obleki – ki je bila nemška po barvi in kroju, drugih znakov nemške vojske pa ni imela – dobili tudi čelade in bajonete, ki so se izkazali za »izdajalske«, saj so v nočnih premikih skozi gozdove in grmovje tako »lepo zvonili in potrkavali«, da so ti zvoki že na daleč opozarjali partizane, da se nekdo bliža in zato sta tako bajonet kot čelada »šla v staro šaro«, ker sta bila za gverilsko bojevanje neuporabna.²⁰

Rast vojaške formacije Slovenskega domobranstva

Ob nastajanju Slovenskega domobranstva je Rösener načrtoval rast njegove formacije. Sprva naj bi se organizirale in usposobile čete, nato bataljoni in polki, nakar bi se vse enote združile v divizijo. Dejansko so uradno, z nemške strani priznane, do pomladi leta 1944 v Slovenskem domobranstvu delovale le čete, čeprav so bile enote Slovenskega domobranstva, ki so delovale v Ljubljanski pokrajini, s strani Organizacijskega štaba ali zaradi aktivnosti posameznih poveljnikov na terenu organizirane v obliki bataljonov.²¹

Domobranski napadalni bataljoni, »ki bodo operirali po naši domovini«, so bili ustanovljeni 16. maja 1944, ko je bila Ljubljanska provinca vojaško razdeljena na štiri skupine, v katerih so bile postojanke – posadke in po en udarni bataljon: severna z oznako N, v kateri je deloval 1. bataljon pod poveljstvom stotnika Pavloviča, s sedežem v Ljubljani (v šoli Zg. Šiška); zahodna z oznako W, v kateri je deloval 2. bataljon pod poveljstvom majorja Friderika Lehmana, s sedežem v Rakeku;

20 Stanislav Buda, »Spomini na slovensko domobranstvo,« *Tabor*, št. 11–12 (1972): 309–13.

21 Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, 165.

srednja z oznako M, v kateri je deloval 3. bataljon pod poveljstvom stotnika Miroljuba Stamenkovića, s sedežem v Višnji Gori; ter vzhodna z oznako O, v kateri je deloval 4. bataljon pod poveljstvom stotnika Dušana Meničanina, s sedežem v Trebnjem. Bataljonom W, M in O so bili kot inštruktorji za pouk dodeljeni nemški častniki poročnik Baurer, nadporočnik Breier in stotnik Schumacher s po tremi nemškimi podčastniki. Poveljniki bataljonov so morali s svojimi četami pričeti z intenzivnim vojaškim usposabljanjem in urjenjem ter utrjevanjem položajev, ki so ga kombinirali s patroljami v okolico. S topovi, »ki so zaplenjeni od tolovajev«, pa je bila formirana 3. baterija s sedežem v Ljubljani na gradu, v katero je bilo premeščenih 12 vojakov iz 2. baterije. Prav tako so bili formirani trije težki strojnični in trije minometni vodi ter kolesarski in motociklistični vod ter vod protiklepnih topov.²²

5. julija 1944 pa so se bataljoni N (bataljon majorja (Ladislava) Križa), W, M in O preimenovali v I., II., III. in IV. bataljon, iz katerih sta bili oblikovani dve skupini, in sicer skupina Schumacher (I., III. in IV. bataljon) in skupina (Vuk) Rupnik, sestavljena iz II. bataljona. Bataljoni so bili sestavljeni iz treh pehotnih, strelskih in ene težke čete, poveljevali so jim častniki Slovenskega domobranstva, ki pa so imeli dodeljenega nemškega častnika, oziroma druge, kjer je namesto imena nemškega častnika napisan vprašaj.²³

Tako so v juliju 1944 v Slovenskem domobranstvu delovale naslednje formacije: organizacijski štab, poveljstvo tečajev, poveljstvo komore, poveljstvo godbe, poveljstvo domobranske kontrole, 1. in 2. šolska, 1. delovna ter 54 navadnih, strelskih čet, ki so bile večinoma posadne čete v posameznih postojankah

22 ARS, SI AS 1877, t. e. 18, Ukaz OŠSD, št. 3007, 16. 5. 1944.

23 ARS, SI AS 1877, t. e. 18, Ukaz OŠSD, št. 4061, 5. 7. 1944 ter dokument brez glave in naslovnik: Pregled posadnih čet in Grupacija in Udarni bataljoni Slovenskega domobranstva po 20. 4. 1944.

Slovenskega domobranstva, 1. pionirska četa, 1. in 2. baterija, 1., 2. in 3. vod železniške baterije, 2., 3., 4. in 5. težki strojnični vod, 1. motociklistični vod, kolesarski vod, težka četa, vod za zvezo, 1., 2. in 3. minometni vod, obveščevalni centri 3, 8, 9, 12, 13 in 17, skupina za zavarovanje železniške proge, poveljstvo za zaščito okraja Novo mesto ter I., II., III. in IV. bataljon. Posadne čete so bile nastanjene v naslednjih krajih: Ribnica, Brezovica in Notranje Gorice, Borovnica, Verd, Cerknica, Rakek, Ljubljana, Škofljica, Dobrava, Pijava Gorica, Ig, Višnja Gora, Grosuplje, Novo mesto, Kostanjevica, Št. Jernej, Bela Cerkev, Vrhnika, Polhov Gradec, Horjul, Hotedršica in Kočevje.²⁴

*Načela vojaškega delovanja
Slovenskega domobranstva*

Načela delovanja posamezne vojaške organizacije so določene s strategijo in taktiko njenega delovanja. Strategija zajema sistem znanstvenih spoznanj in veščin, ki izhajajo iz teorije in prakse o pripravi in vodenju vojne ter uporabi sile z namenom doseganja določenih vojaških, političnih oziroma ekonomskih ciljev. Predmet proučevanja strategije so osnovne zakonitosti vojne, predvsem njenega glavnega elementa, oboroženega spopada.²⁵ Taktika pa proučuje teorijo in prakso priprav, zagotovitve in vodenja bojnih delovanj, boja in drugih oblik aktivnosti enot, zvrsti, rodov in služb v vseh pogojih in situacijah na kopnem, morju in v zraku. V najširšem pomenu je taktika zbir postopkov, načinov in sredstev, ki se uporabljajo za doseg določenega cilja. Taktika se ukvarja s proučevanjem zakonitosti in osnovnih karakteristik bojnih delovanj pod najrazličnejšimi

²⁴ Ibid.

²⁵ *Vojna enciklopedija*, knjiga 9, 171.

pogoji, definira osnovne principe boja in njegovih elementov, predpisuje oblike in načine realizacije bojnih delovanj taktičnih enot, ukvarja se s problematiko uporabe oborožitve in opreme, predpisuje načela dela štabov in starešin v procesu priprave in vodenja oboroženega boja.²⁶

Ob ustanovitvi Slovenskega domobranstva so se v vojaško strateškem in vojaško taktičnem smislu izvajale predvsem tiste oblike vojaškega delovanja, ki so na ozemlju operativne cone skušale ponuditi rešitev za uničenje partizanskega odporniškega in revolucionarnega gibanja. Teoretična določila delovanja enot Slovenskega domobranstva so bila opredeljena v Načelih domobranske taktike iz jeseni 1944, iz katerih so sledili tudi cilji, načini in težišča delovanja enot.²⁷

V uvodu k načelom domobranske taktike so povzeta osnovna načela splošne taktike, ki so uporabna tudi v gverilskem načinu bojevanja. Pri slednjem je najpomembnejša iniciativa, ki pa so jo do sedaj imeli partizani, zato so bile domobranskim enotam naložene predvsem ofenzivne, napadalne aktivnosti in izpadi, v kolikor se nahajajo v obrambi. Sledil je poudarek, da je v boju poleg orožja pomembna tudi morala v enotah, ki s pomočjo orožja pomeni nepremagljivost enote. V prvem poglavju je bil predstavljen domobranski sovražnik, to so bile partizanske enote. Najprej je bila opredeljena njihova formacija, nato pa še pomoč, ki jim jo je nudilo prebivalstvo, na kar morajo biti še posebej pozorni. Pri obravnavi partizanske gverilske taktike je v navodilu poseben poudarek na gibljivosti partizanskih enot in njihovem delovanju ponoči in iz zased. Pri tem je bila pomembna predvsem dobra obveščevalna dejavnost domobranskih enot v odkrivanju teh. Posebno pomembna je bila ugotovitev, da partizani niso bili zmožni vzdržati močnejših

26 *Vojna enciklopedija*, knjiga 9, 612.

27 ARS, SI AS 1877, t. e. 289, Skripta: Načela domobranske taktike.

protinapadov, zato so bili izpadi in protinapadi domobranskih enot nujni in pri tem so morale domobranske enote medsebojno sodelovati. Nadaljuje se z oceno partizanskih poveljnikov, ki naj ne bi bili posebno dobro usposobljeni, morala v partizanskih vrstah pa naj bi bila zaradi nasilnih mobilizacij slaba.²⁸

Določila domobranske vojaške taktike so bila razdeljena na dve poglavji, in sicer glede na vrsto nasprotnika, proti kateremu se borijo. V boju proti »terencem« je bilo pomembno predvsem obveščevalno in protiobveščevalno delo ter vzpostavljanje lastne obveščevalne mreže v krajih, kjer ni bilo stalnih domobranskih postojank. Proti partizanskim enotam pa so se morale boriti posadke v stalnih postojankah in taktične enote Slovenskega domobranstva, ki so delovale na širšem območju. Pomen stalnih posadk je bil predvsem v stalnem odvrčanju napadov partizanov na naselja, ki so bila kot baze na voljo udarnim enotam v času bojev proti partizanom. Pomembna je bila njihova utrjenost in stalen nadzor nad terenom oziroma področjem, ki so ga pokrivali, predvsem s pošiljanjem patrolj in postavljanjem zased. Pomembna je bila tudi dobro organizirana opazovalna in obveščevalna služba, ki je varovala pred nenadnimi napadi partizanov. Posebno pozornost so morali nameniti sodelovanju sosednjih domobranskih posadk, njihovemu stalnemu stiku ter pomoči ob napadih na postojanke. V nadaljevanju so bila zapisana navodila za postopke ob obrambi postojank in načine protinapadov oziroma izpadov iz njih. Jurišne enote Slovenskega domobranstva so morale biti stalno v ofenzivnih akcijah, predvsem v napadu. Pri tem so morale izkoristiti napake partizanov in kar se le da usklajeno sodelovati med seboj ter imeti vseskozi pobudo pri dogajanju na bojišču in svoj način boja vsiljevati partizanom. V zaključku pravila, ki je bilo po vsej verjetnosti napisano v jeseni 1944, je poudar-

28 Ibid.

jeno, da pomeni zimski čas izredno prednost za domobranske enote, kar je bilo potrebno izkoristiti in dokončno poraziti partizansko vojsko.²⁹

Splošna načela domobranske taktike so bila podrobneje opredeljena v posameznih pravilih, čeprav je verjetno, da so nastajala glede na trenutni položaj na bojišču in se tudi zato spreminjala ter medsebojno neodvisno dopolnjevala. Zraven pravil, ki jih je samostojno za potrebe usposabljanja v Slovenskem domobranstvu izdajala Šolska skupina, so pri usposabljanju Slovenskega domobranstva uporabljali tudi pravila, ki so nastala izven odseka oziroma pod nemškim okriljem za potrebe slovenskih domobranskih enot v celotni operacijski coni. O tem priča v arhivu v fondu Slovenskega domobranstva ohranjeno pravilo, ki so ga izdali, kot piše na prvi strani v knjigo vezanega in tiskanega pravila, Slovenski domobranci in Slovenski narodni varnostni zbor na Jadranskem primorju, z naslovom »*Vežbanje pehote in borbeni pouk*« in podnaslovom »*Prevod in izvleček nemškega pravila HDv 130/2a*«,³⁰ in ki je bilo izdano v Ljubljani in Trstu leta 1944. Od vseh pravil, ki so jih v Slovenskem domobranstvu uporabljali in ki so ohranjena v arhivskem gradivu, je to tako tehnično kot strokovno najbolj temeljito pripravljeno in je, tako kot večina, prevod nemških pravil, kar potrjuje dejstvo, da so Nemci načrtno in sistematično formirali enote Slovenskega domobranstva v skladu s svojimi strateškimi cilji. Pravilo podrobneje opredeljuje formacijo ter naloge in oborožitev enot od posameznika in oddelka do voda in čete. Poseben poudarek je namenjen vlogi poveljujočih v posameznih formacijah, iz česar lahko sklepamo tudi na po-

29 Ibid.

30 ARS, SI AS 1877, t. e. 289, *Vežbanje pehote in borbeni pouk, prevod in izvleček nemškega pravila Hdv (Heeresdienstvorschrift - vojaški službeni predpis) 130/2a*, Ljubljana–Trst 1944.

udarke pri usposabljanju podčastnikov in častnikov na tečajih Slovenskega domobranstva.³¹

Pravilo je razdeljeno na posamezna poglavja, k posameznim poveljem v slovenskem jeziku pa so pripisana nemška povelja. Tako je na primer pod točko 2–2. zapisano: »*Stav 'Mirno!' brez puške. Na povelje: 'Mirno!' - 'Stillgestanden!'*, zavzame vojak osnovni stav mirno.«³²

Prvo poglavje (A), delovanje, pouk posameznika zajema: Osnovni stav z zapisom pod točko 1: »*Dobra drža vojaka je merilo vrednosti njegove vojaške izobrazbe in telesnega razvoja. Vojakovo držo je treba izboljševati ob vsaki priliki*«. Prijemi (puške); Premikanje; Obrati – na mestu in v premikanju; Ležeči položaj; Polnjenje, zavarovanje in praznjenje puške; Postavljanje kobilice; Nameščanje in snemanje noža; Pozdravljanje – splošno, brez puške, brez čepice, na mestu in v hoji, s čepico na glavi v hoji in na mestu, pozdravljanje s puško; Pouk na lahki strojnici; Premikanje z lahko strojnico; Polnjenje.

Sledi podpoglavje »Borbeni pouk posameznika«: Splošne odredbe, kjer je pod točko 57–141 med drugim zapisan smoter – »*Smoter borbenega pouka posameznika je torej, da se vsak vojak vzgoji in nauči samostojno, z razumom in s trdno voljo vršiti vse svoje dolžnosti v borbi tudi takrat, kadar ni pod nadzorstvom svojih starešin*«; Pouk strelca – izraba sveta, napredovanje, pohod na položaj, prsobrani in prikrievanja; Borba na nož in metanje ročnih bomb – met bombe, obramba pred sovražnikovimi bombami, streljanje z brzostrelko v premikanju; »*Opazovanje in pokazovanje ciljev; Pouk vojaka v bojni patroli; Pouk zveznika; Pouk opazovalca; Vedenje v temi; Pouk sla; Vedenje ranjencev, razpršencev, donašalcev jedi in ujetnikov*«. ³³

31 Ibid.

32 Ibid.

33 Ibid.

Drugo poglavje (B) zajema delovanje, pouk z desetino, kjer točka 134–229 določa, da desetino tvori desetar z 9 borci, točka 135–230 pa opredeljuje razdelitev, opremo in dolžnosti posameznikov v desetini, in sicer za desetnika: oprema – strojna puška s 6 okviri v torbi za okvire, polnilec okvirov, daljnogled, škarje za žico, piščalka in dolžnosti. Desetnik je vodja in predborec svoje desetine, on odgovarja: 1. za izvršitev sprejete naloge, 2. za upravljanje ognja lahke strojnice in kolikor dopušča borba, ognja borcev, 3. da so orožje, strelivo in oprema vedno uporabni za boj in v predpisani količini.

Posamezna podpoglavja pa so: Strnjena razvrstitev (oblike) – vrsta, red, pohodni red; Pohod, tek in obrati; Spremembe oblik; Nevezane razvrstitve (oblike) – borbeni red, strelska vrsta; Premikanja.

Sledi podpoglavje »Borbeni pouk (desetine)«: Borba s strelnim orožjem – »cilj borbe s strelnim orožjem je premaganje in uničenje sovražnika«; Izbor cilja in poraba municije; Tarčna točka – »Borci streljajo torej v okviru svoje desetine večinoma samostojno. Vsi borci pa morajo zaradi tega poznati bojno nalogo in vedeti, kako jo misli desetar izvesti«; Nastopanje; Naskok (juriš); Zasedba in obramba postojanke (splošno); Zasedba postojanke; Obramba postojanke; Odstopanje; Desetina v izvidniški službi in bojni straži.³⁴

Tretje poglavje (C) opredeljuje delovanje, pouk z vodom. Prvo podpoglavje so »Splošne odredbe« – v točki 251–420 je opredeljeno, da vod tvorijo: vodnik, splošni oddelek, 4 desetine in oddelek minometalcev, v točki 252–421 pa so opredeljene dolžnosti vodnika:

Vodnik je vodja in predborec svojega voda in pomaga četnemu poveljniku. S svojim zgledom vliva v nevarnosti svojim

34 Ibid.

borcem samozavest, mir in prisotnost duha ter vzpodbuja k izpolnjevanju dolžnosti. Dobro mora poznati značaj, sposobnost, lastnosti in uporabljivost svojih borcev. Naj jim bo tudi prijatelj in svetovalec, naj vzbuja v njih veselje do službe in podjetnost. Krepi naj tovarištvo v svojem vodu.³⁵

Ostala podpoglavja so: Strnjena razvrstitev; Sestavljanje pušk – v piramide; Razvijanje – splošne odredbe, oblike, zbor. Sledi podpoglavje »Borbeni pouk (voda)«: Splošna navodila o nalogi in vodstvu: »V napadu, pri naskoku in pri protisunku potegne vodnik s svojim osebnim zgledom vod za seboj. V obrambi je on žarišče odpora«; Napad: »Vodnik juriša z avtomatskim orožjem (pištolo ali brzostrelko) v roki pred svojimi borci«; Obramba – »Vodnik vztraja do zadnje kaplje krvi in je prvi v protisunku«; Vod na bojni straži.³⁶

Delovanje, pouk s četo je opredeljen v četrtem (D) poglavju pravila in dodatnih poglavjih, in sicer: Disciplina med pohodom in »Komande, povelja in znaki«. Četo so sestavljali: četni poveljnik, trije vodi s po štiri desetine in splošni oddelek. Pravilo opredeljuje naslednje oblike strnjene razvrstitve: frontna črta, »die Linie«; eksercirni red, »die Exerzierordnung« in pohodni red, »die Marschordnung«. Četa je korakala v eksercirnem redu skozi mesta in pri pozdravljanju, v pohodnem redu pa izven mest in po zemljišču. Vodniki so korakali na čelu in začelju čete, s tem da je vodnik zadnjega voda moral korakati zadnji. Razmiki med posameznimi vodi v eksercirnem redu so bili 2 koraka, med četnim poveljnikom in prvim vodom pa 4 koraki. V pohodnem redu so se ti razmiki zmanjšali za 80 centimetrov. Razvrstitve in pohodi so se izvajali v »voljnem koraku« ali pa v teku.³⁷

35 Ibid.

36 Ibid.

37 Ibid.

Kot vidimo, je bilo pravih vojaškega delovanja Slovenskega domobranstva določeno poslanstvo enot ter glavni taktični in strateški cilji, ki so jih s svojim vojaškim delovanjem morali doseči. V splošnem je bil glavni cilj vojaškega delovanja enot Slovenskega domobranstva (s podporo Nemcev) poraziti partizanske enote, ki so »*pod krinko boja proti okupatorju, izvajale komunistično revolucijo*«. V pravih vojaškega delovanja pa so bili nato zelo natančno določeni načini vojaškega delovanja in usposabljanja posameznika in enot na nivojih posameznega vojaka, oddelka, voda, čete in bataljona kot največje taktične enote Slovenskega domobranstva.³⁸

Bojno delovanje Slovenskega domobranstva

Kot smo videli, so bila teoretična določila delovanja enot Slovenskega domobranstva opredeljena v Načelih domobranske taktike iz jeseni 1944, iz katerih so sledili tudi cilji, načini in težišča delovanja enot.³⁹

Za uspešno izvedbo vojaških operacij so bili izjemnega pomena tudi podatki o nasprotniku. Za delo domobranske obveščevalne službe je bilo pomembno poznati nasprotnikovo kurirsko in obveščevalno službo, položaje štabov enot ter komand mest in okrožij, bolnic, letališč, stalnih vojaških posadk, vojaških šol, organizacijo zvez, potek preskrbe partizanskega ozemlja, razpoloženje prebivalstva ter taktično zavarovanje enot in osvobojenih ozemelj. Prav tako kot zbiranje podatkov o nasprotniku pa je bilo pomembno tudi protiobveščevalno delova-

38 Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, 147–266; Kladnik, *Slovenska partizanska in domobranska vojska*, 61–81.

39 ARS, SI AS 1877, t. e. 274, Dopis OŠSD, brez številke in datuma številka, Situacija pri tolovajih II. del; ARS, SI AS 1877, t. e. 274, Dopis OŠSD, številka 1411 z dne 21. 1. 1944, Situacija pri tolovajih III. del.

nje za zaščito lastnih enot, poveljstev in posameznih pripadnikov Slovenskega domobranstva pred nasprotnikovo propagando in obveščevalnim delovanjem. Glede na situacijo na terenu so morali v Slovenskem domobranstvu predvsem zaščititi ozemlje, ki naj bi ga že obvladovali, in to na črti Grosuplje–Velike Lašče–Borovnica–Rakek–Rovte–Polhov Gradec–Ježica–Polje. Na tem ozemlju naj bi uničili terensko mrežo partizanov ter zajeli vsakega kurirja, ki bi hotel v Ljubljano ali iz nje. Prav tako pa naj bi to ozemlje služilo kot operativna baza za nadaljnje taktično vojaško delovanje. Z merami zavarovanja posamezne postojanke se je želela istočasno doseči njegova zaščita pred sabotazo in pred neposrednim partizanskim napadom. Da bi se zmanjšalo potrebno število vojakov v postojanki, je bilo za njeno zaščito potrebno izvesti niz tehničnih ukrepov, kot so onemogočenje prihoda z žičnimi ovirami, miniranjem, alarmnimi napravami in osvetlitvijo ter izgradnjo sistema rovov. Pred njimi je bilo potrebno v razdalji optimalnega dosega lastnega orožja očistiti zemljišče in s tem ustvariti pregleden in brisan prostor v coni ovir ter pred njimi. Posadke pa so morale biti *»izvežbane kot dobro namazan stroj«*. Vsak poveljnik si je moral *»ustvariti svoje terence«*, ki so mu morali dajati obveščevalne podatke. Okoli svoje postojanke pa je moral odstraniti (očistiti) vse *»nesigurne elemente«*, stopiti v zvezo s sosednjimi poveljniki ter organizirati hajko v medprostoru.⁴⁰

Uspeh oziroma neuspeh obrambe in napadov na posamezne utrjene postojanke Slovenskega domobranstva je analiziral tako branilec kot napadalec. Branilec je zapisal, da se partizani poslužujejo taktike *»biti kar se da premičen«* in da so na glavnem mestu napadli s celotno razpoložljivo silo in uničili sovražnika, potem pa, ko je sovražniku začela prihajati pomoč, so se umakniti

40 ARS, SI AS 1877, t. e. 17, Dopis OŠSD, številka148, Ljubljana, 29. 12. 1944; Kladnik, *Slovenska partizanska in domobranska vojska*, 222–26.

na drugo točko, kjer je bil sovražnik slab. Imeli so dobra sredstva zvez, povsod v okolici postojanke so imeli močne zasede ter več in boljše orožje. Sama posadka pa je ves čas obleganja izvajala izpade z mnenjem, da »*bunkerska borba proti partizanom ne bo prinesla zaželenega uspeha ter da je potrebno urediti domobranstvo tako, da se od vseh napravi nekaj močnih grup pod dobrim vodstvom in potem povezani udariti po partizanih in najprej tam, kjer je najvažnejše, na primer, kjer imajo partizani štab.*«⁴¹

Za napadalca, partizane, pa je navedeno sledeče: da je bilo pogosto za organizacijo akcije premalo časa in ni bil izkoriščen efekt topniške priprave ter izvršen nagel in nenaden vdor v postojanko, predvsem zaradi netočnih obveščevalnih podatkov o njej; da ni bilo zveze med posameznimi napadajočimi silami, enotami in zvrstmi; da je bilo razmerje sil napadalca in branitelja za napadalca neugodno, saj so bile oboje približno enake, zato ni bilo možno izvesti blokade postojanke, kar je nasprotnik izkoristil za izpade iz nje; da ni bilo videti resnega poskusa napada in likvidacije postojanke; da se je opazila neizurjenost pehote pri izvajanju napada, saj so borci uporabljali samo naravne zaklone, umetnih pa ne; da se je preboj nasprotnikove linije izvajal vedno ne istem mestu, rezultati le teh pa se niso izkoristili in enote so se po neuspelem preboju vedno vračale na izhodiščne položaje; da uporaba ognja pehotnega orožja, predvsem avtomatskega, ni bila učinkovita, ker koncentrični ogenj mitraljezov ni bil nepretrgoma usmerjen v bunkerje ter da štabi enot niso imeli točno odrejenih poveljniških, komandnih mest, zaradi česar je bilo oteženo dostavljanje poročil ter vzpostavljanje zveze med njimi.⁴²

Nasprotnik je v boju proti partizanom uporabljal dva načina bojevanja. Na ofenzivne aktivnosti večjih partizanskih enot je

41 ARS, SI AS 1877, t. e. 274, Dopis OŠSD, številka 1411 z dne 21. 1. 1944, Situacija pri tolovajih III. del.

42 ARS, SI AS 1877, t. e. 17, Dopis OŠSD, številka 5258 z dne 19. 9. 1944. Okrožnica NOV.

nasprotnik reagiral z večjo koncentracijo sil pehote, podprto z mehaniziranimi enotami, katere so nastopale pred pehotnimi. Prav tako so pehotne enote napadale v skladu s taktičnimi pravili redne vojske, kjer se je pred napadom pehote, vedno izvajala topniška in minometna predpriprava ognja, nato pa so sledile pehotne enote, katere so se v času ognjene priprave v strelski formaciji približevale položajem partizanskih enot in izvajale juriš. V nočnem času nasprotnik ni izvajal napadov, ampak je nasprotno, tudi brez protinapada partizanskih enot, zapuščal podnevi zasedene položaje in se zaustavil ter utrdil na grebenih okoli naselja. V času napada je požgal samo objekte okoli naselja, ki so ponoči osvetljevala okolico. Pri partizanskih napadih ponoči pa je dopustil, da so ti prišli čim bliže položajem, na 20 do 30 metrov, ter nato odprli ogenj iz vsega lahkega orožja. Kljub številčni premoči pa ni poskušal z obkolutitvijo partizanskih enot. Taktiko redne vojske je nasprotnik uporabljal takrat, kadar so bile njegove enote po večini sestavljene iz nemških enot, ki so imele številčno premoč.⁴³

Drugi način bojevanja pa so izvajali v glavnem udarni bataljoni Slovenskega domobranstva, ki so izvajali prikrito premikanje po gozdu, pri čemer so uporabljali dobre vodiče, ki so poznali teren in lahko vodili enote po stezah ali mimo njih. Po navadi se je premikala manjša kolona po cesti, z namenom da pretena partizanske štabe in angažira enote za uničenje te kolone, medtem ko se je glavnina enote pred tem odcepila od te kolone in nemoteno nadaljevala premik do svojega cilja. Tako so se posluževali taktike vzporednega, relativno hitrega premikanja kolon, ki se je premikala vsaka v svoji smeri, pred ciljem pa so se združile v udarno skupino in neposredno po najkrajši poti udarile proti svojemu cilju. Bataljoni so se po opravljeni nalogi vračali na svoje postojanke po isti poti, večkrat pa so šli v drugo

43 Kladnik, *Slovenska partizanska in domobranska vojska*, 210–16.

postojanko in se od tam šele po počitku vrnili v svojo bazo. Pri napadu so se posluževali presenečenja in hitrosti. Najprej so z manjšimi silami zaprli prostor z dveh strani, z glavno silo pa udarili direktno v cilj, istočasno pa so premaknili nekaj moštva na smer, po kateri naj bi se partizani najverjetneje umaknili. Napad so pripravili z močnim ognjem iz vseh orožij, posebno iz minometov, in vpitjem, da bi s tem povzročili paniko. Na mestu napada so se zadrževali le kratek čas in čim so zaslutili večjo nevarnost iz partizanske strani, so spremenili manever iz napada v umik. V smeri umika so že prej postavili zasede, zamaskirana mitralješka gnezda in zaščitnice, z namenom presenetiti partizanske borce in jih udariti v hrbet. Prav tako so postavljali zasede v smeri pričakovanega partizanskega napada. Pri napadih so se posluževali tudi različnih zvijač. Tako moštvo ni bilo enotno oblečeno. Deloma so bili oblečeni v nemške in domobranske uniforme, deloma pa v civilne obleke in to vse z namenom napraviti vtis partizanske kolone. Večinoma so hodili gologlavi ali pa nosili titovke. Stražarje so poskušali pretentati s tem, da so govorili, naj ne streljajo in se tako približali stražarju ter ga nato ubili. Vse akcije so bile izvedene z velikim tveganjem in s tem niso izključevali možnosti, da jih partizanske enote popolnoma uničijo.⁴⁴

Partizanske enote so bile z novo strategijo in taktiko nasprotnika postavljene pred vojaško preizkušnjo, na katero v dosedanjih spopadih niso naletele in so imele odgovor na prvo vrsto taktike delovanja nasprotnika, to je obrambo postojank. Proti gverilskemu načinu delovanja nasprotnika pa partizanske enote niso imele ustreznega in učinkovitega odgovora. To je bilo po ugotovitvah partizanskih poveljnikov »*malo (je) čudno, saj so naši borci in mi partizani prvi uporabljali to taktiko, ki jo sedaj uporablja sovražnik in ki je izraz njegove slabosti*«. Par-

44 Kladnik, *Slovenska partizanska in domobranska vojska*, 238–49.

tizanska strategija in taktika se v celotnem obdobju bojevanja nista veliko spremenili in s tem se tudi nista prilagodili novemu načinu bojevanja nasprotnika. Partizanska vojska je imela do tedaj pobudo in je bila neprenehoma v napadu, nasprotnik pa je bil prisiljen na obrambo v svojih utrjenih postojankah ter se odzivati na partizanske akcije. V kolikor so se partizani želeli izogniti posledicam lastne pasivnosti, so morali ali preiti v splošno ofenzivo in tako nasprotnikovo delovanje podrediti svoji volji ali pa je bilo potrebno partizansko taktiko prilagoditi nasprotnikovi. Prehod v splošno ofenzivo ni bil odvisen od lokalne, ampak od splošne, strateške situacije, kar pa ni onemogočalo, da so bili na posameznih območjih lastnega delovanja bolj aktivni in tako vsilili svojo voljo nasprotniku. Prilagoditev strategije in taktike je bila tako popolnoma v rokah partizanskih enot, katerih štabi in funkcionarji so se morali ravnati po pravilu: »Kdor hoče presenetiti, je lahko sam presenečen«, katerega so opuščali in je bil zaradi tega nasprotnik vedno bolj drzen ter je partizansko vojsko vedno bolj »vznemirjal«. ⁴⁵

Z namenom da bi preprečili takšno delovanje nasprotnika, ki je povzročal partizanskim enotam velike izgube, so morale partizanske enote izvesti predvsem mere in ukrepe za razbitje nasprotnikove obveščevalne mreže. Pri tem so morali v kraju, kjer se je napad nasprotnika zgodil, uporabiti, ne glede na politično situacijo in taktiko, tudi »drakonske mere v pogledu kolektivne kazni za civilno prebivalstvo naklonjeno belogardistom, kakor izseljevanje njihovih družin«. Kot druga mera se je nalagala vzpostavitev lastne civilne obveščevalne mreže, ki bo takoj pošiljala podatke o nasprotnikovem odhodu iz postojanke in njegovi nameri. Naslednje mere pa so bile sledeče: v bližino postojank so morali pošiljati tajne specializirane patrolje,

45 ARS, SI AS 1851, t. e. 30, Sovražnikova in naša taktika, dokument brez številke in datuma.

v zalednih enotah so morali povečati tajnost delovanja in varovanje, z namenom uničevanja in zasledovanja nasprotnikovih kolon pa so morale brigade izvajati koncentracije lastnih sil.⁴⁶

Zaključek

V vojaškem pogledu so bile na slovenskem ozemlju strateško najpomembnejši del železniške povezave med Dunajem in Trstom. Medtem ko je bilo v nemškem interesu, da ostaja komunikacija med notranjostjo države in novo fronto, ki so jo zavezniki odprli v Italiji, nemoteno prevozna, saj so po njej lahko oskrbovali in popolnjevali svoje enote na fronti, je bil zavezniški interes ravno nasproten. Namesto da bi ob kapitulaciji Italije Slovenci stopili skupaj in nastopili proti Nemcem, so partizani s pomočjo Italijanov najprej v Grčaricah pobili slovenske četnike in nato na Turjaku še vaške stražarje. Nemškemu 2. SS-tankovskemu korpusu tako ni bilo težko vojaško zavarovati ozemlja Slovenije in Hrvaške. Z ustanovitvijo Slovenskega domobranstva pa je tudi državljanska vojna dobila nove razsežnosti. Avtorji tako na podlagi arhivskih virov in literature obravnavajo vprašanje organizacije vojaških formacij na slovenskem ozemlju ter medsebojno vojaško delovanje. Ugotavljajo, da se je nasprotnik v protigverilskem delovanju organiziral tako, da je uporabljal dva načina bojevanja. Na ofenzivne aktivnosti večjih partizanskih enot so se odzvali z večjo koncentracijo sil pehote, podprto z mehaniziranimi enotami, ki so nastopale pred pehotnimi. Drugi način bojevanja pa so izvajali v glavnem udarni bataljoni Slovenskega domobranstva. Vojaško strateški pomen slovenskega ozemlja je prišel najbolj do izraza ob koncu vojne, ko so bile na njem, ob umikajoči nemški, kar štiri vojske z osmimi armadami (štiri jugoslovanske, dve sovjetski ter bolgarska in britanska).

46 Ibid.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS)

SI AS 1877, Slovensko domobranstvo, 1943–1945.

SI AS 1851, Glavni štab Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, 1941–1945.

Literatura

Blau, George E., ur. *The German Campaigns in the Balkans: Spring 1941*. Washington, D.C.: Center of Military History United States Army, 1953.

Buda, Stanislav. »Spomini na slovensko domobranstvo.« *Tabor*, št. 11–12, (1972): 309–313.

Griesser Pečar, Tamara. *Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007.

Griesser Pečar, Tamara. »Ervin Rösener.« V: *Vimenu ideologije: Obrazi totalitarizmov v Sloveniji*, ur. Renato Podberšič, 55–94. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2020.

Enciklopedija Slovenije, knjiga 1–16. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987–2002.

Fink, Božidar. »Sodni odsek Slovenskega domobranstva.« *Zaveza XV.*, št. 1 (2005): 81–85.

Kladnik, Tomaž. *Slovenska partizanska in domobranska vojska*. Ljubljana: Defensor, 2006.

Kleut, Petar. *Partizanska taktika in organizacija*. Beograd: Vojno delo, 1960.

Mlakar, Boris. *Slovensko domobranstvo 1943–1945*. Ljubljana: Slovenska matica v Ljubljani, 2003.

Možina, Jože. *Slovenski razkol: okupacija, revolucija in začetki protirevolucionarnega upora, 3. ponatis*. Ljubljana: Medijske in raziskovalne storitve, Jožef Možina, Društvo Mohorjeva družba in Celjska Mohorjeva družba, Mohorjeva družba v Celovcu, Goriška Mohorjeva družba, 2019 (2020).

Subotić, Vojislav. *Partizanska taktika u narodnooslobodilačkom ratu*. Beograd: Vojnoistorijski glasnik, 1981.

Šmajd, Albin. *Dr. Albin Šmajd: dnevnik in dosje 1941–1946*, ur. Tadej Cankar et al. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2022.

Trgo, Fabijan. *Organizacija i upotreba oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije 1941–1945*. Beograd: Vojnoistorijski glasnik, 1981.

Vojna enciklopedija, knj. 1–10. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1970–1975.

*Development of the Military
Formation and Military Operations
of the Slovenian Home Guard*

Summary

As reflected in its military strategy and operational tactics, the Slovenian Home Guard operated according to the German army's theoretical principles of combat operations. In the Guard's own combat operations in practice, the theoretical provisions mentioned above were complemented by military findings stemming from the previous, both peacetime and wartime, practice of officers leading military units and by experience gained in combat operations against the adversaries, Slovenian Partisans. Because the commanding officers had mainly acquired their basic military knowledge in military schools of the Kingdom of Yugoslavia, some implementing acts based on the rules reflect quite a noticeable influence of the Serbian language, even though there were endeavors for the military formation to operate in the Slovenian language. Slovenian commands were explained or compared with German ones, which was a result of the presence of German officers and non-commissioned officers working in individual units of the Slovenian Home Guard, who trained and issued commands in the German language. The rules set out the units' mission and the main strategic objectives to be achieved through their operations. Generally speaking, the main objective of the Slovenian Home Guard units' operations was to defeat, with German support, the Partisan units, who, "under the guise of fighting

against the occupying forces, were carrying out a communist revolution.” Furthermore, the rules of military operations very precisely stipulated the modes of operation and training for individuals and units at all levels. These modes were also used in the training of individual units and especially in courses for officers and non-commissioned officers. Differences in the military operations of individual Home Guard military units emerged particularly in how commanding officers applied the theoretical operational provisions in practice and whether they acted offensively, seeking the adversary’s weak spots, or were content with defending already won positions.

Prejeto: 13. 8. 2024
1.01 izvorni znanstveni članek

Nemanja Dević¹

Srbija na istorijskoj prekretnici 1944: slom monarhista i pobjeda komunističkih snaga

Izvlaček

Srbija se je sredi leta 1944 znašla na zgodovinski prelomnici. Odločitev zaveznikov, da podprejo komunistično stran, je pripomogla k izidu večletne državljanske vojne in omogočila komunistom prevzem oblasti v državi. Partizanske sile, ki so iz Bosne in Črne gore prodrle v Srbijo, so uspele dotlej prevladujočemu četniškemu gibanju zadati več velikih porazov. Vmes so se krepile tudi lokalne partizanske sile, ki so iz gverilskih odredov po zgledu drugih delov države prerasle v divizije in korpuse NOVJ. Končno jim je septembra 1944 na pomoč priskočila Rdeča armada, ki je pospešila osvoboditev in ključno prispevala k izgonu nemških okupacijskih sil. V prispevku želimo na podlagi obstoječe literature in arhivskih virov podati pregled razmer v Srbiji poleti in jeseni 1944 ter izpostaviti ključne dejavnike, ki so pripeljali do partizanskega prevzema oblasti.

1 Dr. Nemanja Dević, znanstveni sodelavec, Institut za savremenu istoriju, Trg Nikole Pašića 11, Beograd RS – 11000, nemanjadevic4@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0388-684X.

KLJUČNE BESEDE: *Srbija, druga svetovna vojna, leto 1944, četniki, partizani*

Abstract

In mid-1944, Serbia was at a historic turning point. The Allies' decision to support the communist side influenced the outcome of the years-long civil war and enabled the communists to take over the state. The previously dominant Chetnik movement suffered a number of major defeats at the hands of Partisan forces penetrating Serbia from Bosnia and Montenegro. Meanwhile, local Partisan forces strengthened; following the example of other parts of the country, guerrilla detachments evolved into divisions and corps of the Yugoslav National Liberation Army. Finally, in September 1944, the Red Army came to their aid, accelerating the liberation and making a key contribution to the expulsion of German occupying forces. Based on existing literature and archival sources, the paper aims to provide an overview of the situation in Serbia in the summer and autumn of 1944 and to highlight key factors leading to the Partisan takeover.

KEYWORDS: *Serbia, Second World War, 1944, Chetniks, Partisans*

Uvod

Proleće 1944. donelo je promene na ratištima Evrope u korist antifašističke koalicije. Angloameričke snage uspele su da pređu u ofanzivu u Italiji i 4. juna zauzmu Rim. Dva dana kasnije odigrao se i „Dan D“ u Normandiji, iskrcavanje savezničkih jedinica i otvaranje Zapadnog fronta. Istog meseca desilo se napredovanje Crvene armije na Istočnom frontu: operacijom „Bagration“ njihove snage su oslobodile Belorusiju i krenule dublje u Evropu, prema Poljskoj. Saveznici su tako stekli prednost i na moru i u vazduhu i na kopnu; bilo je jasno da se Hitlerova imperija ruši i da osvitom proleća dolazi i novo doba.²

Operacije savezničkih armija značajno su doprinele raspletu događaja na Balkanu. Zapadni saveznici, koji su još od jeseni 1943. u Jugoslaviji „zaigrali“ na kartu partizanskog pokreta i njegovog lidera Josipa Broza Tita, izdašnom pomoći uspele su da ga nametnu kao nezaobilazni faktor u budućim planovima o uređenju zemlje. Kako je zaključio S. Pavlovic „*Čerčil je prihvatio da Tito bude najuticajnija ličnost u posleratnoj Jugoslaviji, ali je želeo da sačuva monarhiju*“, jer je smatrao da tako može da ostvari „*svođenje Titovog komunizma u razumne okvire i obezbeđenje britanskih interesa*“.³

Za nešto više od godinu dana, od jeseni 1943. do kraja 1944., Zapadni saveznici su snabdeli Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije (NOVJ) sa čak 100.000 pušaka, 50.000 puškomi-traljeza i automata, 138 minobacača i 324.000 odgovarajućih mina, 9.750.000 okvira municije za streljačko oružje, 700 radio-stanica. U drugoj fazi obezbedili su im i moćno artilje-

- 2 Maks Hejstings, *Pakao: Svet u ratu 1939–1945*, knjiga 2 (Beograd: Laguna, 2013), 197–210, 220–25.
- 3 Stevan K. Pavlovic, *Hitlerov novi antiporedak: Drugi svetski rat u Jugoslaviji* (Beograd: Klio, 2008), 221–22.

rijsko oružje, tenkove, oklopna vozila, avione – presudne za operacije vođene tokom 1945. Pored naoružanja, pobrinuli su se i za njihovo snabdevanje drugim vojnim materijalom, koji je uključivao i 170.000 uniformi i 260.000 pari čizama. Bili su to, za kratko vreme, moćni kontingenti pomoći koji su preporodili gerilski partizanski pokret. Od marta 1944, pošto je u Titov Vrhovni štab stigla i prva sovjetska vojna misija, počela je da stiže i izdašna sovjetska vojna pomoć.⁴

Snabdevanje partizanskih jedinica posebno je imalo značaj pred početak bitke za Srbiju, iz koje su komunisti 1941. bili izgnani i u kojoj je do tada dominirao monarhistički Ravnogorski pokret – četnici generala Dragoljuba Draže Mihailovića. Neka vrsta partizanske enklave opstala je jedino u južnoj Srbiji. No direktna vojna pomoć partizanima u Srbiji počela je da stiže kasnije u odnosu na druge delove Jugoslavije. Josip Broz Tito odredio je februara 1944. za savezničkog delegata pri Glavnom štabu za Srbiju britanskog majora Džona Henikera Mejdžora. Njegova ovlašćenja svodila su se, po Brozovom tumačenju, na tri segmenta: održavanje veze i prikupljanje informacija, „*u vezi sa time vi ćete njemu davati obaveštenja koja su korisna za zajedničku borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika*“; organizaciju snabdevanja partizanskih jedinica u Srbiji, „*u tome cilju on se opunomoćuje da u savetovanju s vama predloži mesta za bacanje materijala kao i potrebu za slanje posebnih lokalnih misija na pojedina mesta*“; koordinaciju ciljeva za bombardovanje savezničke avijacije. „*Sve vaše želje u pogledu pomoći savezničkog vazduhoplovstva on će dostavljati Savezničkoj misiji pri Vrhovnom štabu koja će vašu želju saopštiti Vrhovnom štabu.*

4 Nemanja Dević, *Za partiju i Tita: partizanski pokret u Srbiji 1941–1944* (Beograd: Službeni glasnik, 2020), 499.

*Vrhovni štab pak će odlučiti da li će predložiti cilj da se bombarduje s obzirom na opštu vojnu situaciju u Jugoslaviji.*⁵

Mejđzor je kasnio sa iskrcavanjem u Srbiji (spustio se padobranom u okolinu Vranja, na jug Srbije, tek u aprilu 1944), pa je tako došlo i do prolongiranja izvršenja naredbe. Ubrzo je uspostavljena koordinacija dve komande: partizanska strana je u mnogim slučajevima označavala ciljeve savezničkog bombardovanja, nakon čega bi njene jedinice napadima „izvršile pritisak na pomenuta mesta“. Paketi sa oružjem bacani su u prvoj fazi uglavnom na tlu južne Srbije, gde su partizani bili suvereni; prva velika pošiljka stigla je u maju 1944. na padinama Radan planine. Stizao je i preko potrebni sanitetski materijal, a sa aerodroma u Kosančiću započela je i evakuacija partizanskih ranjenika, koji su avionima prebacivani u savezničke baze u Italiji. Pred opremljenom partizanskom vojskom pripadnici rivalske organizacije osećali su se inferiorno i može se reći da je već tada došlo do preokreta u tokovima građanskog rata. Njihov utisak, nakon prvih borbi u Srbiji u leto 1944, najbolje je sažeo jedan oficir Jugoslovenske Vojske u Otadžbini i u Zagradu (JVuO): „*Naš čovek je mrdao glavom i glasno mislio: 'Za nas naši komunisti ništa ne znače. Ali se boriti protiv engleskih magacina, nemoguće je'*“⁶

Na diplomatskom planu, pritisci koji je Čerčil činio na kralja Petra Drugog Karađorđevića i emigrantsku vladu u Londonu počeli su da daju rezultate: najpre je raspuštena vlada B. Purića (čiji je ministar vojni bio general Draža Mihailović), a 1. juna za mandataru nove vlade određen je Ivan Šubašić, za kojeg se verovalo da će postići sporazum sa Brozom. Zaista, sporazum Tito–Šubašić postignut je na Visu svega dve nedelje kasnije. Prema njegovim odredbama, nova vlada, u koju su uključeni

5 Državni arhiv Srbije (DAS), Ž-23, GŠS, 135.

6 *Knjiga o Draži*, tom 2 (Vindzor: Srpska narodna odbrana, 1956), 211.

i predstavnici Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), trebalo je da javno oda priznanje partizanskoj borbi, te osudi sve one koje su pomagali okupatora, među koje su ubrajali i Mihailovićeđu JVuO. Komandant Titu konkurentske vojske bio je od tada korak po korak marginalizovan.⁷

Partizani dolaze

U trenutku kada se ratu nazirao kraj, vođstvo partizanskog pokreta steklo je utisak da je nastupilo i vreme za novu ofanzivu i prenošenje borbi na teritoriju Srbije, ključne zemlje za pobeđu u ratu. Diplomatske uspehe trebalo je krunisati i vojnim. U tu svrhu, najpre je krajem juna na Visu, gde su okupljeni ostaci nekadašnjeg Pokrajinskog komiteta (PK) Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) i Glavnog štaba za Srbiju, izvršena njihova reorganizacija i popunjavanje novim članovima. Sekretar PK ostao je Blagoje Nešković, a za novog načelnika Glavnog štaba za Srbiju imenovan je general-lajtant Konstantin Koča Popović. Svi odgovorni za rad u Srbiji dobili su jasna ovlašćenja, zone odgovornosti i zadatke od Vrhovnog štaba. Prednost u donošenju odluka nad vojnim štabovima su imala politička tela KPJ, iznad svih PK KPJ i Nešković.⁸

Prva grupa rukovodilaca upućena je u Srbiju avionom 9. jula. Krajnja „stanica“ bila je Jablanica, uporište pokreta na jugu Srbije iz kojeg je trebalo razviti aktivnosti u više pravaca. Pred polazak, Slobodan Penezić je u svoju beležnicu zapisao šta je po njegovom mišljenju bio glavni cilj prenošenja žarišta

7 Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941–1945* (Beograd: Rad, 1983), 160.

8 Venceslav Glišić i Gojko Miljanić, *Rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom u Srbiji 1941–1945* (Beograd: Subnor-Institut za savremenu istoriju, 1994), 232–36.

borbe u Srbiju: „*Narod je dosta raspoložen za nas, ali je reakcija takođe jaka. Nju moramo slomiti. Mi ćemo u ovome uspeti a to smo obećali i maršalu Titu.*“⁹ Uspešno su sleteli na improvizovani aerodrom, gde ih je čekao deo rukovodstva koje je ostalo u zemlji, na čelu sa Petrom Stambolićem. Već sledeće noći (10/11. jula) na aerodrom u Kosančiću spustila se i druga grupa, sa novoimenovanim komandantom Glavnog štaba za Srbiju. Simbolično, prevozili su ih jedan engleski i jedan ruski avion.¹⁰

Kakvo stanje su Koča Popović i njegovi saradnici zatekli u južnoj Srbiji? Od januara do marta 1944, usled priliva novog ljudstva i reorganizacije jedinica, u ovoj zoni bilo je formirano pet partizanskih brigada. Pre dolaska novog Glavnog štaba nastalo ih je još 10, svaka sa snagom od 300 do 700 ljudi. Jasna promena savezničke politike i podrška partizanima, ofanzivna strategija komunista, ali i mobilizacija sa kojom su započeli na teritorijama koje su kontrolisali, bili su glavni činioci za tako nagao porast ljudstva. Na teritoriji Leskovačkog okruga koju su kontrolisali partizani organizovani su i izbori za Narodno-oslobodilačke odbore (NOO), kao nove organe vlasti. Posle 1941, ovo je bio njihov prvi veliki uspon. Po instrukciji koju je Tito uputio PK KPJ za Srbiju, na njihovom autoritetu je trebalo posebno raditi: „*Učinite sve, da bi srpske narodne mase na svom sopstvenom iskustvu uvidele razliku između istinski demokratskih organa narodno-oslobodilačke vlasti i vlasti u staroj Jugoslaviji ili Mihailovićevih odbora.*“¹¹ Pozadina je organizovana besprekorno: kako propaganda i rad „po ženskoj liniji“, tako i intendantura i sanitet. Delovalo je kao da nastaje neka nova partizanska „Užička republika“, samo što joj je sada sedište bilo kraj Leskovca.

9 Slobodan Penezić, *Pisma bez kurira* (Beograd: Večernje Novosti, 2018), 25.

10 Vojni arhiv (VA), NOVJ, 1042-1-9; Ljubodrag Đurić, *Sećanja na ljude i događaje* (Beograd: Rad, 1989), 219.

11 DAS, Đ-2, PKS, 619.

Tokom maja i juna 1944. na istom prostoru izvršena je reorganizacija partizanskih jedinica i od postojećih brigada formirano je pet divizija: 21. – 25. srpska divizija NOVJ. Svaka je bila jačine od oko 2.000 do 3.000 ljudi, a njihova ukupna snaga procenjivala se na 10.000 boraca. Koča Popović je smatrao da je vojna organizacija ovih jedinica zadovoljavajuća, ali da im ipak nedostaje politička čvrstina kakvu je posedovala NOVJ u Bosni. Zato je tražio od Vrhovnog štaba da mu pošalje 50 političkih rukovodilaca koji bi podigli ubojitost ovih snaga.¹²

Ove jedinice su se od formiranja kalile kroz borbe protiv JVuO („*smatrali smo za najvažnije da se prvo obračunamo sa četničkim snagama pred nama*“) i manjim napadima na okupatora. Sredinom juna obaveštajne strukture kolaboracionističke vlade u Leskovačkom okrugu mogle su da zaključe „*da samo po gradovima i većim sreskim mestima postoji legalna vlast*“.¹³ Odolevale su svim napadima i širile borbene zone po južnoj Srbiji. S druge strane, korpusi JVuO generala Mihailovića našli su se u stalnoj defanzivi. „*Partizani su za vrlo kratko vreme bili tako naoružani i opremljeni, da im zaista nismo mogli ništa, iako smo brojno bili mnogo jači*“, zapisao je i na ovom terenu jedan od oficira JVuO.¹⁴

U takvoj situaciji, general Draža Mihailović bio je prinuđen da brzo donosi odluke: već početkom juna po njegovom naređenju stvorene su od probranog ljudstva jurišne brigade JVuO, a sredinom meseca biće formirane i grupe jurišnih korpusa, koje će poneti glavni teret borbe sa partizanima. Uzalud je bilo što je čitava Srbija premrežena njegovom organizacijom i što se, i po partizanskim izvorima, činilo da je ona monarhistički i nacionalno raspoložena. Akutni problem nedostatka

12 VA, NOVJ, 181-6-13/1.

13 Istorijski arhiv Beograda (IAB), UGB, SP-IV-141-A.

14 *Knjiga o Draži*, knjiga 2, 113-15.

naoružanja i municije proistekao iz odsustva pomoći zapadnih saveznika, vodio je neke oficire ove vojske u sumnjive kombinacije: u kontakte i saradnju, posredno i neposredno, sa srpskim kolaboracionistima, ali i sa okupatorskim jedinicama.

Letnji dani 1944. ispunjeni marševima i pregrupisavanjima velikih vojski zaista su ostavljali utisak da predstoji sudbonosna bitka za Srbiju. Od 10. jula 1944. započela je i realizacija nemačke operacije *Triumpf*, po zamisli komandanta Jugoistoka generala Felbera (na koju su se kasnije nadovezali i poduhvati *Hallali* i *Kehraus*), u kojoj je partizanske divizije iz južne Srbije trebalo potisnuti u planine i tu ih razbiti, te ponovo uspostaviti kontrolu nad strateški važnim prostorom kojim bi se izvlačile njihove snage iz Grčke.¹⁵

U prvoj fazi, od 5. jula, otpočele su borbe sa JVuO; u napadu se posebno isticala elitna 4. grupa jurišnih korpusa pod komandom majora Dragoslava Račića, koja je na pravcu svog nastupanja uspjela da očisti šire područje planine Kopaonik i potisne partizansku 21. diviziju preko reke Toplice. Od 15. jula borbe su se prenele na desnu obalu reke i na partizanska uporišta u Jablanici.¹⁶ Pet dana kasnije u borbu se uključio i kolaboracionistički Srpski dobrovoljački korpus, pomognut nemačkim tenkovskim jedinicama, i krenuo u „čišćenje“ Jablanice. I ovde su u prvim borbama trijumfovale antikomunističke snage. Dvadeset drugu diviziju napale su jake bugarske jedinice, uz podršku njihove artiljerije i avijacije. Potisnuta je do albanskih sela, gde je doživela velike gubitke. Ostale tri partizanske divizije koje su se našle „pod vatrom“ (21, 24, 25) bile su takođe prinuđene na povlačenje.¹⁷

15 Mirjana Zorić, „Bitka za Srbiju 1944. godine,“ *Vojno delo* (jesen 2014): 309–10.

16 Ibid.

17 Živojin Nikolić, *Dvadeset druga srpska divizija* (Beograd: Vojnoizdavački

U dramatičnim momentima, dok je bio opkoljen i svakodnevno trpeo gubitke, a pribojavajući se poraza, Koča Popović je radiogramom od Vrhovnog štaba urgentno zahtevao „*upad jakih snaga u Srbiju sa zapada*“, te „*hitno dejstvo savezničke avijacije na Leskovac, Vranje i Prištinu*“.¹⁸ Tito mu je odgovorio oštro, naređujući hitan povratak i zauzimanje položaja na Kopaoniku, kojim bi olakšao prodor Operativne grupe divizija NOVJ iz Sandžaka i Crne Gore. Zaista, Popović je sa divizijama pod svojom komandom, uprkos njihovom lošem stanju, već 28. jula krenuo u protivudar. S druge strane, Broz je 25. jula uputio direktivu i Peku Dapčeviću da sa Operativnom grupom odmah krene prema Srbiji i pomogne im.

Pristupilo se i novoj taktici koja je podrazumevala da se iz više pravaca izvrše prodori u Srbiju primenom marš-manevara, a izbegavajući dugotrajne borbe u graničnom pojasu i duž važnijih komunikacija u dolinama Južne Morave, Zapadne Morave i Ibra.¹⁹ Uz primenu takve taktike, izbegavao se sudar sa nadmoćnijim nemačkim snagama (krajem jula 1944. bilo je jasno da je pitanje vremena kada će se sa njima obračunati Crvena armija), a razbijale jedinice konkurentske JVuO, koja je stajala i kao glavni protivnik u izvođenju revolucije. Već 7. avgusta, nakon krvavih borbi sa četnicima Dragoslava Račića, jedinice Peka Dapčevića ovladale su i Kopaonikom kao ključnom strateškom tačkom, čime su se stvorili uslovi za proboj u Toplicu i izbijanje partizanskih jedinica u sliv tri Morave.²⁰

Pokazalo se da su nova snaga i pojačanje, odavno pripremani za odsudnu bitku sa „četnicima“ kao glavnim ne-

zavod, 1972), 148–59; Milivoje Perović, *Južna Srbija* (Beograd: Nolit, 1961), 407.

18 VA, NOVJ, 184-1-36/6; DAS, Đ-2, PKS, 626.

19 Petar Višnjić, *Bitka za Srbiju* (Beograd: Beogradska knjiga, 1984), 31.

20 Višnjić, „Oslobođenje Srbije 1944. godine,“ *Vojnoistorijski glasnik*, 1 (1995): 103; Zorić, „Bitka za Srbiju,“ 311–12.

prijateljem, ojačali inicijativu partizanskih jedinica i uzdrмали pozicije JVuO u Srbiji. Situacija u zemlji se ubrzano menjala u korist partizana i komunista. Od 7. do 10. avgusta vodile su se borbe za teritorije koje su bile pod kontrolom ravnogoraca; u njima je Operativna grupa takođe izvojevala pobjedu, zaposela varoši i naterala JVuO u povlačenje.²¹ Tu je došlo i do prvog susreta – spajanja boraca Operativne grupe sa partizanskim jedinicama iz južne Srbije, što je pojačalo značaj i efekat celog poduhvata.

Rasplet u južnoj i istočnoj Srbiji

Dolazak Operativne grupe divizija NOVJ u južnu Srbiju nije značio samo susret „braće po oružju“ iz Bosne, Crne Gore i Srbije – bio je to i sudar dva sveta iz oblasti u kojima su okupacija i građanski rat imali sasvim drugačije karakteristike. Borci Peka Dapčevića bili su i vojno i politički prekaljeni, spremni za bespoštednu borbu protiv svakog koga bi partija obeležila kao neprijatelja. I njihov komandant bio je još pre rata „profesionalni revolucionar“: od svoje 20. godine član KPJ, prva ratna iskustva stekao je od 1937. u Španiji. Iz Španskog rata doneo je tri rane, čin kapetana republikanske armije, ali i svojevrsno političko iskustvo. Od ustanka 1941. bio je jedan od vodećih partizanskih komandanata u Crnoj Gori. Do 31. godine, koliko je imao kada je sa svojim jedinicama stigao u Srbiju, u liku Peka Dapčevića kao da se spojilo nekoliko života; pohod na Krajinu, bitka na Neretvi, bitka na Sutjesci, povratak u Crnu Goru i borbe u njoj protiv Nemaca i četnika, dolazak na čelo Operativne grupe divizija u julu 1944. Bez sumnje, slični su

21 DAS, Ž-23, f. 64, Pregled operacija NOV i PO Srbije 15. 7.–15. 8. 1944.

bili i njegovi saradnici.²² Razliku između tih i domaćih snaga iste vojske uočavali su i sami komunisti. U odnosu na krajiške i crnogorske jedinice, brigade iz Srbije i dalje su, kako zapaža Dobrica Ćosić, izgledali kao „partizanija“.²³

Na drugoj strani, stajalo je srbijansko selo, čiji su ljudi još uvek negovali konzervativne vrednosti. U njihovim krajevima nije bilo mnogo partizana; dominirao je Ravnogorski pokret, čiju su sudbinu i oni delili, ali bez previše političkih ideala: u završnici ratne drame najvažnije je bilo sačuvati kuću i glavu na ramenima. Njih su tog leta 1944. od okupacije više pogađale podele iz građanskog rata, a prema partizanskoj vojsci koja je dolazila iz dalekih, krševitih predela, gajili su strah i nepoverenje. Pred njihov dolazak, mnogi su i pobjegli od svojih kuća. To je primetio i major Relja Lukić, politički komesar 6. istočnobosanske brigade (iz okvira Dapčevićeve jedinice), kada je sa jedinicom stupio na tlo Srbije: „*Odmah se osjetio jak uticaj Nedića i četnika*“. Partijska propaganda o velikosrpskom hegemonu bila je prisutna u toj meri da je komesar ocenjivao da neprijateljski duh dominira i kod običnih seljaka: „*Ovo se mogu nazvati većinom srednji seljaci i kulaci koji, što je karakteristično, ne vide veliku razliku između naših jedinica NO vojske i četnika, jer ima seljaka koji kažu: 'ja bi i tebe sakrio i četnika kad bi bio u opasnosti jer ste i vi Srbi', iz čega se vidi da je kod njih velikosrpski šovinizam do krajnosti.*“ Zato je na tom terenu trebalo započeti sa temeljnim političkim radom.²⁴

Izvori pokazuju da strah seljaka od dolazeće komunističke vojske nije bio iracionalan. U mnogim mestima zabeleženi su

22 *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga 1 (Beograd: Mladost, 1975), 180–81.

23 Slavoljub Đukić, *Čovek u svom vremen: razgovori sa Dobricom Ćosićem* (Beograd: Filip Višnjić, 1989), 20.

24 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda i narodnosti Jugoslavije*, tom 1, knjiga 9 (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1955), 390–95.

prestupi i pojave represije prema stanovništvu koje je okarakterisano prosto kao „četničko“.²⁵ Zato je Glavni štab za Srbiju izdao nekoliko oštrih naredbi u cilju suzbijanja prestupa.²⁶

Pred ulazak u drugu fazu bitke za Srbiju, partizanskom vođstvu bila je potrebna disciplinovana armija, koja će biti sposobna da se vojno i politički postavi ne kao smena postojeće vlasti, već kao njena alternativa i revolucionarna zamena. Jedno od naređenja štaba 25. divizije iz tog doba, upućeno njenim brigadama, potcrtavalo je potrebu izgradnje nove vojske, koja bi se razlikovala ne samo od JVuO već i od ranije partizanske gerile. Donosila su se pravila kojim je uređen njen izgled i vojničko držanje (uz insistiranje da se nose kape sa petokrakama, uniforme umesto narodnih odela, a oprema u skladu sa vojničkim propisima, poboljšavanje higijene i češće postrojavanje i provere od strane rukovodilaca), hijerarhija (kroz novo oslovljavanje i vojnički pozdrav, te isticanje činova i obeležja rukovodilaca), marš (uz zabranu izostajanja i izlaženja van stroja, zabranu pušenja noću) itd.²⁷

Već 15. avgusta započela je kontraofanziva NOVJ u južnoj Srbiji. Prema naređenju Glavnog štaba NOV i PO za Srbiju, divizije pod njenom komandom napadale su na sledećem pravcu: 21. divizija je napadala ciljeve i komunikacije u Toplici na području Prokuplje–Kuršumlija; 22. divizija dejstvovala je po komunikaciji Vranje–Kumanovo i vršila pritisak na tamošnje okupatorske garnizone; 24. divizija je napadala Lebane, „čistila zaostale četnike“ i potom „što jače“ delovala na rušenju komunikacija Leskovac–Vranje i Leskovac–Lebane; 25. divizija je trebalo da se probije do Sokobanje, gde bi se povezala sa 23.

25 DAS, Đ-14, OKL, 85; Đ-2, PKS, 645, 646; VA, NOVJ, 1080-1-1.

26 VA, NOVJ, 1040-1-3; 1040-1-5.

27 VA, NOVJ, 1067-8-1/6.

divizijom i sa njom napadala neprijateljske garnizone, šireći slobodnu teritoriju i razbijajući „četničke bande“.²⁸

Međutim, kada su od Glavnog štaba definisani opšti zadaci ofanzive NOVJ, u prvi red je jasno stavljena borba protiv suparnika u građanskom ratu: „*Zadaci: razbijanje četnika kao osnovno, proširivanje i učvršćivanje slobodne teritorije, mobilizacija, stvaranje novih brigada i odreda, dejstvo na komunikacije i garnizone, budno pratiti bugarske pokrete zbog eventualnog njihovog odlaska radi brze i energične intervencije.*“ Upadljivo, nijednom rečju nisu bile pomenute borbe protiv nemačkog okupatora.²⁹

Napredovanje se osetilo već tokom prve noći ofanzive: izvršeni su demonstrativni napadi na Prokuplje i Kuršumliju, uz masovno rušenje komunikacija oko ovih gradova. Posebno su bili učestali napadi na pruge i železnička postrojenja: u plimi partizanskih aktivnosti uništeno je osam železničkih stanica, više od 10 železničkih kompozicija, tri železnička mosta dignuta su u vazduh. Samo na vitalnoj komunikaciji, pruži Niš–Skoplje, pruga je bila presečena na 80 mesta, a saobraćaj obustavljen za ukupno 18 dana.³⁰ Uspostavljene su slobodne zone u koje okupator više nije zalazio i u kojima je u kontinuitetu, kao u užičkom kraju 1941, funkcionisala partizanska vlast u punom kapacitetu. U njima je započela i masovna mobilizacija vojnih obveznika uzrasta 18–35 godina. „*Narod u čitavom okrugu gleda u nama veliku silu, smatra nas kao državu a sve naše organizacije kao državne ustanove*“, stajalo je u zaključku avgustovskog izveštaja Okružni komitet KPJ Vranje.³¹

Predstojništvo policije iz Leskovca je 18. avgusta centrali u Beogradu uputilo izveštaj na osnovu kojeg se moglo za-

28 DAS, Ž-23, f. 64, Pregled operacija NOV i PO Srbije 15. 7.–15. 8. 1944.

29 VA, NOVJ, 184-1/1-39.

30 DAS, Ž-23, f. 64, Pregled operacija NOV i PO Srbije 15. 7.–15. 8. 1944.

31 DAS, Đ-2, PKS, 646.

ključiti da se bitka na tom prostoru bliži kraju. U gradu su ostale samo Srpske državne straže (SDS), Srpski dobrovoljački korpus (SDK), Bugari i „*nešto malo nemačkih tehničkih trupa*“. Svim okolnim selima i varošicama dominirali su partizani, ugrožavajući pritom i sam centar okruga. „*Možemo muški konstatovati, da je akcija na suzbijanju komunističko-partizanskih snaga pretrpela neuspeh*“, stajalo je u zaključku izveštaja.³² Istog datuma kada je ovaj izveštaj upućen u Beograd, partizanske snage izvršile su napad i na Lebane. Borbe u varoši trajale su cele noći, ali su bugarske snage i SDK uspele da se održe. Ne zadugo, jer su ih već 20. avgusta jedinice 24. divizije potisnule i oslobodile i ovo mesto.³³ I akcija krajem avgusta i početkom septembra u jugoistočnoj Srbiji dala je plodova: 2. septembra oslobođen je Svrlijig, a 4. septembra i Knjaževac. Teritorija pod kontrolom partizana tada se proširila na desetak srezova i znatno šire oblasti koje su ugrožavali.³⁴

Postoji više razloga zašto njihova ofanziva u drugoj polovini avgusta nije naišla na ozbiljniji otpor. Najpre, nemačke snage su se od operacije Triumph, kao i pre nje, držale dosta uzdržano, preusmeravajući glavni teret borbe na domaću upravu i Bugare. Njihovo veće angažovanje osetilo se na terenu pošto je Rumunija kapitulirala (23. avgusta); tek tada su sukobu dali širi značaj od lokalnog. Komanda Jugoistoka stavila je svoje snage u pripravnost, uz to su u Srbiju stigla i pojačanja – 7. SS i 1. brdska divizija, kao i 117. lovačka divizija, a ojačane su oklopne jedinice. Težište njihovog rada stavljeno je na istok zemlje, gde je prepoznata glavna opasnost „crvenih“.³⁵

32 IAB, UGB, SP-IV-141a.

33 VA, NOVJ, 184-1/1-39; *Zbornik NOR, I-9*, 386–89.

34 *Izveštaji i naredbe partizanskih jedinica o oslobođenju istočne Srbije 1944*, prir. Božidar Blagojević (Negotin: Arhiv Krajine, 2010), 12.

35 *Zbornik NOR, XII-4*, 681.

Sa Bugarima je stvar stajala drugačije. Ljuti neprijatelji partizana iz 1941. ponovo su, kao na početku rata, pozvani da se pridruže revolucionarnom talasu. Nemačke bezbednosne službe procenjivale su da su njihovi saveznici verolomni:

Držanje bugarske armije je dvolično. Oni u samoj Bugarskoj ne preduzimaju ništa protiv komunista, dok bugarski korpus i 21. bug. pešadijska divizija, koje se nalaze u Srbiji, u Nišu, upravljaju svoje akcije uglavnom protiv DM-grupa. Veruje se, da između bug. vojske i kom. bandi postoje veze, pošto komunisti kod svih akcija blagovremeno izbegavaju dodir sa oružanim snagama. Po iskazima jednog višeg bug. oficira ima oko 10% bug. vojnika, koji su komunistički nastrojani.³⁶

Kontakti su se intenzivirali dolaskom novog Glavnog štaba, sa kojim je krenula i sovjetska misija čiji su neki članovi (posebno Šterij Atanasov) bili zaduženi upravo za rad sa Bugarima. Sa okupatorskim vojnicima su stupali u kontakt preko bugarskih komunista i partizana koji su u to vreme takođe delovali iz južne Srbije. Članovi ove misije odabirali su i zarobljene bugarske vojnike za koje su procenjivali da bi mogli biti upotrebljeni u borbi NOVJ (pretežno protiv četnika), sastavljali letke koji su im deljeni itd. Momčilo Moma Marković svedoči da je do angažovanja Bugara došlo inicijativom Vrhovnog štaba, a po traženju Georgija Dimitrova, „*kako bi se dala mogućnost bugarskim komunistima i progresivnim snagama da se rehabilituju*“.³⁷

Iako su Bugari oklevali da se odazovu na ove pozive, bilo je i onih jedinica koje su se opredelile za prelazak u NOVJ. Saveznička misija pri Glavnom štabu registrovala je 2. septembra

36 DAS, BIA, II-39, Nemačka dokumentacija koja se odnosi na praćenje rada KPJ.

37 DAS, Đ-2, CK SKS, f. 3, sećanja Mome Markovića.

da je 100 bugarskih vojnika iz Surdulice, zajedno sa dvojicom oficira iz 29. divizije, „prišlo partizanima“.³⁸ Tri dana ranije, oko 150 Bugara sa trojicom svojih oficira prišli su partizanima i u okolini Vranja.³⁹ Prelazaka bugarskih okupatorskih vojnika u partizane bilo je i u drugim mestima, pogotovo nakon kapitulacije Bugarske. Ali, što je još važnije, eliminacijom Bugara početkom septembra nastao je vakuum na terenu južne i istočne Srbije koji su partizanske jedinice uspešno popunjavale. Tako su, između ostalog, pošto su bugarske snage napustile Prokuplje, partizanske snage 3. septembra umarširale i u ovaj grad, čime su konačno preuzele kontrolu nad gotovo celom Toplicom i Jablanicom. U istoj sedmici na jugu Srbije bilo je još vesti: snage 22. divizije su 7. septembra oslobodile Vranje. Odmah su započele mobilizaciju, nakon čega će tu formirati još dve divizije.⁴⁰

Na čitavom području ostale su, ne računajući gradove koji su bili posednuti nemačkim i kvislinškim formacijama i koji su van njih intervenisali samo u izuzetnim prilikama, jedino snage Mihailovićeve JVuO. Zato je i udar na njih morao da bude najsnažniji, što je partizansko rukovodstvo Srbije (koje je pratilo liniju Vrhovnog štaba i gotovo ponavljalo Brozove formulacije o neprijateljima) isticalo više puta. I u direktivi Koče Popovića, od 27. avgusta, u prvoj tački je naglašena važnost obračuna sa srpskom „reakcijom“: „*Osnovno ostaje razbiti glavne nedićevsko-četničke snage i okupatorsku nedićevsko-četničku vlast po srezovima, opštinama i selima.*“⁴¹ Glavni štab za Srbiju je isto naređenje srpskim divizijama i brigadama ponovio 30. avgusta („*vaša osnovna orijentacija treba da bude sada protiv nedić. četn. snaga kao glavnog oslonca Nemaca*“), a

38 VA, NOVJ, 17-1/2-7.

39 DAS, Đ-2, PKS, 653.

40 Zbornik NOR, I-12, 36-37.

41 VA, NOVJ, 181-1/2-34.

onda i 1. septembra: „*Glavni neprijatelj su četniko-nedićevci kao glavni oslonac Nemaca i fašizma.*“⁴²

Protivnička strana je pak već krajem avgusta kopnila i na pravcima nastupanja NOVJ pokazivala prve znake dezorganizovanosti. Okolnosti u svetu i zemlji im nisu išle naruku. Titovi diplomatski uspesi bili su na vrhuncu: u avgustu 1944. u Kazerti se i lično sreo sa Vinstonom Čerčilom i, tek što je ovaj pomislio da ga drži pod kontrolom, avionom tajno otputovao u Krajevju, pa u Moskvu, gde će se sresti i sa Staljinom i ugovoriti dalje angažovanje SSSR-a i Crvene armije u Jugoslaviji.⁴³

Crvena armija je tokom avgusta munjevito napredovala kroz Rumuniju i stizala na jugoslovensku granicu; već 6. septembra njene snage izbile su na Dunav kod Turn Severina. Preuzimala je inicijativu i u Bugarskoj, gde je posle kratkog ustanka 9. septembra obrazovana vlada Otečestvenog fronta koja je proglasila savez sa SSSR-om i rat Nemačkoj. Svi pokušaji Draže Mihailovića da se približi „Rusima“ i sa njima ostvari saradnju u Srbiji bili su osuđeni na propast: oni su u zemlji imali svoje prirodne saveznike. Zapadni saveznici ne samo da su propagandno i vojno pomagali partizanske jedinice, već su im izvođenjem operacije *Retvik*, prvenstveno namenjenoj razaranju nemačkih komunikacija i ometanju njihovih snaga u izvlačenju iz Grčke moravskim pravcem, ujedno i olakšali prodor kroz južnu Srbiju.⁴⁴

42 VA, NOVJ, 184-1/1-39.

43 Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 621–27.

44 Iza operacije „Retvik“ ostale su brojne kontroverze, pogotovo u pogledu civilnih žrtava koje su došle kao „kolateralna šteta“. Ciljevi su bili vojni i privredni (kasarne, postrojenja, mostovi i železnice), ali su nasumična bombardovanja izazivala i velika razaranja i veliki broj usmrćenih srpskih građana u svakom gradu (Beograd, Niš, Kraljevo, K. Mitrovica, Smederevo itd.). Pored srpske prestonice (bombardovane i na Uskrs

Gubici JVuO u borbama tokom prethodnih meseci bili su visoki. Prema nemačkim procenama, ona je od marta 1944. bila nosilac antikomunističkog otpora srpskih snaga i ujedno najviše krvarila. U jednom dokumentu navedeno je da su ukupni gubici u borbama protiv partizana od 15. marta do 15. avgusta kod SDS iznosili 160, kod SDK 140, a kod JVuO čak 1.749 poginulih. Broj nastradalih se kod njih povećavao svakog meseca.⁴⁵ Iako su pokret u celini percipirali kao glavnu neprijateljsku snagu, odnos vođstva partizanskog pokreta u Srbiji prema pripadnicima JVuO izgledao je od kraja avgusta do sredine septembra 1944. dosta fleksibilno. Pozivajući se na odluku kralja Petra od 25. avgusta o smenjivanju generala Mihailovića sa mesta načelnika štaba Vrhovne komande Jugoslovenske vojske, Glavni štab NOV i PO za Srbiju uputio je već sutradan poziv „*svim četnicima i pripadnicima Jugoslovenske vojske u otadžbini*“ da im se pridruže. Josip Broz je 30. avgusta proglasio i amnestiju za četnike i domobrane koji nisu uzeli učešća u zločinima, sa rokom do 15. septembra. Docnije je još jednom produžio amnestiju, na neodređeno vreme.⁴⁶

Nijedan od tih poziva nije imao razornu moć po JVuO kao govor njihovog vrhovnog komandanta kralja Petra preko Radio Londona od 12. septembra 1944, kojim su pripadnici te vojske pozvani da stanu pod komandu NOVJ i Josipa Broza Tita. On je bio presudan na njihov prelazak u partizane.⁴⁷ Bilo je masov-

te godine), najviše civilnih žrtava – između 800 i 1.000 – izazvala su dejstva američke 15. vazduhoplovne armije u gradskom jezgru Leskovca. Nekada, kao uoči bombardovanja Niša 1. septembra, komunisti ne samo da su bili označili ciljeve već su i upozorili svoje jedinice da se udalje od komunikacija kako bi izbegle stradanje.

45 Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu* (Zagreb: Liber, 1979), 308.

46 DAS, Ž-23, GŠS, 163; VA, NOVJ, 713a-4-23.

47 Petranović, *Srbija*, 346; Kosta Nikolić i Bojan Dimitrijević, *Gener-*

nih pojava predaje pripadnika JVuO, pogotovo na jugu Srbije (ovde se ranije i sam komandant svih četničkih snaga iz okvira štaba 110 – komande Južne Srbije, major Radoslav Đurić, sa grupom oficira predao partizanima i promenio stranu u ratu). U više navrata, partizanskim snagama je prilazilo po nekoliko desetina, pa i po stotinu pripadnika četničke organizacije. Oni koji su želeli da nastave borbu sa njima odmah su uključivani u jedinice NOVJ.⁴⁸ Ipak, prema njima je naređena budnost, kako se u partizanske redove ne bi uvukli i oni koji su ranije počinili zločine.⁴⁹

Pored svih gubitaka, pokret generala Mihailovića u septembru 1944. nije bio poražen. Po nemačkim izvorima, on je posle mobilizacije imao između 30.000 i 40.000 ljudi, što je pokazalo da s njim u daljim planovima još treba računati.⁵⁰ Posle poraza u prvoj fazi bitke za Kopaonik, njegove snage na tom prostoru su do kraja avgusta uspešno odolevale partizanskim napadima, čak povremeno i nanoseći udarce jedinicama Peka Dapčevića. Time je usporen i njihov prodor u Šumadiju. Međutim, partizansko rukovodstvo nije polagalo na odsudnu bitku. Kao i ranije u avgustu, veći sukobi njima nisu bili potrebni i oni su ih izbegavali. Cilj u odnosu na Ravnogorski pokret je i dalje bio razaranje njegove pozadine i mobilizacija na osvojenim područjima, pojačavanje diverzija i ometanje nemačkih komunikacija, ali iznad svega prodiranje ka Dunavu i prema Beogradu i što brže povezivanje sa Crvenom armijom. Svi ti ciljevi su tokom septembra bili ostvareni.

al Dragoljub Mihailović (1893–1946), biografija (Beograd: Zavod za udžbenike, 2011), 399.

48 Milan Radanović, *Kazna i zločin: Snage kolaboracije u Srbiji* (Beograd: Rosa Luxemburg, 2015), 224–32.

49 VA, NOVJ, 713a-4-28.

50 Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, 366.

Od kraja avgusta, poprište sukoba postala je i istočna Srbija, ka kojoj su prodirale 23. i 25. divizija NOVJ. Kruna uspeha prodora srpskih brigada na ovo područje bilo je iznenadno zauzimanje Zaječara 7. septembra. Po izveštaju komande 23. divizije Nemci su imali 200 mrtvih i 1.000 zarobljenih vojnika, a zaplenjene su i velike količine oružja i vojne opreme. Time su partizanske snage oslobodile prvi centar okruga u Srbiji, mada ga nisu zadržali.⁵¹ Dvanaestog septembra su nakratko zauzeli i grad Negotin, potom umarširali i u Majdanpek, koji je ranije bio pod kontrolom JVuO, pa napale utvrđeni Donji Milanovac. Zbog snažnog otpora Nemaca koji su štitili Podunavlje i privredne objekte u oblasti Bora ipak nisu uspjeli da do kraja meseca značajnije prošire i učvrste slobodnu teritoriju u istočnoj Srbiji.

Što masovnijim dotokom dobrovoljaca, što mobilizacijom koja je počela da se sprovodi na oslobođenim područjima, snage NOVJ su tokom septembra ubrzano narastale. Do 1. oktobra formirane su još tri divizije: 45, 46. i 47. – prosečne snage od po 3.000 boraca. Onda su reorganizacijom trupa od postojećih divizija stvoreni i prvi korpusi NOVJ u Srbiji: 13. korpus na jugu i 14. korpus na istoku zemlje.⁵²

Primetno je da su tada u komandne strukture jedinica u Srbiji ušli kadrovi iz drugih krajeva Jugoslavije, pre svega vojni i politički rukovodioci iz Crne Gore. Broj ljudstva je bio u porastu, ali su partizanski komandanti konstatovali da je manjkalo adekvatnog oružja, ideološke i vojne spremnosti.⁵³ Zato je zauzimanje većih gradova moglo doći na red tek onda kada je stigla i značajnija pomoć sa strane. Uslovi za to stekli su se od 28. septembra, kada su delovi III ukrajinskog fronta Crvene armije izvršili prelazak u Srbiju. Posle nedelju dana dobili su

51 VA, NOVJ, 1067-1/3-9; *Zbornik NOR, I-12*, 25-27; Višnjić, *Bitka za Srbiju*, 414.

52 Perović, *Južna Srbija*, 432; Zorić, „Bitka za Srbiju,“ 318.

53 *Zbornik NOR, I-14*, 200-03; *Zbornik NOR, I-11*, 273-74.

još jedno pojačanje, kada je u Srbiju krenula i novoosnovana Bugarska narodna armija.

Gradovi u južnoj Srbiji oslobođeni su u „Niškoj operaciji“, zajedničkim dejstvima NOVJ i dominantnijih bugarskih snaga koje su se stavile pod sovjetsku komandu: 10. oktobra Vranje i Vlasotince, 11. oktobra Leskovac, 14. oktobra Niš.⁵⁴ U Kruševac su partizanske snage ušle 14. oktobra uz podršku Crvene armije, nakon drame sa jedinicama JVuO majora Dragutina Keserovića koje su grad bile preuzele pre njih.⁵⁵ Uz velike napore Crvene armije oslobođeni su do sredine oktobra i Zaječar, Bor, Požarevac, gradovi u Podunavlju. Zajedno sa 14. korpusom NOVJ potom su napredovali prema dolini Velike Morave. Borbe koje su bile u toku zasenile su sve ranije, a nemačke snage pretrpele su osetne gubitke. U nekim gradovima merili su se stotinama mrtvih i ranjenih. O tome da su pak sovjetske snage bile nosioci borbe govore i njihovi gubici: samo u oslobađanju istočne Srbije imali su oko 8.000 mrtvih i ranjenih.⁵⁶

Time je zaokružen period četvorogodišnje borbe na ovim prostorima, koji se intenzivirao u letnjim mesecima 1944. godine. Borbe su bila iscrpljujuće i krvave, a doprinos brigada NOVJ iz Srbije pri oslobađanju zemlje bio je najvidljiviji upravo u ovom regionu. Neki od gradova bili su oslobođeni od okupatora borbom, neki otimanjem od rivalskog Ravnogorskog pokreta, u trećima se pak bez sukoba popunjavao vakuum nastao odlaskom protivničkih vojski. Iako nisu uspeli

54 Ibid, I–14, 12–15, 76–78; Perović, *Južna Srbija*, 433; Nebojša Ozimić, *Oslobađanje Niša u Drugom svetskom ratu i prvi meseci nove vlasti* (Niš: Narodni muzej, 2019), 23–51.

55 Aleksej Timofejev, *Rusi i Drugi svetski rat u Jugoslaviji 1941–1945* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011), 346–55.

56 Milan Radanović, *Oslobađanje. Beograd, oktobar 1944* (Beograd: Rosa Luxemburg, 2016), 71–3, 89–91, 97.

da zadrže jednom zaposednute gradove, partizani su iznova i iznova stvarali nove slobodne zone u kojima je suspendovana okupatorska vlast. Rezultat njihove borbe bio je ranije stvaranje i ukorenjivanje novih revolucionarnih vlasti, koje su po istom modelu docnije stvarane i u drugim oblastima i, isto tako, ranije izvođenje mobilizacije za potrebe NOVJ, čime su stvorene jedinice koje će učestvovati i u oslobađanju drugih krajeva. Povrh svega, stalna dejstva partizanskih jedinica u saradnji sa savezničkom avijacijom u južnoj Srbiji uticala su i na destabilizaciju čitavog regiona, što se odražavalo i na kasniju promenu odluke nemačke komande da armijsku grupu „E“ iz Grčke izvlače moravskim pravcem – njihova maršruta biće skrenuta na dolinu Ibra i zapadnije oblasti.

Napredovanje divizija NOVJ kroz zapadnu Srbiju

Odmah po stupanju u ofanzivu Operativne grupe divizija NOVJ početkom avgusta 1944, koja se probijala preko Ibra u južnu Srbiju, pokrenuta su i dejstva delova 1. proleterskog korpusa od preko Lima. Ove partizanske formacije imale su zadatak da otvore novo bojište i time razvuku front neprijateljskih snaga u zemlji, te da energičnim napredovanjem ka severu što pre ovladaju pravcem („gredom“) Rudnik – Suvobor – Sokolske planine – Cer. Za taj poduhvat angažovane su 1. proleterska, 5. i 17. divizija, a plan je bio da im se docnije pridruže i 21. divizija koja bi se iz drugog pravca probijala ka Kosmaju, i 12. vojvođanski korpus koji bi iz istočne Bosne prodirao do Cera, pa nastavio kroz Posavinu prema jugoistoku. Namera je bila jasna: uz taktiku marš-manevra brzo napredovanje kroz zapadnu Srbiju, ka Beogradu.⁵⁷

⁵⁷ *Beogradska operacija* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1964), 111.

Prve borbe koje je vodila ova formacija, tačnije njena 1. proleterska divizija, bile su uspешne. Krajem avgusta ona je prvo probila linije JVuO na Zlatiboru, a onda provela nekoliko dana u borbama sa Bugarima. No njima je stiglo naređenje iz Vrhovnog štaba da ubrzaju pokret u cilju što skorijeg susreta sa Crvenom armijom. Zato se 1. proleterski korpus od septembra uglavnom sukobljavao sa JVuO (i direktive koje su njemu stizale su „likvidaciju četnika“ navodile kao „osnovni zadatak“), napredujući prema Požegi i Užicu. Istovremeno, partizanski 12. udarni korpus probio se iz Bosne na Taru, a iz južne Srbije dolazila je pobedom ovenčana Operativna grupa divizija, koju izgleda nijedna borba nije mogla da iscrpi.⁵⁸

General Mihailović je uzalud pokušavao da im nametne odsudnu bitku. Veće borbe na ovom pravcu vođene su jedino tokom 8–9. septembra na Jelovoj gori. Tu su snage 4. jurišne grupe korpusa ponovo potučene od NOVJ. Iako su obe strane u borbama na ovom području upotrebile značajne snage (više od 15.000 učesnika), bitka na Jelovoj gori ipak nije presudno uticala na tok građanskog rata u Srbiji, kako se ponekad navodi u literaturi. Negativan ishod po JVuO polazio je najpre od činjenice da su partizanske snage i ovde prošle kroz njihove kordone napredujući ka severu, ali i što se naglo umnožio broj dezertera – njihove jedinice su se prosto raspadale.⁵⁹

Ukupno stanje u Ravnogorskom pokretu bilo je loše i naglo promenjeno u odnosu na period od pre par nedelja: jedinice su se, pogotovo posle kraljevog govora, ubrzano osipale, delom i prelazile na stranu NOVJ. Njihova praksa da masovno mobilišu ljudstvo pokazala se pogubnom. Rekrutovanima je bilo teško da pucaju u svoje sunarodnike u momentima kada su predosećali skori završetak okupacije. „Većina neće da

58 Zorić, „Bitka za Srbiju,“ 318–19; Višnjčić, *Bitka za Srbiju*, 213.

59 Nikolić i Dimitrijević, *General Dragoljub Mihailović*, 398.

ratuje, braćo, odnosno drugovi, to je seljački narod, primoran da ostavi njive, kuće, voće, kukuruze. Neće oni na braću svoju pucati“, to su bili utisci koje je, na osnovu iskaza zarobljenih ravnogoraca, zabeležio u svoj dnevnik jedan od starešina 1. proleterske divizije.⁶⁰ Među onima koji su promenili stranu u ratu bili su i sin i ćerka generala Mihailovića, koji su se tih dana pridružili partizanima. Sam Mihailović je tokom jednog sukoba sa partizanima kod Mionice 11. septembra umalo zarobljen.⁶¹

Posle borbi na Jelovoj gori, brojčano jake jedinice NOVJ dele se na dva kraka kojim će dalje napredovati: jedna grupacija je odmah pošla ka severu, prodirući ka Beogradu, dok je druga stezala obruč oko Valjeva. Pred dalje akcije, štab Prve proleterske divizije je uoči simboličnog izbijanja u oblast Ravne gore, 11. septembra, dao precizna uputstva svojim borcima o postupanju sa neprijateljem: „*Odredite starešine koje će obavezno organizovati sistematsko paljenje spiskova koji koriste neprijatelju: poreske spiskove, mobilizacije, o vršidbi, itd. Pri tome izdvojiti i pokupiti materijal o izdajnicima, ratnim zločincima i dr. Dražine i Nedićeve seoske starešine i organizatore hapsite. To je glavni izdajnički oslonac u narodu.*“⁶²

Ubrzo je započeo i napad na Valjevo, u kojem je bilo stacionirano više hiljada nemačkih vojnika i pripadnika kolaboracionističke (Ljotićeve) SDK. Tokom 14. i 15. septembra odvijale su se velike borbe za ovaj grad, u kojima su partizanske snage uspele da savladaju garnizon SDK, a nemačke tačke otpora izoluju u par objekata. Međutim, Nemcima je uskoro stiglo pojačanje, pa su partizanske jedinice ponovo potisnute iz Valjeva. Otpor opkoljenog garnizona trajao je sve do 18. septembra,

60 Milosav Bojić, *Zapisi o mojoj četi* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1969), 488–89.

61 Ibid., 492; Nikolić i Dimitrijević, *General Dragoljub Mihailović*, 399.

62 *Zbornik NOR, I-12*, 8–9.

kada su se jedinice NOVJ konačno vratile u grad, očistile ga u oštrim borbama od protivničkih snaga i tu formirale svoju vlast. Bio je to prvi centar okruga koji su partizanske snage samostalno oslobodile i zadržale ga pod svojom kontrolom.⁶³

Istovremeno, u oslobođeni grad stizala su sa Visa (preko Barija) nova revolucionarna tela: Predsedništvo AVNOJ-a i NKOJ-a. Iz Valjeva će se krajem septembra prebaciti u Arandjelovac, a odatle posle mesec dana u Beograd. Predsedavajući nove skupštine, dr Ivan Ribar, opisao je momenat povratka:

Iz Barija još istu večer uzletili smo i pred zoru se spustili u Srbiju, kraj sela Divci, u blizini Valjeva. Stupajući na tle Srbije, zadrhtao sam od uzbuđenja. Priđe mi Marko [Aleksandar Ranković], zagrlili me izgovarajući mi toplo: 'Doktore, mi smo u Srbiji, ah, kako bi se Lolo [Ribar] radovao da je s nama.' Odjednom, navreše mi suze na oči, prožmu me cijelog užareni žmarci, a glasni jecaji, dotada u toku borbe prigušeni, nahrupiše kao eksplozija. [...] Umjesto radosti, koja me je uvijek obuzimala pri pomisli da ću se jednom vratiti u voljeni Beograd, ovladaše me talasi neizrecivih boli, tuge, koji me podsjetiše na stvarnost: razoreni dom i pobijena porodica.⁶⁴

U daljem napredovanju partizanima se isprečila tradicionalno monarhistička Šumadija. Međutim, otpor JVuO bio je slab i mestimičan – i padao je grad za gradom. Najveća žestina u borbama u završnici građanskog rata u Šumadiji ispoljila se u Arandjelovcu; to je bio sudar partizanskih „proletera“ i ravnogorskih „gardista“. U tim borbama, tokom 19. i 20. septembra,

63 Bojan Dimitrijević, *Valjevski ravnogorci* (Beograd: Srpska reč, 1998), 243–45.

64 Ivan Ribar, *Uspomene iz narodnooslobodilačke borbe* (Beograd: Vojno delo, 1961), 220.

JVuO je ponovo pretrpela težak poraz, u kojem je po nekim tvrdnjama izgubila preko 400 ljudi. Delom su poginuli u borbi, a delom i likvidirani po zarobljavanju. Ponovo je veći broj zarobljenih uključen u jedinice NOVJ.⁶⁵

U svim zauzetim mestima započela su i streljanja ideoloških i klasnih neprijatelja; jedan od pripadnika 2. proleterske brigade, koji je docnije postao i oficir Ozne, u svojim zapisima je preneo utisak koji nije bio samo lični: „*Treba utrti seme tome ološu. Treba da i njihovi praunuci zapamte njihove zločine.*“⁶⁶ Bila je to tek uvertira u jesenje događaje, kada će vrhunac obračuna u mirnodopskom periodu baciti senku i na čitavu oslobodilačku akciju partizanskog pokreta.

Zauzimanjem Arandelovca, Operativna grupa divizija NOVJ prodrla je u samo srce Šumadije i stvorila sebi sigurnu bazu za dejstva na svim pravcima. Ostatak Šumadije, njeni centralni delovi, koji su bili pod jačom kontrolom Nemaca, oslobođeni su tek u drugoj dekadi oktobra, angažovanjem Crvene armije. S druge strane, pad Loznice u ruke 12. udarnog korpusa, 23. septembra, označio je i oslobođenje najvećeg dela Podrinja i zapadne Srbije. Za slamanje otpora 4. grupe jurišnih korpusa JVuO, zauzimanje ostatka teritorije i proterivanje Nemaca preko Drine bilo je potrebno još punih mesec dana. Simbolično, ovom jedinicom (popunjenom mahom borcima iz Srema i Slavonije) komandovao je Danilo Lekić Španac, politički komesar Mačvanskog NOP odreda iz 1941, koji se sa svojim malobrojnim

65 VA, NOVJ, 372-2-4/11; 372-2-4/12; Boris Tomanić, *Gornja Jasenica u Drugom svetskom ratu* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2019), 222–28.

66 Goran Davidović i Miloš Timotijević, *Zatamnjena prošlost. Istorija ravnogoraca čačanskog kraja*, knjiga 1 (Čačak: Narodni Muzej-Istorijski arhiv, 2004), 134.

preostalim borcima vraćao na te terene posle dve i po godine, kao pobednik.⁶⁷

Nije se krilo da repriza neke nove 1918. nije moguća i da se gradi novi svet, sa novom ulogom Srbije u jugoslovenskoj federaciji. U simbolično naslovljenom tekstu „Srbija gori“, agitprop jedne od krajiških jedinica koje su učestvovala u borbama u Šumadiji obavestavao je narod na oslobođenom području šta se tačno dešava u zemlji:

Od Drine do Timoka odjekuju rafali mitraljeza, prašte bombe, granate, mine. Divizije i odredi narodnih osvetnika i oslobodioca zadaju neprijatelju sve jače, sve sigurnije udarce. Okrvavljena Morava, Ibar, Nišava nose četničke lješine, nose ih u nepovrat. [...] Srpski narod se sprema da istjera zavojevače sa svoje zemlje. On se sprema da sruši i za uvijek pokopa ono, što je decenijama podgrizalo i razjedalo njegov organizam. On ima da okonča i sa svim onima izrodima žandarima, policajcima, pendrekašima, ađutantima, koji su izdali narode Jugoslavije. Nigdje se toliko izroda nije sakrilo pod skute Nemaca kao u Srbiji. Švapskim slugama je odzvonilo. [...] Svi narodi Jugoslavije gledaju netremice na veliki boj, koji se bije po Srbiji. Dovršava se rušenje tamnice našeg naroda, koju su fašistički zavojevači podigli na temeljima stare Jugoslavije. Ruši se njena najtvrđa kula. Ruši je sam srbski narod. On je prvi počeo djelo oslobođenja – on će ga i dovršiti. [...] Umire Velika Srbija, Srbija hegemonista, ali oživljava Srbija kolijevka bratstva, jedinstva i istinske slobode naroda i demokracije među svim južnim Slavenima. [...] Bit će Srbija koja voli i poštuje svoga ravnopravnog brata Hrvata, brata Makedonca, brata Slovenca, brata Crnogorca, brata muslimana.⁶⁸

67 Dević, *Za partiju i Tita*, 577–78.

68 VA, NOVJ, BA, HOBJ, 183-1/3-7.

Ali nije se radilo samo o radikalnom stavu anonimnog partijskog propagandiste. Sve napisano bilo je na partijskoj liniji, što vidimo po percepciji Srbije iz pisma koje je 19. septembra 1944. CK sa Visa uputio PK KPJ za Srbiju:

Bilo (bi) nepravilno reći, kao što vi činite, da srpski narod igra nekakvu vodeću ulogu u 'rešavanju budućnosti ostalih naroda Jugoslavije'. Šta to znači, govoreći jezikom prakse? To znači da narod u Srbiji oslobađa druge narode – Make-donce, Crnogorce itd. To, međutim, nije tačno. I može kod mnogih izazvati pogrešnu predstavu o tome kako srpski narod oslobođavanjem drugih naroda istovremeno treba da stekne i neku veću, vodeću ulogu. Pravilno je reći da se srpski narod može osloboditi samo u zajedničkoj borbi s ostalim narodima Jugoslavije i da u toj zajedničkoj borbi ne može doći do svoje vlastite slobode ako ne uništi razne velikosrpske hegemonističke klike. U toj borbi on obezbeđuje svoju nezavisnost i svoju ravnopravnost s ostalim narodima Jugoslavije.⁶⁹

Žig neprijateljstva tako je od vrha KPJ utisnut na Srbiju i srpski narod i na samom kraju rata. I po proterivanju okupatora na terenu su ostali njihovi najveći neprijatelji – srpski nacionalisti.⁷⁰

Kraj nemačke okupacije

U svim krajevima gde su divizije NOVJ nastupale u isto vreme obnavljani su i partizanski odredi čija je aktivnost prestala još 1941; te snage trebalo je da raščišćavaju pozadinu i pomažu u

69 Dević, *Za partiju i Tita*, 580.

70 Ibid.

organizovanju novih vlasti. Priliv novih boraca bio je izrazit. Kosmajski partizanski odred, koji je delovao u kontinuitetu tokom celog rata, tih dana je prerastao u brigadu: od 500 boraca koliko je imao 5. septembra, do 20. septembra je narastao čak na 1.700 ljudi! Broj boraca se stalno povećavao, a komunistički rukovodioci imali su utisak da je buknuo „opštenarodni ustanak“.⁷¹

Operativna grupa divizija, 1. proleterski korpus i 12. udarni korpus, koji su se našli okupljeni na severozapadu zemlje, bili su svrstani u *Prvu armijsku grupu* pod komandom Peka Dapčevića i zaduženi da dalje nastupaju prema Beogradu. Od cilja ih je delilo manje od 70 kilometara. Iz drugog pravca pomagao ih je i 14. korpus (uključen u *Drugu armijsku grupu*), koji bi zajedno sa 57. armijom Trećeg ukrajinskog fronta Crvene armije dejstvovao iz istočne Srbije. Ta dva kraka spojila su se 11. oktobra kod Smederevske Palanke. Sledila je „Beogradska operacija“, najkrupniji vojni poduhvat partizanskog pokreta, u kojem je učestvovao i deo jedinica iz Srbije – 21. i 23. divizija, tri šumadijske brigade koje su ušle u sastav ličkih i bosanskih divizija, ali i novomobilisani borci kojima su te divizije popunjene. Ipak, usled bogatog ratnog iskustva i tehničke prednosti, glavni teret u predstojećim borbama nosiće Crvena armija. Na jugoslovenskom ratištu angažovano je 300.000 njenih vojnika, a u borbama oko Beograda 4. mehanizovani korpus, tri streljačke i jedna gardijska divizija, uz podršku flote i avijacije. Raspolagali su i sa 250 tenkova, oklopnim vozilima, modernim artiljerijskim naoružanjem. Njene snage su s jedne strane za račun partizana oslobodile južne i istočne delove zemlje, a sa druge kompletan Banat, pa počele oslobađanje jugoslovenske prestonice.⁷²

71 *Zbornik NOR, I-20, 711–12.*

72 Zorić, „Bitka za Srbiju,“ 327–29; Glišić i Miljanić, *Rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom*, 341; Timofejev, *Rusi i Drugi*, 320; Tomasevich, *Četnici u Drugom*, 371; Višnjic, *Bitka za Srbiju*, 119, 167; Radanović, *Oslobodjenje. Beograd*, 92.

Preostali korpusi JVuO su se, posle velikih gubitaka i osipanja snaga u septembru, povlačili prema jugozapadnoj Srbiji, sklanjajući se od glavnog pravca nastupanja Crvene armije. U njihov sastav ušao je i deo kolaboracionističke SDS. Put ih je dalje vodio ka Bosni gde je trebalo da prezime i u povoljnijem momentu, uz očekivanu političku i vojnu podršku Amerikanaca, ponovo nastupe ka Srbiji. Međutim, privremeno odstupanje pretvorilo se u *Bosansku golgotu JVuO*, tokom koje će srbijanske jedinice ove vojske biti u celosti uništene. Srpska vlada na čelu sa generalom Nedićem napustila je Beograd 6. oktobra i pošla ka Austriji, dok su se snage SDK sa Dimitrijem Ljotićem povukle u Sloveniju.⁷³ Na putu nadiranja partizanskih i sovjetskih jedinica ostali su samo Nemci.

Posle dugih borbi, ljudstvo nekih jedinica NOVJ stizalo je u okolinu Beograda iscrpljeno i nedovoljno spremno za odsudnu bitku. Ipak, susret sa ratnim saveznicima, vojnicima moćne zaštitnice – *Rusije*, čija se pomoć očekivala od juna 1941, značajno je podigao moral i samopouzdanje. Sam dodir sa njima za borce je, kako je opisao komandant 1. proleterske brigade, bio „*najsrećniji dan u ovome ratu*“.⁷⁴

Sledila je kruna dotadašnje saradnje i uspeha u borbi – oslobođenje Beograda pod rukovođenjem Peka Dapčevića i Vladimira Ivanovića Ždanova. Ratna dejstva u zaleđu grada započela su 13. oktobra i karakterisao ih je žilav otpor prvog odbrambenog pojasa armijske grupe „F“. Narednih dana lomljena je tačka po tačka nemačkog otpora, a poseban uspeh zabeležen je onemogućavanjem spajanja grupacija „Šnekenburger“ iz Beograda i „Štetner“ iz Smedereva. Korpusna grupa generala Štetnera biće uništena u borbama na Avali, a tu će poginuti i njen komandant. Time je faktički onemogućeno

73 Dević, *Za partiju i Tita*, 584.

74 *Zbornik NOR, I-14*, 412–23.

dupliranje snaga nemačke odbrane, što je ubrzalo i prodor u sam grad. Sledilo je prenošenje borbi na gradsko jezgro, koje je i dalje pratio otpor Nemaca do poslednjeg daha. U centru grada borbe su se vodile za svaku ulicu, nekada i svaku zgradu. Beograd je konačno oslobođen 20. oktobra 1944. godine.⁷⁵

Malo je sačuvanih izvora prvog reda o gubicima NOVJ i Crvene armije tokom ovih borbi i oni često sadrže protivrečne podatke. U istoriografiji se do danas zvanično operiše cifrom od 2.994 poginula borca NOVJ i 960 poginulih pripadnika Crvene armije. Nemački gubici procenjeni na 15.000 mrtvih u borbama od 14. do 20. oktobra svakako su preuveličani, čak i kada se uračunaju i naknadno streljani zarobljenici. No oni su sigurno prevazišli sve njihove ranije gubitke u Jugoslaviji.

Međutim, u analizi iskustava Beogradske operacije, treba skrenuti pažnju na još jednu činjenicu koja u istoriografiji socijalizma nije dovoljno isticana. Od 18 divizija NOVJ, koliko ih je učestvovalo u „bici za Srbiju“, njih osam bile su domaće (i pod rukovodstvom Glavnog štaba za Srbiju), dok su ostale formirane u drugim krajevima Jugoslavije, a pod komandom Vrhovnog štaba. Delimo zaključak istoričara M. A. Hoarea da je, čak i kada bismo ostavili po strani centralnu ulogu Crvene armije i pomoć bugarske vojske, „*proces oslobođenja Srbije bio primarno rezultat napora partizanskog pokreta izvan Srbije*“, dok su ovdašnje jedinice imale „*naglašeno podređenu ulogu*“.⁷⁶ To je bila posledica ranijeg opredeljenja rukovodstva KPJ i njenih predrasuda prema Srbiji, koja se nije, kao 1918, samostalno oslobađala, već ju je oslobađala vojska sa strane; srpska vojska je u Prvom svetskom ratu napredovala od istoka prema zapadu, a partizani su osvajali teritorije od zapada prema istoku.

75 Ibid., XII-4, 694–99; *Beogradska operacija*, 216–65; Višnjić, *Bitka za Srbiju*, 255–355.

76 Marko Attila Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu* (Zenica: Vrijeme, 2019), 362.

Iako je oslobođenje Beograda predstavljalo prekretnicu, a oktobar 1944. u Srbiji dobrim delom doživljen kao završetak rata, taj period nije odista značio i prestanak vojevanja i konačnu demobilizaciju partizana. Prostrani jugozapadni krajevi zemlje (Čačak, Kraljevo, Užice i Kosovska Mitrovica sa okolnim mestima), bili su oslobođeni tek krajem novembra i početkom decembra 1944, nakon povlačenja nemačke armijske grupe „E“ u Bosnu. Poslednje su oslobođene oblasti u kojima je 1941. stvorena prva slobodna teritorija i začeta ideja „Užičke republike“. Srbijanske jedinice nastavile su ratovanje od kraja oktobra i u rovovima novouspostavljenog Sremskog fronta. Pritom, borce iz Srbije ne treba tražiti samo u divizijama NOVJ formiranim na njenom tlu, već i u svim jedinicama koje su prethodno operisale na njenom području i tu tokom septembra i oktobra bile popunjene mobilizacijom. Štab 1. proleterskog korpusa konstatovao je 21. septembra, pre najvećih talasa mobilizacija, da su „u vremenu ulaska u Srbiju naše jedinice popunjene hiljadama novih boraca, tako da su izvjesne jedinice porasle za 60 do 80 procenata“.⁷⁷ Iako po nazivima krajiške i ličke, te divizije su u svom sastavu od jeseni 1944. imale po 50–60%, pa ponekad i veći broj boraca mobilisanih u zapadnoj Srbiji, Šumadiji i Pomoravlju.⁷⁸

Zaključak

Oslobođenje Beograda, koje je simbolično označilo kraj borbenih dejstava u najvećem delu srpske teritorije, imalo je ogroman odjek u svim krajevima zemlje. I pored svih stradanja u ratnim godinama, gradovi i sela Srbije sa radošću su dočekivali oslobođenje jeseni 1944: jedni su slavili kraj okupacije i

⁷⁷ Zbornik NOR, I-12, 243–47.

⁷⁸ Glišić i Miljanić, *Rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom*, 341.

odlazak Nemaca, drugi i pobeđu svoje opcije u građanskom ratu. Delovalo im je da ne dolazi samo mir, već i okončanje svih podela, novo doba sa novim ljudima. Treći, nešto tiši, ostajali su po strani u strahu od nastupajućih događaja. Imali su pravo, jer su komunisti rešili da građanski rat produže – i u miru.⁷⁹

Izvori i literatura

Arhivski izvori

Državni arhiv Srbije (DAS)

Fond PK KPJ za Srbiju 1941–1944.

Fond Glavnog štaba NOP odreda za Srbiju i partizanskih jedinica.

Fond BIA.

Istorijski arhiv Beograda (IAB)

Fond Specijalna policija 1941–1944.

Vojni arhiv (VA)

Fond NOVJ.

Objavljeni izvori

Knjiga o Draži. Vindzor: Srpska narodna odbrana, 1956.

79 Vladimir Dedijer je oktobra 1944. zapisao utisak da je građanstvo ostalo pasivno pri dočeku partizanskih jedinica: „Beogradska čaršija nije bila tu – ona je sedela iza zavesa i gundala.“ U jednom eseju, mladi antikomunista Borislav Pekić ostavio je sećanje na isti dan: „S ulice se čuje bat nogu i pesma. Četiri godine čekala se pesma, četiri godine bat nogu. Ni ova pesma ni ove noge“. Borislav Pekić, *Novi Jerusalim* (Beograd: Laguna, 2012), 173–74.

Izveštaji i naredbe partizanskih jedinica o oslobođenju istočne Srbije 1944. Prir. Božidar Blagojević. Negotin: Arhiv Krajine, 2010.

Penezić, Slobodan. *Pisma bez kurira.* Beograd: Večernje Novosti, 2018.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda i narodnosti Jugoslavije, tom I, knjige; tom XII, knjiga 4. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1955.

Literatura

Beogradska operacija. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1964.
Bojić, Milosav. *Zapisi o mojoj četi.* Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1969.

Davidović, Goran i Timotijević, Miloš. *Zatamnjena prošlost: Istorija ravnogoraca čačanskog kraja.* Čačak: Narodni Muzej-Istorijski arhiv, 2004.

Dević, Nemanja. *Za partiju i Tita: Partizanski pokret u Srbiji 1941–1944.* Beograd: Službeni glasnik, 2020.

Dimitrijević, Bojan. *Valjevski ravnogorci.* Beograd: Srpska reč, 1998.

Đukić, Slavoljub. *Čovek u svom vremenu: Razgovori sa Dobricom Ćosićem.* Beograd: Filip Višnjić, 1989.

Đurić, Ljubodrag. *Sećanja na ljude i događaje.* Beograd: Rad, 1989.

Glišić, Venceslav i Miljanić, Gojko. *Rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom u Srbiji 1941–1945.* Beograd: Subnor-Institut za savremenu istoriju, 1994.

Hejstings, Maks. *Pakao: Svet u ratu 1939–1945.* Beograd: Laguna, 2013.

Hoare, Marko Attila. *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu.* Zenica: Vrijeme, 2019.

Narodni heroji Jugoslavije. Beograd: Mladost, 1975.

Nikolić, Kosta i Dimitrijević, Bojan. *General Dragoljub Mihailović (1893–1946), biografija*. Beograd: Zavod za udžbenike 2011.

Nikolić, Živojin. *Dvadeset druga srpska divizija*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1972.

Ozimić, Nebojša. *Oslobođenje Niša u Drugom svetskom ratu i prvi meseci nove vlasti*. Niš: Narodni muzej, 2019.

Pavlovic, Stevan. *Hitlerov novi antiporedak: Drugi svetski rat u Jugoslaviji*. Beograd: Klio, 2008.

Pekić, Borislav. *Novi Jerusalim*. Beograd: Laguna, 2012.

Perović, Milivoje. *Južna Srbija*. Beograd: Nolit, 1961.

Petranović, Branko. *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941–1945*. Beograd: Rad, 1983.

Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Radanović, Milan. *Oslobođenje. Beograd, oktobar 1944*. Beograd: Rosa Luxemburg, 2016.

Radanović, Milan. *Kazna i zločin: Snage kolaboracije u Srbiji*. Beograd: Rosa Luxemburg, 2015.

Ribar, Ivan. *Uspomene iz narodnooslobodilačke borbe*. Beograd: Vojno delo, 1961.

Tomanić, Boris. *Gornja Jasenica u Drugom svetskom ratu*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2019.

Timofejev, Aleksej. *Rusi i Drugi svetski rat u Jugoslaviji 1941–1945*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011.

Tomasevich, Jozo. *Četnici u Drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Liber, 1979.

Višnjić, Petar. *Bitka za Srbiju*. Beograd: Beogradska knjiga, 1984.

Višnjić, Petar. „Oslobođenje Srbije 1944. godine.“ *Vojnoistorijski glasnik*, 1 (1995): 97–113.

Zorić, Mirjana. „Bitka za Srbiju 1944. godine.“ *Vojno delo* (jesen 2014): 266–350.

*Serbia at a Historic Turning
Point in 1944: The Collapse of
Monarchists and the Victory of
Communist Forces*

Summary

By dividing the spheres of interest between the members of the Allied coalition from the East and the West, the occupied Kingdom of Yugoslavia was left step by step to Stalin's sphere, which was created in 1944. This fact was also decisive for the outcome of the civil war in Serbia, a country which before that had mainly supported the monarchist Ravna Gora movement. Partisan guerilla units in Serbia, until then limited to operating in two districts and having only a few thousand fighters, grew rapidly from the spring of 1944 onwards and became part of the unique Yugoslav National Liberation Army, ready for frontal warfare. In the summer of 1944, they achieved several significant successes on the Serbian battlefield, but they could win bigger victories only when reinforcements arrived from Bosnia and Montenegro. Battlefields were formed in southern and eastern Serbia, where the Partisans made significant progress until October 1944. However, key victories and the capture of cities in Serbia were impossible before the arrival of the Red Army. Soviet aid was crucial for the Partisans to capture major cities in Serbia, and it was especially important during the battles for the liberation of Belgrade. In this sense, it seems that Serbia was largely conquered through the actions of foreign

units, which, at the behest of the KPJ, imposed on it a role completely different from the one it played in 1918. However, the cessation of hostilities in Serbia in the fall of 1944 did not mean the end of the civil war: the new communist authorities continued to persecute their dissidents even in peace.

Prejeto: 30. 8. 2024
1.01 izvorni znanstveni članek

Mateja Čoh Kladnik¹

»V imenu narodov Jugoslavije!«
Procesi pred vojaškimi sodišči
poleti 1945

Izvleček²

Po koncu druge svetovne vojne maja 1945 so se v Sloveniji začeli prvi procesi pred vojaškimi sodišči, na katerih so bili med obsojenimi večinoma civilisti in zelo malo vojaških oseb. Sodišča so bila organizirana ter so sodila in izrekala kazni na podlagi Uredbe o vojaških sodiščih iz maja 1944. Postopki so bili hitri in kratki. Vojaška sodišča so obsodila največ civilistov, ki so bili obtoženi, da so med vojno sodelovali z okupatorji in delovali proti partizanskemu gibanju, ker so (oziroma naj bi) bili člani okupatorjevih političnih organizacij in vojaških formacij; posebej veliko je bilo procesov zaradi članstva v Kulturbundu. Potekali so tudi sodni procesi proti nemškim in slovenskim podjetnikom ter lastnikom denarnih zavodov in procesi proti vojaškim osebam

- 1 Dr. Mateja Čoh Kladnik, znanstvena sodelavka, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI – 1000 Ljubljana, mateja.coh.kladnik@scnr.si, ORCID ID: 0009-0002-9059-5935.
- 2 Raziskovalni program št. P6-0380 je sofinancirala Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

– pripadnikom Slovenskega domobranstva, ki so jim sodili v taboriščih Šentvid in Teharje.

KLJUČNE BESEDE: vojaško sodstvo, Uredba o vojaških sodiščih, kazenski sodni procesi, procesi proti pripadnikom Slovenskega domobranstva, poletje 1945

Abstract

In the aftermath of the Second World War, in May 1945, the first court-martial proceedings started in Slovenia; the convicted were mostly civilians, with very few military personnel among them. The courts were organized, heard cases, and imposed sentences based on the Court-Martial Regulation of May 1944. Proceedings were swift and brief. Most of those convicted in courts-martial were civilians accused of having collaborated with the occupying forces and having acted against the Partisan movement during the war, (supposedly) having been members of the occupying forces' political organizations and military formations; proceedings due to membership in the Kulturbund were particularly numerous. There were also judicial proceedings against German and Slovenian entrepreneurs, owners of financial institutions, and military personnel – members of the Slovenian Home Guard, who were tried in the camps of Šentvid and Teharje.

KEYWORDS: *military justice, Court-Martial Regulation, criminal judicial proceedings, proceedings against members of the Slovenian Home Guard, summer of 1945*

Uvod

Med drugo svetovno vojno je komunistična partija izvedla revolucijo in z ukrepi na različnih področjih pripravila teren za povojni prevzem oblasti.³ Revolucionarnemu prevzemu oblasti je sledilo obdobje hude represije, ko je partija z različnimi ukrepi utrjevala oblast in monopolni politični položaj. V procesu t. i. čiščenja, to je eliminiranja političnih nasprotnikov iz javnega življenja, ki ga je partija ob sodelovanju represivnih organov intenzivno izvajala po koncu vojne, je bila posebej pomembna vloga kazenskega sodstva.⁴ Sredi maja 1945 je

- 3 Glejte npr.: Ljuba Dornik Šubelj, *Ozna in prevzem oblasti 1944–46* (Ljubljana: Modrijan, Arhiv Republike Slovenije, 2013); Jera Vodušek Starič, *Prevzem oblasti 1944–1946* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992); Jera Vodušek Starič, »Vzpostavitev komunističnega režima v Sloveniji in Jugoslaviji,« v: *Totalitarizmi na Slovenskem v 20. stoletju*, ur. Damjan Hančič (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2010), 16–34; Vida Deželak Barič, »Preparations of the Communist Party of Slovenia for the Takeover of Power 1944–1945,« v: *1945 – A Break with the Past: A History of Central European Countries at the End of World War II*, ur. Zdenko Čepič (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2008), 123–40.
- 4 Ustroj in delovanje pravosodnega sistema (in kazenskega sodstva) v Sloveniji po koncu druge svetovne vojne sta danes znana. Zato poudarimo le, da je bil vzpostavljen povsem na novo po sovjetskem vzoru, sprejeti so bili tudi novi kazenski zakoni, kazensko sodstvo pa je imelo vse značilnosti revolucionarnega sodstva. Za več informacij glejte npr.: Tamara Griesser Pečar, »Show Trials in Slovenia: The Case of Ljubo Sirc,« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 3, št. 1 (2019): 119–46; Tamara Griesser Pečar, »Značilnosti revolucionarnega sodstva,« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 1, št. 1–2 (2017): 117–38; Jelka Melik in Mateja Jeraj, »Slovensko kazensko sodstvo v letu 1945,« *Studia Historica Slovenica* 16, št. 2 (2016): 449–64; Jelka Melik in Mateja Jeraj, *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2015); Žiga Koncilija, *Politično sodstvo: sodni procesi na Slovenskem v dveh Jugoslavijah* (Lju-

Ministrstvo za pravosodje Federalne Slovenije izdalo posebno uredbo,⁵ na podlagi katere je bilo ustavljeno poslovanje vseh sodišč v Sloveniji, ki niso bila ustanovljena na podlagi odloka predsedstva Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS) iz septembra 1944.⁶ Za izvajanje kazenskega sodstva so bila od konca vojne do konca avgusta 1945 pristojna vojaška sodišča,⁷

bljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015); Milko Mikola, *Rdeče nasilje, Represija v Sloveniji po letu 1945* (Celje: Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba, 2012), 233–47; Tamara Griesser Pečar, *Cerkev na zatožni klopi: sodni procesi, administrativne kazni, posegi »ljudske oblasti« v Sloveniji od 1943 do 1960* (Ljubljana: Družina, 2005); Lovro Šturm, »Pravo in nepravo po letu 1941,« v: *Žrtve vojne in revolucije*, ur. Janvit Golob et al. (Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije, 2005), 100–14; Roman Ferjančič in Lovro Šturm, *Brezpravje, slovensko pravosodje po letu 1945* (Ljubljana: Nova revija, 1998) in tam navedena literatura.

- 5 »Uredba o začasni delni ustavitvi poslovanja sodišč v Sloveniji,« *Uradni list Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta in Narodne vlade Slovenije*, št. 5/1945.
- 6 »Odlok o začasni ureditvi narodnih sodišč in o narodnih sodnikih,« *Uradni list SNOS in NVS*, št. 4/1944.
- 7 O razvoju vojaškega sodstva in delovanju vojaških sodišč v Sloveniji glejte npr.: Lovro Šturm, »Slovenia. Law and Non-Law after 1941,« v: *Slovenia in 20th century, The legacy of totalitarian regimes*, ur. Mateja Čoh Kladnik (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2016), 277–96; Renato Podbersič, »Partizansko sodstvo na Primorskem,« v: *Brezpravje »v imenu ljudstva«*, ur. Mateja Čoh Kladnik (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2016), 9–28; Mateja Čoh Kladnik, »Kazensko sodstvo poleti 1945,« v: *Brezpravje »v imenu ljudstva«*, 75–81; Aida Škoro Babič, »Partizanska redna vojaška sodišča avgusta in septembra 1943,« *Arhivi: glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije* 36, št. 2 (2013): 347–57; Mikola, *Rdeče nasilje*, 251–96; Jelka Melik in Aida Škoro Babič, »Postavitev stalnih partizanskih vojaških sodišč na Slovenskem,« *Arhivi: glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije* 35, št. 2 (2012): 353–64; Tadeja Tominšek Čehulič, »Vloga varnostno-obveščevalnih organov partizanskega gibanja v partizanskem sodstvu: smrt ali usmrtitev,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, št. 1 (2011): 207–20; Tadeja Tominšek Čehulič,

ki so sodila tudi civilnim osebam, ter Sodišče slovenske narodne časti.⁸ Slednje ni bilo slovenska posebnost, saj so bila sodišča narodne časti po koncu vojne ustanovljena tudi v nekaterih drugih evropskih državah ter v vseh jugoslovanskih republikah.⁹

Razvoj vojaškega kazenskega sodstva se je začel že med vojno in je v Sloveniji do septembra 1944 potekal neodvisno od razvoja v ostalih jugoslovanskih republikah. Takrat je bilo partizansko vojaško sodstvo reorganizirano na podlagi *Uredbe o vojaških sodiščih* (UVS),¹⁰ ki jo je izdal Vrhovni štab Naro-

»Partizansko sodstvo v Sloveniji med drugo svetovno vojno: kaznovalna politika in vprašanje smrtnih kazni,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, št. 2 (2009): 83–94; Damjan Guštin, »Razvoj vojaškega sodstva slovenskega odporniškega gibanja 1941–1945,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 44, št. 1 (2004): 49–62.

- 8 Mateja Čoh Kladnik, »*Narod sodi*«: *Sodišče slovenske narodne časti* (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2020) in tam navedena literatura.
- 9 Glejte npr.: Martina Grahek Ravančič, *U ime naroda!, Djelovanje sudova za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj 1945. godine* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2023); Momčilo Mitrović, *Srpska nacionalna čast pred zakonom 1945. godine* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2007); Vera Katz, »Komunizam i represija: Sud narodne časti u Bosni i Hercegovini,« v: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine* (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2006), 145–66, pridobljeno 11. 10. 2024, https://issuu.com/institutzaistorijusarajevo/docs/zbornik_60_godina.
- 10 »Uredba o vojnim sudovima NOVJ propisana 24. maja 1944. od vrhovnog komandanta NOV i POJ maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita,« v: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, TOM II/13, ur. Husnija Kamberović (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1982), dok. št. 74, 174–85, pridobljeno 29. 1. 2024, https://znaci.org/zb/4_2_13.pdf; »Uredba o vojaških sodiščih,« v: Josip Broz - Tito, *Zbrana dela*, knjiga 20 (Ljubljana: Založba Borec, 1986), 125–34; Marko Kalodera, *Vojni pravosudni organi i organi pravne službe JNA* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1986), 13–15.

dnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije (NOV in POJ); 24. maja 1944 jo je podpisal Josip Broz Tito. Organizacija vojaškega sodstva, ki je bila vzpostavljena na podlagi UVS, se je ohranila do junija 1945. 31. maja 1945 je namreč minister za ljudsko obrambo Demokratične federativne Jugoslavije (DFJ) izdal ukaz, na podlagi katerega je bila nova država v vojaško-teritorialnem pogledu razdeljena na šest vojaških območij in poveljstvo mesta Beograd. Slovenija je sodila v 4. vojaško območje,¹¹ tj. pod Komando vojne oblasti 4. jugoslovanske armade.¹² Ta je bila razdeljena na pet vojaških področij, in sicer Ljubljansko vojno področje s sedežem v Ljubljani, Mariborsko vojno področje s sedežem v Mariboru, Tržaško vojno področje s sedežem v Gorici, Pazinsko vojno področje s sedežem v Pazinu in Primorsko-Goransko vojno področje s sedežem v Sušaku.¹³ V Sloveniji je bilo znotraj treh vojnih področji ustanovljenih deset prvostopenjskih vojaških področnih sodišč: Vojaško sodišče Ljubljanskega vojnega področja v Ljubljani; Vojaško sodišče Ljubljanskega vojnega področja, senat v Novem mestu; Vojaško sodišče mesta Ljubljana; Vojaško sodišče Mariborskega vojnega področja, senat v Mariboru; Vojaško sodišče Mariborskega vojnega področja, senat v Celju; Vojaško sodišče mesta Maribor; Vojaško sodišče mesta Celje; Vojaško sodišče Tržaškega vojnega področja s

11 Zvezdan Marković, *Jugoslovanska ljudska armada (1945–1991)* (Ljubljana: Defensor, 2007), 32.

12 4. armada je bila ustanovljena z ukazom vrhovnega poveljnika Tita 2. marca 1945. V njen sestav so prišli 7., 8. in 9. korpus, za poveljnika je bil imenovan generalmajor Petar Drapšin. Glejte: Marković, *Jugoslovanska ljudska armada*, 30; *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, TOM XI, knjiga 4, ur. Miloš Krstić (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1975), 9–10, pridobljeno 25. 1. 2024, https://znaci.org/zb/4_11_4.pdf.

13 Arhiv Republike Slovenije (ARS), SI AS 1863, t. e. 1, a. e. 2, Odredba št. 3.

sedežem v Vipavi in s senati pri komandah mest Postojna, Ajdovščina in Tolmin; Vojaško sodišče mesta Trst ter Vojaško sodišče Istrskega vojnega področja s sedežem v Pazinu.¹⁴

S posebno uredbo Komande vojne oblasti 4. jugoslovanske armade z dne 25. junija 1945 je bilo kot drugostopenjsko sodišče ustanovljeno tudi Vojaško sodišče 4. vojne oblasti. Novo-ustanovljeno sodišče je prevzelo vse posle Višjega vojaškega sodišča za Slovenijo in posle sodnega oddelka pri glavnem štabu.¹⁵ Tako je bilo od julija 1945 vojaško sodstvo v Sloveniji podrejeno Vojaškemu sodišču 4. armade, ki je imelo sedež v Ljubljani, vodil pa ga je kapetan Slavko Malešević. Višje vojaško sodišče in sodni oddelek 4. armade sta vodila major Marjan Simič in kapetan dr. Jože Žabkar, vojaški tožilec je bil dr. Viktor Damjan.¹⁶

Takšna organizacija sodišč poleti 1945 je bila vzpostavljena tudi z namenom čim prej zaključiti t. i. proces čiščenja. Ali kot je zapisalo Javno tožilstvo 4. armade v poročilu 26. julija: nova organizacija vojaških sodišč, ki naj bi delovala do vzpostavitve rednih civilnih sodišč, je bila vzpostavljena z namenom čim prej končati »*masovno sojenje vojnih zločincev in narodnih sovražnikov*«. ¹⁷ To je bilo navdilo »*vrhovnega političnega vodstva*«, ¹⁸ kar pomeni, da so vojaška sodišča sledila politični direktivi. Takšna organizacija področnih vojaških sodišč je veljala do konca avgusta 1945, ko je začasna ljudska skupščina DFJ sprejela *Zakon o ureditvi in pristojnosti vojaških sodišč v Jugoslovanski vojski*; ¹⁹ ta je začel veljati 31. avgusta 1945.

14 Mikola, *Rdeče nasilje*, 251–52.

15 Ibid., 252.

16 Vodušek Starič, *Prevzem oblasti*, 261–62.

17 ARS, SI AS 353, t. e. 8, Poročilo javnega tožilstva IV. armije, 26. 7. 1945.

18 Ibid.

19 *Uradni list DFJ*, št. 65/1945.

Uredba o vojaških sodiščih

Po koncu vojne so vojaška sodišča sodila na podlagi UVS, ki je bila do konca avgusta 1945 »temeljni pravni akt tedaj veljavnega kazenskega prava za sojenje 'vojnim zločincem' in 'narodnim sovražnikom' ne le v Sloveniji, ampak v celotni Jugoslaviji«. ²⁰ Določala je organizacijo in pristojnosti vojaških sodišč, kazni-va dejanja, kazni in druge »zaščitne ukrepe«, ki so jih lahko izrekala vojaška sodišča, ter postopek pred vojaškimi sodišči in izvršitev kazni. ²¹

Vojaška sodišča po koncu vojne so bila na podlagi UVS pristojna za sojenje kaznivih dejanj, ki so jih storili »vojni zločinci« (13. člen) in »narodni sovražniki« (14. člen), ter kaznivih dejanj, ki so jih zagrešile vojaške osebe in vojni ujetniki (15. člen). ²² Poleg tega so bila na podlagi uredbe ministrstva za pravosodje iz sredine maja 1945 pristojna tudi za sojenje kaznivih dejanj po občem kazenskem pravu, ki so jih prej obravnavala okrajna in okrožna sodišča. Sodila so torej tako civilistom kot vojaškim osebam. Po 13. členu so bili »vojni zločinci«:

/.../ pobudniki, organizatorji, ukazovalci, pomagači in neposredni izvršitelji množičnih ubojev, mučenj, prisilnega izseljevanja, deportiranja prebivalstva v taborišča in na prisilno delo, dalje požigov, uničevanja in ropanja ljudskega in državnega premoženja; vsi posamezni posestniki premoženja in podjetij v Jugoslaviji, okupatorskih in drugih državah, ki so nečloveško izkoriščali delovno silo, na prisilno delo odpeljanih ljudi; funkcionarji terorističnega aparata in terorističnih oboroženih

²⁰ Mikola, *Rdeče nasilje*, 252.

²¹ »Uredba o vojnim sudovima NOVJ,« 174–85; »Uredba o vojaških sodiščih,« 125–34.

²² »Uredba o vojnim sudovima NOVJ,« 178–79; »Uredba o vojaških sodiščih,« 128–29.

formacij okupatorja in domačih v okupatorjevi službi; vsi, ki so izvajali mobilizacijo naših ljudi za sovražnikovo vojsko.²³

Na podlagi 14. člena UVS so bili »narodni sovražniki« oziroma »sovražniki ljudstva«:

/.../ vsi aktivni ustaši, četniki in pripadniki drugih oboroženih formacij v službi sovražnika in njihovi organizatorji ter pomagači; vsi, ki so v službi sovražnika v kakršnikoli obliki – kot vohuni, ovaduhi, kurirji, agitatorji in podobno; ki so silili prebivalstvo, da je okupatorju izročilo orožje; vsi, ki so izdali boj ljudstva in so bili v prijateljstvu z okupatorjem; vsi, ki so odpadli od ljudske oblasti in delajo proti njej; vsi, ki uničujejo ljudsko vojsko ali so kako drugače pomagali in pomagajo okupatorju; vsi, ki zagrešijo hude primere uboja, ropanja in podobno.²⁴

Poleg UVS so bila za delovanje vojaških sodišč po koncu vojne pomembna navodila o njihovem poslovanju, kot na primer tista, ki jih je izdal sodni oddelek pri Vrhovnem štabu NOV in POJ 8. septembra 1944.²⁵ Uredba je določala, da vojaško sodno oblast izvajajo vojaško sodišče korpusa, vojaško sodišče korpusnega vojaškega območja in višje vojaško sodišče. Vojaška sodišča so sodila v tričlanskih senatih.²⁶ Navodila pa so natančneje določala sestavo senatov vojaških sodišč in postopek. Področna vojaška sodišča so sodila v več senatih, vsak senat pa je imel predsednika in dva člana, od katerih je eden moral biti oficir, drugi pa podoficir ali vojak. Na razpravah so bili navzoči

23 »Uredba o vojaških sodiščih,« 128. Glejte tudi: »Uredba o vojnim sudovima NOVJ,« 178.

24 Ibid.

25 Kalodera, *Vojni pravosudni organi i organi pravne službe JNA*, 15.

26 »Uredba o vojnim sudovima NOVJ,« 174–77.

še sekretar sodišča, ki je moral biti sodnik oziroma diplomirani pravnik, in tožilec, ki je zastopal obtožnico.²⁷

Na podlagi uredbe so vojaška sodišča izrekala naslednje kazni in zaščitne ukrepe: strogi ukor, premoženjsko kazen (denarno ali v naravi), izgon iz prebivališča, odvzem čina oziroma naziva, odstranitev s položaja, prisilno delo od enega meseca do dveh let, težko prisilno delo od enega meseca do dveh let ali več ter smrtno kazen. Poleg naštetih so lahko vojaška sodišča na podlagi uredbe izrekala tudi kazen izgube vojaških in državljanskih časti (za določen čas ali trajno) ter zaplembo premoženja. Najpomembnejši kriteriji, ki so vplivali na izrek kazni, so bili teža kaznivega dejanja in njegove posledice, stopnja kazenske odgovornosti in nevarnosti storilca ter njegovo preteklo delovanje in vzgoja. Sodišče je lahko izreklo več kazni istočasno. Kadar je sodišče izreklo smrtno kazen (ali v drugih težjih primerih, ko je izreklo kazen prisilnega dela ali težkega prisilnega dela), je moralo obsojenemu istočasno izreči tudi kazen izgube vojaške oziroma državljanskih časti ter zaplembo premoženja. Kazen prisilnega dela oz. težkega prisilnega dela, izgon iz prebivališča ter premoženjsko kazen je lahko sodišče izreklo tudi pogojno, in sicer v trajanju od šest mesecev do dveh let. Zaporne kazni uredba ni določala.²⁸

Uredba je določala tudi sodni postopek in način izvrševanja sodbe, zoper katero pritožba ni bila mogoča, dovoljevala pa je možnost amnestije in pomilostitve. Postopek pred vojaškimi sodišči je moral biti hiter. Za pripravo glavne obravnave je moral štab korpusa pri vsakem senatu imenovati vojaškega preiskovalca, vrhovni štab pa je postavljajal sodne preiskovalce

27 Kalodera, *Vojni pravosudni organi i organi pravne službe JNA*, 15–17; Josip Hrnčević, *Svjedočanstva* (Zagreb: Globus, 1984), 92.

28 »Uredba o vojnim sudovima NOVJ,« 179–80; »Uredba o vojaških sodiščih,« 129–30.

pri vseh senatih višjega vojaškega sodišča. Naloga preiskovalcev je bila zbrati dokazno gradivo, »tako obtožbe kakor obrambe, potrebno za glavno obravnavo«;²⁹ to pomeni, da so morali zaslišati osumljenca in priče ter zbrati drugo dokazno gradivo. Preiskovalec je uvedel preiskavo na podlagi prijave ali po uradni dolžnosti.³⁰

Preiskavo zoper osumljence so v postopkih pred vojaškimi sodišči vodili preiskovalci – pripadniki Oddelka za zaščito naroda (Ozne) za Slovenijo. Pri zbiranju obremenilnega gradiva zoper tiste, ki so bili osumljeni vojnih zločinov, so se opirali na gradivo, ki ga je zbrala Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.³¹

Na podlagi tako zbranega obremenilnega gradiva je javni tožilec sestavil obtožnico in jo vložil pri pristojnem senatu vojaškega sodišča ter jo na glavni obravnavi tudi zastopal. Po končani preiskavi je sodišče določilo dan in uro sojenja. Obravnava, ki je bila javna, se je začela z branjem obtožnice in jo je vodil predsednik senata. Če se obtoženi ni mogel sam zagovarjati, mu je moralo sodišče dovoliti, da si izbere zagovornika, ali pa mu ga je določilo samo; kot kažejo ohranjeni kazenski spisi, se je to zgodilo zelo redko in tako obsojeni pred vojaškimi sodišči poleti 1945 večinoma niso imeli zagovornikov.³² Zagovornik je bil lahko vsak, ki ni bil »izključen zaradi

29 »Uredba o vojaških sodiščih,« 130.

30 »Uredba o vojnim sudovima NOVJ,« 180–82; »Uredba o vojaških sodiščih,« 130–32.

31 Odlok o ustanovitvi Komisije za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev je Predsedstvo SNOS sprejelo 19. februarja 1944; *Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji*, ur. Makso Šnuderl (Ljubljana: Uradni list Ljudske Republike Slovenije, 1949), dok. št. 112, 141.

32 Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), SI_PAM/0720 Vojaško sodišče Maribor, 1945–1948; Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), SI_ZAL_LJU 522 Vojaško sodišče Ljubljanskega vojnega področja v Ljubljani, 1944–2000; ZAL, SI_ZAL_KRA/0256 Vojaško sodišče ljubljanskega vojnega po-

svojih moralnih kvalifikacij«. ³³ Zagovorniki vojaških oseb niso mogli biti civilisti.

Po končani razpravi in tajnem posvetovanju je senat izrekel sodbo. Če je sodišče izreklo smrtno kazen, je moralo sodbo z vsemi spisi in poročilom takoj poslati višjemu vojaškemu sodišču oziroma pristojnemu senatu višjega vojaškega sodišča. Ta je lahko sodbo potrdil, spremenil ali razveljavil. Smrtna kazen je bila lahko izvršena šele, ko jo je potrdilo višje vojaško sodišče. Uredba ni predvidela možnosti pritožbe, dovoljevala pa je amnestijo in pomilostitev. ³⁴ Ohranjeni kazenski spisi vojaških sodišč kažejo, da so bile javne obravnave večinoma zelo kratke, postopki so tekli zelo hitro. ³⁵ Področna vojaška sodišča so do konca avgusta 1945 namreč obravnavala več tisoč oseb. ³⁶

Procesi pred vojaškimi sodišči poleti 1945

Procesi pred vojaškimi sodišči po koncu vojne so se začeli maja 1945. Prvi večji javni proces je bil 28. maja, ko so pred Vojaškim sodiščem Ljubljanskega vojnega področja obsodili Edvarda Pozniča na smrt s streljanjem zaradi sodelovanja z gestapom ter dejanj proti partizanskemu gibanju in zavednim Slovencem.

dročja v Ljubljani, Kranj, 1945–1950; Zgodovinski arhiv Celje (ZAC), SI_ZAC/0726 Vojaško sodišče mesta Celje in Vojaško sodišče Mariborskega vojnega področja, senat v Celju, 1945–1947.

33 »Uredba o vojaških sodiščih,« 131–32.

34 »Uredba o vojnim sudovima NOVJ,« 180–85; »Uredba o vojaških sodiščih,« 132–34.

35 PAM, SI_PAM/0720; ZAL, SI_ZAL_LJU 522; ZAL, SI_ZAL_KRA/0256; ZAC, SI_ZAC/0726.

36 Mikola, *Rdeče nasilje*, 253.

Naslednji dan je sodbo potrdilo višje vojaško sodišče in Poznič je bil še isti dan justificiran.³⁷

Množično so procesi pred vojaškimi sodišči potekali julija in avgusta 1945, preiskovalci pa so morali najprej o osumljenih zbrati dokazno gradivo. Na teh procesih so bili obsojeni večinoma civilisti, vojaških oseb je bilo zelo malo (pripadniki Slovenskega domobranstva). Takrat so vojaška sodišča izrekla največ kazni na podlagi 13. in 14. člena UVS, obsodila so torej največ »vojnih zločincev« in »narodnih sovražnikov«, ki so jih obtožnice bremenile, da so med vojno sodelovali z okupatorji in delovali proti partizanskemu gibanju.³⁸

Poleti 1945 so pred vojaškimi sodišči tako potekali številni procesi proti slovenskim, nemškim in judovskim podjetnikom ter lastnikom in članom upravnih organov denarnih zavodov. Značilno za te procese je, da so vojaška sodišča obsojenim podjetnikom in lastnikom denarnih zavodov poleg glavne kazni – odvzema prostosti s prisilnim delom ali smrtne kazni – izrekla tudi zaplembo premoženja, tj. lastninskega deleža, ki so ga imeli posamezniki v podjetjih ali denarnih zavodih. Največ procesov proti nemškim podjetnikom je bilo pred vojaškimi sodišči Mariborskega vojnega področja, procesi proti slovenskim podjetnikom in lastnikom denarnih zavodov pa so potekali pred vojaškimi sodišči Ljubljanskega vojnega področja (v Ljubljani in Kranju). Na ta način, torej na podlagi sodb vojaških sodišč, so bila zaplenjena nemška industrijska in trgovska podjetja, nemški denarni zavodi ter nekaj slovenskih podjetij.

Med večjimi procesi proti nemškim in slovenskim podjetnikom pred vojaškimi sodišči Mariborskega in Ljubljanskega vojnega področja poleti 1945 lahko omenimo npr. procese proti

37 »Na smrt obsojen zločinec in izdajalec slov. naroda,« *Ljudska pravica*, 31. 5. 1945. 3.

38 PAM, SI_PAM/0720; ZAL, SI_ZAL_LJU 522; ZAL, SI_ZAL_KRA/0256; ZAC, SI_ZAC/0726.

veleposestniku in lastniku lesnega podjetja v Slovenski Bistrici grofu dr. Ferdinandu Attems; lastnikom tovarne svile Thoma & Co; lastniku gradbenega podjetja v Mariboru inž. Ubaldu Nassimbeniju; lastnikoma opekarne v Košakah inž. Rudolfu Kiffmannu in ženi Amaliji; lastniku največje tekstilne tovarne v Mariboru Josipu Hutterju in družabnikom tovarne Hutter; članom nadzornega sveta in pomembnejšim uslužbencem Tovarne dušika Ruše; lastnikom in poslovojem Opekarne »Steinklauber« na Pragerskem; lastnikom tovarne bakrenih in medeninastih izdelkov »Zugmayer & Gruber« iz Slovenske Bistrice;³⁹ predstavnikom tovarne Westen v Celju in Tovarne kemičnih izdelkov v Hrastniku; lastniku kranjske tovarne pletenin Petru Hribarju; lastniku kranjske tovarne lanenega olja in firneža Jakobu Hrovatu; lastniku podjetja EKA inž. Vladimirju Staretu; lastniku in poslovodji gradbenega podjetja Vinku Battelinu; družabniku podjetja za gradnjo železnic in cest inž. Adolfu Dukiću; lastniku Tovarne za papir in lepenko Francu Bonaču;⁴⁰ predstavnikom Bombažne predilnice in tkalnice iz Tržiča.⁴¹

Pred vojaškimi sodišči se je zvrstilo tudi nekaj procesov proti judovskim podjetnikom. Eden največjih in najodmevnejših je prav gotovo bil proces proti Marku Rosnerju, lastniku in solastniku več tekstilnih podjetij v Mariboru. Rosner je med obema vojnama postal lastnik ali solastnik več tekstilnih podjetij, na

39 Glejte npr.: PAM, SI_PAM/0720, t. e. 3, Sod 484/45; Sod 796/45, Sod 871/45, Sod 923/45; t. e. 4, Sod 987/45, Sod 930/45; t. e. 6, Sod 767/45, Sod 989/45.

40 Glejte npr.: ZAL, SI_ZAL_LJU 522, t. e. 2, Sod 230/45; t. e. 5, Sod 1484/45; t. e. 13, Sod 1475/45; t. e. 14, Sod 1478/45, Sod 1479/45; »Kulturbundovci, lastniki tovarne Westen, obsojeni,« *Ljudska pravica*, 24. 8. 1945, 7; »Sodba vojaškega sodišča zaradi podpiranja okupatorjev,« *Ljudska pravica*, 25. 8. 1945, 4.

41 ZAL, SI_ZAL_KRA/0256, t. e. 2, II Sod 1474/45.

primer Jugosvile in Jugotekstila v Mariboru ter tekstilne industrije Roteks v Beogradu. Konec marca 1941 se je iz Maribora umaknil v Beograd, od tam je proti koncu leta 1943 odšel na Madžarsko in po koncu vojne v Palestino. Proces je potekal 18. avgusta 1945 v Mariboru, pred Vojaškim sodiščem Mariborskega vojnega področja. Rosner je bil v odsotnosti obsojen na petnajst let odvzema prostosti, odvzem državljskih pravic ter zaplembo premoženja.⁴²

Na Gorenjskem, Koroškem in Štajerskem pa slovenskih podjetnikov med obsojenimi pred vojaškimi sodišči skoraj ni bilo. Eden bolj znanih procesov je prav gotovo bil proces proti predvojnemu poslancu in podjetniku Josipu Benku iz Murske Sobotne. Vojaško sodišče Jugoslovanske armade za Štajersko in Prekmurje mu je sodilo 1. junija 1945, ker naj bi med vojno zagrešil narodno izdajstvo. Obsodilo ga je na dvanajst let zavora, trajno izgubo državljskih pravic in zaplembo celotnega premoženja. Višje vojaško sodišče za Slovenijo je nekaj dni kasneje zaporno kazen spremenilo v smrtno kazen z ustrelitvijo, ki je bila izvršena 15. junija na murskosoboškem pokopališču.⁴³ Obnova postopka leta 1993 je pokazala, da je bil »proces v celoti zrežiran, šlo je torej za sodni umor«.⁴⁴

42 PAM, SI_PAM/0720, t. e. 4/2, Sod 932/45. Glejte tudi: Boris Hajdinjak, »Marko Rosner kot Mariborčan,« v: *Maribor in Mariborčani*, ur. Maja Godina Golija (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015), 26–51; Mikola, *Rdeče nasilje*, 264–66; *Uradni list SNOS in NVS*, priloga k št. 53/1945.

43 Glejte npr.: »Za obsojena veleizdajalca ni bilo milosti,« *Ljudska pravica*, 20. 6. 1945, 3; Mikola, *Rdeče nasilje*, 267–271; *Josip Benko: zbornik z gradivom simpozija, Tešanovci, september 2005*, ur. Ludvik Sočič et al. (Moravske Toplice: Občina, 2006); Branko Žunec, *Josip Benko – mit in resničnost: 1889–1945* (Murska Sobota: Franc-Franc, 1993); Mitja Sunčič, »Benko, Josip (1889–1945),« *Slovenska biografija*, pridobljeno 30. 9. 2024, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1017720/>.

44 Mikola, *Rdeče nasilje*, 267.

Največji procesi proti predstavnikom denarnih zavodov so bili proces proti predstavnikom Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo d. d. v Ljubljani, proces proti predstavnikom Ljubljanske kreditne banke d. d., proces proti predstavnikom Zadrुžne gospodarske banke v Ljubljani in proces proti predstavnikom Vzajemne posojilnice, zadrुge z omejeno zavezo v Ljubljani.⁴⁵

Vojaška sodišča so sodila tudi civilistom, obtoženim, da so bili oziroma naj bi bili člani okupatorjevih političnih organizacij in vojaških formacij; posebej veliko je bilo procesov zaradi članstva v Kulturbundu. Na podlagi UVS je bil Kulturbund »zločinska« organizacija in tako so članstvo v njej vojaška sodišča kvalificirala kot zločin. Večina teh procesov je potekala pred vojaškimi sodišči v Mariboru in Celju. Vojaška sodišča so sodila predvsem pomembnejšim članom Kulturbunda (nekateri podjetniki). Kot kaže sodna praksa, zgolj članstvo v omenjeni organizaciji ne more biti zločin, saj takšna obtožba, če niso navedena konkretna kazniva dejanja, ki naj bi jih zagrešili posamezniki, inkriminira zgolj status posameznika.⁴⁶ Vojaška sodišča Ljubljanskega vojnega področja z območja Ljubljane, Dolenjske in Notranjske, kjer je med vojno potekala državljanska vojna, so mnoge civiliste obsodila, ker naj bi na različne načine podpirali delovanje »bele« in »plave garde«,

45 ZAL, SI_ZAL_LJU 522, t. e. 13, Sod 1475/45; t. e. 14, Sod 1493/45; t. e. 15, Sod 1506/45; Mateja Čoh Kladnik, »Inž. Tomo Knez,« v: *V senci Beethovne* 3, ur. Mateja Čoh Kladnik in Petra Grabrovec (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2022), 55–93; »Funkcionarji Ljubljanske kreditne banke pred sodiščem,« *Ljudska pravica*, 21. 8. 1945, 6; »Funkcionarji Ljubljanske kreditne banke obsojeni,« *Ljudska pravica*, 22. 8. 1945, 2.

46 Glejte npr.: Mateja Čoh Kladnik, »'Kulturbundovci' na zatožni klopi: ozadje sodnih procesov poleti 1945,« *Arhivi: glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije* 44, št. 1 (2021): 51–69; Čoh Kladnik, »Narod sodi,« 112–29.

protikomunistične milice (*Milizia volontaria anticomunista* – MVAC) in Slovenskega domobranstva.⁴⁷

Procesi proti pripadnikom Slovenskega domobranstva

Procesi proti pripadnikom Slovenskega domobranstva so potekali v taboriščih Teharje in Šentvid, kamor so jih (poleg Škofje Loke) prepeljali po tem, ko so bili vrnjeni z avstrijske Koroške. Tam jih je popisala Ozna; poleg osebnih podatkov so jo zanimali podatki o tem, kdaj so vstopili v Slovensko domobranstvo, v katerih enotah so delovali in kakšne čine so dosegli. Na podlagi zbranih podatkov so sestavili sezname domobrancev, ki so jih poslali načelstvu Ozne za Slovenijo, ki je vodilo posebno kartoteko. V taboriščih so jih tudi zaslišali in na podlagi vseh zbranih podatkov so bil nato razvrščeni v tri skupine: A (rojeni leta 1927 ali kasneje), B (tisti, ki so k domobrancem pristopili po 15. januarju 1945) in C (vsi ostali). Od razvrstitve v skupino je bila odvisna njihova usoda.⁴⁸

47 ZAL, SI_ZAL_LJU 522.

48 Podrobneje o usodi pripadnikov Slovenskega domobranstva glejte npr.: Boris Mlakar, »Usoda domobrancev,« v: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992*, ur. Zdenko Čepič in Aleš Gabrič (Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 836–39; Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo 1943–1945: ustanovitev, organizacija, idejno ozadje* (Ljubljana: Slovenska matica, 2003), 489–26; Mikola, *Rdeče nasilje*, 30–47; John Corsellis in Marcus Ferrar, *Slovenija 1945. Smrt in preživetje po drugi svetovni vojni* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007); *Poročilo o pobojih: vmesno poročilo o raziskovanju poveljnih množičnih pobojev Preiskovalne komisije Državnega zbora Republike Slovenije o raziskovanju poveljnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti, ki jo je vodil dr. Jože Pučnik*, ur. Mateja Jančar in Jernej Letnar Černič (Ljubljana: Inštitut dr. Jožeta Pučnika,

Domobranec, ki so jih uvrstili v skupino A, so sodili celjski senat Vojaškega sodišča Mariborskega vojnega področja na Teharjah⁴⁹ in senata Vojaškega sodišča Ljubljanskega vojnega področja v Šentvidu.⁵⁰ Ti, večinoma mladoletni pripadniki Slovenskega domobranstva, so predstavljali maloštevilne vojaške osebe, ki so bile poleti 1945 obsojene pred vojaškimi sodišči.⁵¹

Za procese v teharskem taborišču – ohranjene so sodbe s štirih procesov – je kazenske prijave sestavil oddelek Ozne za mesto Celje. Podpisal jih je načelnik Jože Kladivar, sicer tudi pomočnik načelnika Ozne za okrožje Celje.⁵² Prva kazenska prijava proti šestindvajsetim osebam je bila sestavljena 15. julija 1945.⁵³ Naslednji dan, 16. julija, je Kladivar podpisal prijavo proti 54 osebam in jo poslal javnemu tožilcu za celjsko okrožje, ta pa vojaškemu sodišču. V prijavi je poleg osebnih podatkov navedeno, kdaj je osumljenec vstopil v Slovensko domobranstvo ali je bil mobiliziran – večinoma je navedeno, v kateri postojanki je bil in v kakšnih akcijah je sodeloval. Pri nekaterih je Ozna v prijavi zabeležila tudi, ali so osumljeni in njihovi sorodniki sodelovali pri Slovenskem domobranstvu oziroma ga podpirali ali če so bili podporniki partizanskega gibanja in del partizanske vojske.⁵⁴

Proces proti 51 osebam je bil že tri dni kasneje, 19. julija, pred celjskim senatom Vojaškega sodišča Mariborskega vojnega področja; na podlagi ohranjenega gradiva bi lahko sklepali, da

2010); *Vetrinj*, ur. Jože Pavlič in Jožef Kočar (Ljubljana: Družina, 2010) in tam navedena literatura.

49 ZAC, SI_ZAC/0726.

50 ZAL, SI_ZAL_LJU 522.

51 Mikola, *Rdeče nasilje*, 58–9.

52 *Iz arhivov slovenske politične policije*, ur. Jože Pučnik (Ljubljana: Veda, 1996), 104.

53 ZAC, SI_ZAC/0726, t. e. 2, Sod 859/45, Kazenska prijava, 15. 7. 1945.

54 ZAC, SI_ZAC/0726, t. e. 2, Sod 687/45, Kazenska prijava, 16. 7. 1945.

je bil to prvi proces proti pripadnikom Slovenskega domobranstva v teharskem taborišču. Senatu je predsedoval poročnik Janez Lotrič, člana senata sta bila poročnik Stanislav Zupančič in starejši vodnik Izidor Kerševan. Tožilec podporočnik Franc Sok je na razpravi vložil kratko *»ustno obtožbo /.../, da so bili pripadniki Slovenskega domobranstva tedaj oborožene formacije v sovražnikovi službi«*.⁵⁵ Sok je obtožbo utemeljil s tem, da so zagrešili kaznivo dejanje po 14. členu UVS in predlagal, naj se kaznujejo po 16. členu uredbe. Sledili so zagovori obtoženih, v dokaznem postopku pa je sodišče prebralo še prijavo Ozne. Po tajnem posvetovanju je predsednik senata razglasil sodbo,⁵⁶ s katero je vojaško sodišče obtožene spoznalo krive kaznivega dejanja, kot ga je tožilec opredelil v ustni obtožbi. Obsojeni so bili na odvzem prostosti s prisilnim delom od šest mesecev do treh let ter izgubo aktivne in pasivne volilne pravice v trajanju od enega do treh let. Vsem obsojenim je sodišče v izrečeno kazen vštelo pripor od 12. maja 1945. Obrazložitev sodbe je bila kratka in splošna in je glede izreka o krivdi sledila ustni obtožnici. Sodišče je dodalo le opis olajševalnih in oteževalnih okoliščin, ki so vplivale na višino kazni:⁵⁷

Na podlagi obtoženčevih priznanj v zvezi s podatki ovadbe in dokaznega postopanja izvedenega na glavni razpravi smatra sodišče za dokazano, da so vsi gori navedeni obtoženci bili pripadniki slovenskega domobranstva, tedaj oborožene formacije, katera je kot je to notorično sodelovala z okupatorjem. V pripadništvu k tej formaciji je zazreti vse zakonite znake kaznivega dejanja po čl. 14 UVS. Krivdorek glede vseh je tedaj utemeljen. Pri odmeri kazni je sodišče pri vsakem

55 ZAC, SI_ZAC/0726, t. e. 2, Sod 687/45, Zapisnik o glavni javni ustni razpravi, 19. 7. 1945.

56 Ibid.

57 ZAC, SI_ZAC/0726, t. e. 2, Sod 687/45, Sodba, 19. 7. 1945.

posamezniku upoštevalo različne okolnosti, ki jih je dognalo tekom dokaznega postopanja in ki so potem vplivale bodisi olajšilno bodisi otežilno na kazenski izrek. Kot take okolnosti so prišle v poštev: starost, način pristopa – prostovoljno ali prisilno–, doba pripadništva, udejstvovanje v formaciji, čin in položaj v formaciji, odnos njegovih svojstev do NOV, ali je vedel posameznik za Titov amnestijski odlok in zakaj se mu ni odzval.

Skrbno ocenjujoč vse omenjene okolnosti je sodišče vsakemu obtožencu odmerilo kazen, ki odgovarja njegovi individualni krivdi.⁵⁸

Dne 20. julija je v teharskem taborišču potekal drugi proces proti šestindvajsetim pripadnikom Slovenskega domobranstva, pred istim senatom kot dan prej. Sok je kot tožilec tudi na tem procesu vložil enako ustno obtožbo, in sicer na podlagi kazenske prijave Ozne za Celje mesto z dne 15. julija.⁵⁹ Vsi obtoženi so bili kot pripadniki Slovenskega domobranstva obsojeni na odvzem prostosti s prisilnim delom od šest mesecev do dveh let ter izgubo aktivne in pasivne volilne pravice od dveh do treh let. Tudi obrazložitev sodbe je bila popolnoma enaka tisti z 19. julija.⁶⁰

Tri dni kasneje, 23. julija, sta v teharskem taborišču potekala dva procesa proti pripadnikom Slovenskega domobranstva. Na prvem procesu je sedlo na zatožno klop 65 moških, starih med šestnajst in enaindvajset let. Na podlagi kazenske prijave z dne 15. julija je Sok tudi tokrat vložil enako ustno obtožnico kot na prejšnjih procesih. Večinoma so bili zaprti od 12. maja, nekaj jih je prišlo v taborišče dan prej, nekaj pa dan kasneje. Senatu

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ ZAC, SI_ZAC/0726, t. e. 2, Sod 859/45, Kazenska prijava, 15. 7. 1945 in Zapisnik o glavni javni ustni razpravi, 20. 7. 1945.

⁶⁰ ZAC, SI_ZAC/0726, t. e. 2, Sod 859/45, Sodba, 20. 7. 1945.

je predsedoval podporočnik Franc Zupančič, člana senata pa sta bila poročnik Stanislav Zupančič in starejši vodnik Izidor Kerševan. Razen enega, ki je bil oproščen, so bili ostali obsojeni na odvzem prostosti s prisilnim delom v trajanju od šest do osemnajst mesecev. Sodišče je nekaj obsojenim kazni izreklo pogojno, več obsojenim pa je izreklo še odvzem pasivne in aktivne volilne pravice za dve ali tri leta.⁶¹ Drugi proces proti 43 obtoženim je tekkel po istem postopku in pred istim senatom. Obsojeni so bili na odvzem prostosti s prisilnim delom od osem mesecev do dveh let ter večinoma tudi na odvzem aktivne in pasivne volilne pravice za dve ali tri leta.⁶²

Med 19. in 24. julijem 1945 je bilo pred celjskim senatom Vojaškega sodišča Mariborskega vojnega področja v teharskem taborišču obsojenih najmanj 405 (mladoletnih) pripadnikov Slovenskega domobranstva.⁶³ Kot je mogoče ugotoviti iz ohranjenega gradiva, je vojaško sodišče na Teharju sodilo večjim skupinam obtoženih. Za vse sodbe, ki so bile izrečene v teharskem taborišču, je značilno, da je bil za vse obsojene kratek izrek o krivdi enak, prav tako je bila enaka obrazložitev vseh sodb. Konkretna kazniva dejanja, ki naj bi jih obsojeni storili kot pripadniki Slovenskega domobranstva, v sodbah niso bila navedena. Zato lahko, kot za procese zaradi članstva v Kulturbundu, tudi za procese proti pripadnikom Slovenskega domobranstva trdimo, da je vojaško sodišče inkriminiralo zgolj njihov status, tj. pripadnost Slovenskemu domobranstvu. Za nobenega od obsojenih domobrancev pa ni navedlo (ali dokazalo) konkretnega kaznivega dejanja, ki naj bi ga storili kot pripadniki Slovenskega domobranstva.

61 ZAC, SI_ZAC/0726, t. e. 1, Sod 864/45, Sodba, 23. 7. 1945.

62 ZAC, SI_ZAC/0726, t. e. 2, Sod 858/45, Sodba, 23. 7. 1945.

63 ZAC, SI_ZAC/0726, t. e. 1, Indeks obsojencev.

Dne 5. avgusta 1945 je bil objavljen *Ukaz o splošni amnestiji in pomilostitvi*,⁶⁴ na podlagi katerega je Vojaško sodišče Mariborskega vojnega področja, senat v Celju, izdalo rešitve o pomilostitvi tudi za obsojene pripadnike Slovenskega domobranstva. Istočasno jim je sodišče izdalo posebne objave, na podlagi katerih so bili pomiloščeni domobranci izpuščeni iz taborišča Teharje in napoteni v kraj prebivanja. Objavo sta podpisala komandant taborišča Franc (?) Švab in predsednik sodišča Zupančič. Obsojeni pripadniki Slovenskega domobranstva so bili iz teharskega taborišča izpuščeni 10. avgusta.⁶⁵

Nekoliko drugače so potekali procesi proti pripadnikom Slovenskega domobranstva pred Vojaškim sodiščem Ljubljanskega vojnega področja.⁶⁶ Glavnina procesov je potekala v šentviškem taborišču julija 1945. Obtoženim sta sodila dva senata, ki sta jima predsedovala kapetan Lado Švigelj⁶⁷ in major Stane Klavs.⁶⁸ V nasprotju s procesi v teharskem taborišču sta senata v Šentvidu sodila večinoma posameznikom. Procesni so bili kratki, trajali so le nekaj minut.⁶⁹ Tako je bilo na primer

64 *Uradni list DFJ*, št. 56/1945.

65 ZAC, SI_ZAC/0726, t. e. 2, Sod 687/45, Sod 858/45, Sod 859/45, Sod 864/45, Rešitve in Objave z dne 5. 8. 1945.

66 ZAL, SI_ZAL_LJU 522.

67 Glejte npr.: ZAL, SI_ZAL_LJU 522, t. e. 3, Sod 402/45, Sod 403/45, Sod 405/45, Sod 406/45, Sod 407/45, Sod 408/45, Sod 409/45, Sod 410/45, Sod 411/45, Sod 415/45, Sod 417/45, Sod 426/45; t. e. 4, Sod 427/45, Sod 429/45, Sod 430/45, Sod 436/45, Sod 452/45, Sod 461/45, Sod 463/45; t. e. 7, Sod 201/45, Sod 206/45, Sod 208/45, Sod 216/45, Sod 217/45, Sod 218/45, Sod 222/45.

68 Glejte npr.: ZAL, SI_ZAL_LJU 522, t. e. 4, Sod 493/45, Sod 498/45, Sod 501/45, Sod 503/45; t. e. 7, Sod 200/45; t. e. 10, Sod 616//45, Sod 617/45, Sod 619/45, Sod 621/45, Sod 624/45, Sod 625/45, Sod 629/45, Sod 634/45, Sod 641/45, Sod 650/45, Sod 664/45.

69 Glejte npr.: ZAL, SI_ZAL_LJU 522, t. e. 8, Sod 325/45, Razpravni zapisnik, 13. 7. 1945; Sod 327/45, Razpravni zapisnik, 13. 7. 1945; Sod 328/45,

med 6. in 9. julijem pred senatom, ki mu je predsedoval Švigelj, obsojenih kar 273 oseb,⁷⁰ 10. julija je njegov senat obsodil 67 oseb,⁷¹ 30. julija pa 51 oseb.⁷² Pri tem želimo poudariti, da so bili nekateri obsojeni zaradi dezerterstva, večinoma pa zaradi sodelovanja z okupatorjem. To pomeni, da so jih obtožnice bremenile, da so bili pripadniki Slovenskega domobranstva, da so z njim sodelovali ali kako drugače podpirali njegovo delovanje ali da so bili pripadniki MVAC.⁷³

Šentviška senata sta izrekala višje kazni kot tista v teharskem taborišču, na primer odvzem prostosti s prisilnim delom večinoma do pet let, lahko tudi do deset let. Obsojenim sta izrekala tudi kazen odvzema pasivne in aktivne volilne pravice ter, za razliko od teharskih senatov, še odvzem pravice do zavzemanja

Razpravni zapisnik, 13. 7. 1945; Sod 332/45, Razpravni zapisnik, 13. 7. 1945; t. e. 10, Sod 590/45, Razpravni zapisnik, 21. 7. 1945.

70 ZAL, SI_ZAL_LJU 522, t. e. 1, Seznam oseb, obravnavanih na javni ustni razpravi v Št. Vidu pred senatom Vojaškega sodišča Ljubljanskega vojnega področja, ki mu je predsedoval kapetan Švigelj Lado v dneh od 6. do 9. julija, 17. 7. 1945.

71 ZAL, SI_ZAL_LJU 522, t. e. 1, Seznam oseb, obravnavanih na javni ustni razpravi v Št. Vidu pred senatom Vojaškega sodišča Ljubljanskega vojnega področja, ki mu je predsedoval kapetan Švigelj Lado dne 10. julija.

72 ZAL, SI_ZAL_LJU 522, t. e. 1, Seznam oseb, ki so bile obsojene ozir. oproščene pred senatom Vojaškega sodišča Ljubljanskega vojnega področja v Št. Vidu nad Ljubljano dne 30. julija 1945 pod predsedstvom kap. Šviglja Ladota, 30. 7. 1945.

73 Glejte npr.: ZAL, SI_ZAL_LJU 522, t. e. 2, Sod 269/45, Sod 335/45, Sod 359/45; t. e. 3, Sod 402/45, Sod 403/45, Sod 405/45, Sod 406/45, Sod 407/45, Sod 408/45, Sod 409/45, Sod 410/45, Sod 411/45, Sod 415/45, Sod 417/45, Sod 426/45; t. e. 4, Sod 427/45, Sod 493/45, Sod 498/45, Sod 501/45; t. e. 5, Sod 510/45, Sod 519/45, Sod 521/45, Sod 526/45, Sod 535/45; t. e. 6, Sod 187/45; t. e. 7, Sod 201/45, Sod 206/45, Sod 208/45, Sod 216/45, Sod 217/45, Sod 218/45, Sod 222/45; t. e. 9, Sod 513/45; t. e. 10, Sod 590/45; t. e. 11, Sod 889/45, Sod 919/45.

vodilnih funkcij v društvenih organizacijah in pravice do vzemanja državne ali katerekoli javne službe in poklica.⁷⁴

V sodbah najdemo kratke izreke o krivdi, kot na primer, da je bil obtoženi kot pripadnik Slovenskega domobranstva kriv, »da je bil od 18. 4. 1944 pa do 24. 3. 1944 član DMB v Ljubljani, s tem je zagrešil kaznivo dejanje po čl. 14. UVS«. ⁷⁵ Tudi obrazložitve sodb so bile kratke, enake za več obsojenih in večinoma brez navedbe konkretnih kaznivih dejanj, ki naj bi jih obtoženi storili. Na primer: »Obsojenec dejanje priznava, njegova krivda v smislu čl. 14. UVS je tedaj v objektivnem in subjektivnem oziru ugotovljena. Na višino kazni je vplivalo kot olajšilno priznanje, družinske razmere in kratka doba službovanja okupatorju, obtežilnega ni nič. Kazen ustreza krivdi.« ⁷⁶ Kot olajševalne okoliščine je sodišče upoštevalo bolezen, prisilno mobilizacijo, družinske razmere, starost, obžalovanje, pomoč partizanom ter da obtoženi ni želel sodelovati v akcijah proti partizanom. ⁷⁷ Oteževalne okoliščine, ki so vplivale na višino kazni, so na primer bile, da obtoženi ni »čutil potrebe sodelovati pri reševanju domovine, ki je toliko pretrpela ravno zaradi domačih izdajalcev« ⁷⁸ ali da ni »popravljal svoje krivde in pregrehe proti domovini z vstopom v NOV«. ⁷⁹ Oteževalne okoliščine so bile tudi, če so obtoženi podpirali Slovensko domobranstvo ali bili njegovi pripadniki do konca vojne, če so sodelovali v po-

74 ZAL, SI_ZAL_LJU 522, t. e. 1, Sezname obsojenih pred Vojaškim sodiščem Ljubljanskega vojnega področja, senatom v Šentvidu.

75 ZAL, SI_ZAL_LJU 522, t. e. 7, Sod 206/45-12.

76 Ibid.

77 ZAL, SI_ZAL_LJU 522, t. e. 7, Sod 206/45, Sod 208/45, Sod 218/45, Sod 222/45; t. e. 9, Sod 514/45.

78 ZAL, SI_ZAL_LJU 522, t. e. 7, Sod 206/45-13.

79 ZAL, SI_ZAL_LJU 522, t. e. 7, Sod 217/45.

hodih proti partizanski vojski ali niso sodelovali s partizanskim gibanjem ter če se niso odzvali pozivu o amnestiji.⁸⁰

Le maloštevilne obrazložitve sodb so bile bolj konkretne. Takšna je bila na primer tista z dne 17. julija, s katero je bil devetintridesetletni obtoženec obsojen, da je bil »od maja 1944 do jeseni 1944 član DMB v postojanki Logatec«.⁸¹ V obrazložitvi sodbe, pod katero se je podpisal Švigelj, preberemo:

Obtoženec inkriminirano dejanje priznava in se krivde zaveda. Zagovarja se, da je dobil poziv k DMB za službo stražarja vsako tretjo noč in da ni imel orožja doma. Jeseni l. 1944 pa se je raje prijavil v gozd za sekanje drv. Sodišče je temu zagovoru obtoženega verjelo z ozirom na njegov odkritosrčen zagovor, toda to ga ne oprošča krivde. Dolžnost obtoženca je bila, da se izogne prisilni mobilizaciji k DMB s tem, da bi prešel v NOV, zato je imel vedno dovolj prilike v okolici Logatca in tudi pozneje, ko je delal v gozdu, in bi to tem lažje storil, ker je bil zdrav in ni imel družine. Ker pa tega ni storil, smatra sodišče, da je bil nasprotnik NO gibanja. Kot olajšilno je upoštevalo sodišče pri odmeri kazni priznanje, prisilno mobilizacijo, in pa da je vršil pomožno stražarsko službo, obtežilno pa je bilo to da se ni odzval pozivu maršala Tita. Dejanje obsojenca je zadostno pojasnjeno, kazen odgovarja krivdi ter je sodba s tem utemeljena.⁸²

Podobno obrazložitev je podpisal Klavs v sodbi 20. julija 1945, ko je predsedoval senatu, ki je sodil v Šentvidu. Obtoženi,

80 Glejte npr.: ZAL, SI_ZAL_LJU 522, t. e. 7, Sod 206/45, Sod 208/45, Sod 216/45, Sod 217/45, Sod 218/45, Sod 222/45; t. e. 9, Sod 514/45.

81 ZAL, SI_ZAL_LJU 522, t. e. 9, Sod 514/45.

82 Ibid.

letnik 1916, je bil obsojen, »da je bil od 6. septembra 1944 do 4. maja 1945 član DMB v 41. četi na Vrhniki«:⁸³

Obsojenec priznava, da je bil od septembra 1944 pa do 4. maja 1945 v 41. četi DMB na Vrhniki. Zagovarja se pa, da je bil prisilno mobiliziran v splošno znani mobilizaciji in da je bil somišljenik OF že od leta 1942 dalje, ter da je tudi v času, ko je bil pri DMB plačeval redno prispevke za narodno osvobodilni pokret. Sodišče verjame gornjemu obtoženčevemu zagovoru, pa je z ozirom na to izreklo sorazmerno milo kazen dveh let izgub državljskih pravic ter je torej sodba, tako glede izreka o krivdi, kakor tudi glede višine kazni, utemeljena.⁸⁴

Dne 30. julija je bil v Ljubljani obsojen tridesetletnik zaradi sodelovanja z okupatorjem in dezerterstva, in sicer zato, ker se po bolniškem dopustu ni vrnil v partizane, ampak je aprila 1944 pristopil k domobrancem in bil v ljubljanski 111. četi do konca leta 1944. V obrazložitvi sodbe, ki jo je podpisal Švigelj, preberemo:

Obtoženec dejanje in krivdo priznava. Zagovarja se, da se z bolniškega dopusta ni vrnil v partizane, ker ima številno družino in so ga potem aprila 1944 prisilno mobilizirali k DMB, kjer je bil le stražar na blokih. S temi svojimi dejanji, ko je lahko služil v DMB kljub družini, a se v partizane ni vrnil, je pokazal, da so njegove simpatije na strani narodnih izdajalcev. Imel je dovolj prilike, da bi se vrnil v NOV a tega ni storil. Kot olajšilno je upoštevalo sodišče pri odmeri kazni priznanje, prisilno mobilizacijo, številno obtoženčevo družino, kot obtežilno pa, da se ni vrnil v NOV. Dejanje ob-

83 ZAL, SI_ZAL_LJU 522, t. e. 10, Sod 625/45.

84 Ibid.

sojenca je zadostno pojasnjeno, kazen odgovarja krivdi ter je tem sodba utemeljena.⁸⁵

Procesi proti pripadnikom Slovenskega domobranstva in tistim, ki naj bi z njim sodelovali oziroma na različne načine podpirali njegovo delovanje, so potekali tudi v ljubljanski sodni palači. Poleg Klavsa in Šviglja sta senatoma tam predsedovala še poročnik Stane Kovač⁸⁶ in Jože Pungerčič.⁸⁷

Z razglasitvijo amnestije 3. avgusta 1945 so preživele (večina mladoletne) domobrance izpustili iz šentviškega taborišča. Zgodovinar dr. Milko Mikola navaja, da »mnogi med njimi niso nikoli prišli domov, ker so jih med potjo do doma na samotnih krajih pričakali domači aktivisti ali bivši terenci ter jih pobili.«⁸⁸

Natančno število obsojenih pripadnikov Slovenskega domobranstva zaenkrat ni znano.

Za konec

Od konca vojne maja do konca avgusta 1945 so se pred vojaškimi sodišči zvrstili številni sodni procesi, katerih ozadje je bilo politično in na katerih so bili obsojeni ljudje iz političnih razlogov. Med obsojenimi »vojnimi zločinci« in »narodnimi sovražniki« pred vojaškimi sodišči so prevladovali civilisti, zelo malo obsojenih je bilo vojaških oseb. Mikola ob tem opozarja, da vseh procesov pred vojaškimi sodišči »ni mogoče označiti za politične sodne procese /.../. Med tistimi, ki so jih po vojni v

85 ZAL, SI_ZAL_LJU 522, t. e. 11, Sod 889/45.

86 Glejte npr.: ZAL, SI_ZAL_LJU 522, t. e. 2, Sod 269/45, Sod 335/45, Sod 359/45.

87 Glejte npr.: ZAL, SI_ZAL_LJU 522, t. e. 5, Sod 510/45, Sod 519/45, Sod 521/45, Sod 526/45, Sod 535/45; t. e. 6, Sod 187/45; t. e. 9, Sod 513/45.

88 Mikola, *Rdeče nasilje*, 96.

Sloveniji obsodila vojaška sodišča zaradi kaznivih dejanj po 13. ali 14. členu UVS, je bilo nedvomno tudi določeno število takšnih, ki so med vojno dejansko zagrešili kazniva dejanja, zaradi katerih bi bili obsojeni tudi pred sodišči držav z demokratično ureditvijo.»⁸⁹

Za povojno oblast je bilo delovanje vojaških sodišč (in Sodišča slovenske narodne časti) poleti 1945 zelo pomembno zaradi kazni, ki so jih izrekala, saj so imele dolgoročne posledice. Kazen odvzema državljanskih in političnih pravic je pomenila tudi izgubo volilne pravice. Kot smo videli, so senati v teharskem in šentviškem taborišču konkretno izrekli izgubo pasivne in aktivne volilne pravice. Odvzem volilne pravice s sodbami vojaških sodišč je olajšal čiščenje volilnih imenikov, kar pomeni, da so bili obsojeni črtani iz volilnih imenikov in se zato niso mogli udeležiti volitev v narodnoosvobodilne odbore avgusta 1945 in novembrskih volitev v ustavodajno skupščino.

Vojaška sodišča so izrekala tudi kazen zaplembe premoženja v korist države, bodisi v celoti bodisi delno. Na ta način so vojaška sodišča sodelovala pri vzpostavljanju državnega sektorja gospodarstva oziroma državne lastnine in v procesu spreminjanja družbenoekonomske strukture države, ki je bil po koncu druge svetovne vojne zelo intenziven. Poudariti je treba tudi, da so bile izrečene zaplembe premoženja trajen ukrep in so olajšale delo pri poznejši nacionalizaciji.

Natančno število obsojenih pred vojaškimi sodišči poleti 1945 zaenkrat še ni znano. Glede na ohranjeno arhivsko gradivo bi lahko sklepali, da so vojaška sodišča poleti 1945 obravnavala nekaj tisoč oseb. Javno tožilstvo Federalne Slovenije je oktobra 1945 ocenjevalo, da so vojaška sodišča po koncu vojne v Sloveniji obravnavala okoli 7.000 primerov.⁹⁰

89 Ibid., 253.

90 Ibid., 281.

*Viri in literatura**Arhivski viri*

Arhiv Republike Slovenije (ARS)

SI AS 353, Vrhovno državno tožilstvo Republike Slovenije, 1944–2007;

SI AS 1863, Komanda vojne oblasti jugoslovanske četrte armade, 1945–1945.

Pokrajinski arhiv Maribor (PAM)

SI_PAM/0720, Vojaško sodišče Maribor, 1945–1948.

Zgodovinski arhiv Celje (ZAC)

SI_ZAC/0726, Vojaško sodišče mesta Celje in Vojaško sodišče Mariborskega vojnega področja, senat v Celju, 1945–1947.

Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL)

SI_ZAL_LJU 522, Vojaško sodišče Ljubljanskega vojnega področja v Ljubljani, 1944–2000;

SI_ZAL_KRA/0256, Vojaško sodišče ljubljanskega vojnega področja v Ljubljani, Kranj, 1945–1950.

Časopisni viri

Ljudska pravica, 1945.

Tiskani viri

Broz, Josip - Tito. *Zbrana dela*, knjiga 20. Ljubljana: Založba Borec, 1986.

Jančar, Mateja in Letnar Černič, Jernej (ur.). *Poročilo o pobjih: vmesno poročilo o raziskovanju poveljnih množičnih poveljev Preiskovalne komisije Državnega zbora Republike Slovenije o raziskovanju poveljnih množičnih poveljev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti, ki jo je vodil dr. Jože Pučnik*. Ljubljana: Inštitut dr. Jožeta Pučnika, 2010.

Šnuderl, Makso (ur.). *Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji*. Ljubljana: Uradni list Ljudske Republike Slovenije, 1949.

Uradni list Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta in Narodne vlade Slovenije, 1945.

Spletni viri

Katz, Vera. »Komunizam i represija: Sud narodne časti u Bosni i Hercegovini.« V: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, 145–166. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2006. Pridobljeno 11. 10. 2024. URL: https://issuu.com/institutzaistorijusarajevo/docs/zbornik_60_godina.

Sunčič, Mitja. »Benko, Josip (1889–1945).« *Slovenska biografija*. Pridobljeno 30. 9. 2024. URL: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1017720/>.

»Uredba o vojnim sudovima NOVJ propisana 24. maja 1944. od vrhovnog komandanta NOV i POJ maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita.« V: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, TOM II/13, ur. Husnija Kamberović, 174–185. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1982. Pridobljeno 29. 1. 2024. URL: https://znaci.org/zb/4_2_13.pdf.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, TOM XI, knjiga 4, ur. Miloš Krstić.

Beograd: Vojnoistorijski institut, 1975. Pridobljeno 25. 1. 2024.
URL: https://znaci.org/zb/4_11_4.pdf.

Literatura

Corsellis, John in Ferrar, Marcus. *Slovenija 1945. Smrt in preživetje po drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007.

Čoh Kladnik, Mateja (ur.). *Brezpravje »v imenu ljudstva«*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2016.

Čoh Kladnik, Mateja. »Inž. Tomo Knez.« V: *V sencih Beethovnov* 3, ur. Mateja Čoh Kladnik in Petra Grabovec, 55–93. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2022.

Čoh Kladnik, Mateja. »Kazensko sodstvo poleti 1945.« V: *Brezpravje »v imenu ljudstva«*, ur. Mateja Čoh Kladnik, 75–81. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2016.

Čoh Kladnik, Mateja. »'Kulturbundovci' na zatožni klopi: ozadje sodnih procesov poleti 1945.« *Arhivi: glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije* 44, št. 1 (2021): 51–69.

Čoh Kladnik, Mateja. »Narod sodi«, *Sodišče slovenske narodne časti*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2020.

Deželak Barič, Vida. »Preparations of the Communist Party of Slovenia for the Takeover of Power 1944–1945.« V: *1945 – A Break with the Past: A History of Central European Countries at the End of World War II*, ur. Zdenko Čepič, 123–140. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2008.

Dornik Šubelj, Ljuba. *Ozna in prevzem oblasti 1944–46*. Ljubljana: Modrijan, Arhiv Republike Slovenije, 2013.

Ferjančič, Roman in Šturm, Lovro. *Brezpravje, slovensko pravosodje po letu 1945*. Ljubljana: Nova revija, 1998.

Grahek Ravančič, Martina. *U ime naroda!, Djelovanje sudova za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj 1945. godine*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2023.

Griesser Pečar, Tamara. »Show Trials in Slovenia: The Case of Ljubo Sirc.« *Dileme: razprave o vprašanih sodobne slovenske zgodovine* 3, št. 1 (2019): 119–146, DOI: <https://doi.org/10.55692/d.18564.19.5>.

Griesser Pečar, Tamara. »Značilnosti revolucionarnega sodstva.« *Dileme: razprave o vprašanih sodobne slovenske zgodovine* 1, št. 1/2 (2017): 117–138, DOI: <https://doi.org/10.55692/d.18564.17.5>.

Griesser Pečar, Tamara. *Cerkev na zatožni klopi: sodni procesi, administrativne kazni, posegi »ljudske oblasti« v Sloveniji od 1943 do 1960*. Ljubljana: Družina, 2005.

Guštin, Damjan. »Razvoj vojaškega sodstva slovenskega odporniškega gibanja 1941–1945.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 44, št. 1 (2004): 49–62.

Hajdinjak, Boris. »Marko Rosner kot Mariborčan.« V: *Maribor in Mariborčani*, ur. Maja Godina Golija, 26–51. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015.

Hrnčević, Josip. *Svjedočanstva*. Zagreb: Globus, 1984.

Kalođera, Marko. *Vojni pravosudni organi i organi pravne službe JNA*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1986.

Koncilija, Žiga. *Politično sodstvo: sodni procesi na Slovenskem v dveh Jugoslavijah*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.

Marković, Zvezdan. *Jugoslovanska ljudska armada (1945–1991)*. Ljubljana: Defensor, 2007.

Melik, Jelka in Jeraj, Mateja. »Slovensko kazensko sodstvo v letu 1945.« *Studia Historica Slovenica* 16, št. 2 (2016): 449–464.

Melik, Jelka in Jeraj, Mateja. *Kazenski proces proti Črtomirju Nagodetu in soobtoženim, Študija in prikaz procesa*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2015.

Melik, Jelka in Škoro Babić, Aida. »Postavitev stalnih partizanskih vojaških sodišč na Slovenskem.« *Arhivi: glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije* 35, št. 2 (2012): 353–364.

Mikola, Milko. *Rdeče nasilje, Represija v Sloveniji po letu 1945*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba, 2012.

Mitrović, Momčilo. *Srpska nacionalna čast pred zakonom 1945. godine*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2007.

Mlakar, Boris. »Usoda domobrancev.« V: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992*, ur. Zdenko Čepič in Aleš Gabrič, 836–839. Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.

Mlakar, Boris. *Slovensko domobranstvo 1943–1945: ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.

Pavlič, Jože in Kočar, Jožef (ur.). *Vetrinj*. Ljubljana: Družina, 2010.

Podbersič, Renato. »Partizansko sodstvo na Primorskem.« V: *Brezpravje »v imenu ljudstva«*, ur. Mateja Čoh Kladnik, 9–28. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2016.

Pučnik, Jože (ur.). *Iz arhivov slovenske politične policije*. Ljubljana: Veda, 1996.

Sočič, Ludvik, Kuhar, Štefan in Vugrinec, Jože (ur.). *Josip Benko: zbornik z gradivom simpozija, Tešanovci, september 2005*. Moravske Toplice: Občina, 2006.

Škoro Babić, Aida. »Partizanska redna vojaška sodišča avgusta in septembra 1943.« *Arhivi: glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije* 36, št. 2 (2013): 347–357.

Šturm, Lovro. »Pravo in nepravo po letu 1941.« V: *Žrtve vojne in revolucije*, ur. Janvit Golob, Peter Vodopivec, Tine Hribar, Janko Prunk in Milena Basta, 100–114. Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije, 2005.

Šturm, Lovro. »Slovenia. Law and Non-Law after 1941.« V: *Slovenia in 20th century. The legacy of totalitarian regimes*, ur. Mateja Čoh Kladnik, 277–296. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2016.

Tominšek Čehulić, Tadeja. »Partizansko sodstvo v Sloveniji med drugo svetovno vojno: kaznovalna politika in vprašanje smrtnih kazni.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, št. 2 (2009): 83–94.

Tominšek Čehulić, Tadeja. »Vloga varnostno-obveščevalnih organov partizanskega gibanja v partizanskem sodstvu: smrt ali usmrtitev.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, št. 1 (2011): 207–220.

Vodušek Starič, Jera. »Vzpostavitev komunističnega režima v Sloveniji in Jugoslaviji.« V: *Totalitarizmi na Slovenskem v 20. stoletju*, ur. Damjan Hančič, 16–34. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2010.

Vodušek Starič, Jera. *Prevzem oblasti 1944–1946*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.

Žunec, Branko. *Josip Benko – mit in resničnost: 1889–1945*. Murska Sobota: Franc-Franc, 1993.

*“In the Name of the
Nations of Yugoslavia!”
Courts-Martial in the Summer of
1945*

Summary

From the end of the Second World War to late August 1945, courts-martial had the competence to administer criminal justice in Slovenia; they tried civilians too. The organization and responsibilities of courts-martial were set out in the *Court-Martial Regulation* of May 1944. This regulation also set out crimes and penalties, as well as other “security measures” imposed by courts-martial. The courts were competent to deliver justice for three categories of crimes, namely for war crimes, crimes by “enemies of the people,” and crimes by military personnel and prisoners of war. They could impose the following sentences: severe reprimand, pecuniary penalty, expulsion from place of residence, degradation of rank or title, removal from position, forced labor, death penalty, loss of military and national honors, and confiscation of property. The Regulation also set out the judicial proceedings and the manner of enforcing judgments, which were unappealable but allowed for the possibility of amnesty or pardon. Court-martial proceedings were swift.

The first courts-martial in the aftermath of the war started in May 1945, with numerous proceedings in July and August. Those convicted in such proceedings were mostly civilians,

with very few military personnel among them. The courts imposed the most sentences based on Articles 13 and 14 of the *Court-Martial Regulation*, which means they mostly convicted “war criminals” and “enemies of the people.” Courts-martial thus convicted mostly persons accused of having collaborated with the occupying forces during the war and having acted against the Partisan movement. They also tried those accused of having been members of the occupying forces’ political organizations and military formations; proceedings due to membership in the Kulturbund were particularly numerous.

In the summer of 1945, there were also courts-martial against Slovenian, German, and Jewish entrepreneurs as well as owners and board members of financial institutions. It is typical of these proceedings that the courts also imposed the confiscation of property on the convicted entrepreneurs and owners of financial institutions. Thus, based on court-martial judgments, German industrial and commercial enterprises, German financial institutions, and a few Slovenian enterprises were confiscated.

Courts-martial in the camps of Šentvid and Teharje also held (few) proceedings against military personnel, namely against (underage) members of the Slovenian Home Guard. In convicting them, the courts-martial criminalized their mere status, i.e. affiliation with the Slovenian Home Guard. For none of the accused did the courts specify, let alone prove, any concrete crime the person committed as a member of the Slovenian Home Guard.

Prejeto: 19. 7. 2024
1.01 izvirni znanstveni članek

Blaž Torkar¹

*Življenje kralja Petra II.
Karađorđevića po drugi svetovni
vojni v luči ohranjenih britanskih
dokumentov*

Izvleček

Prispevek na podlagi analize britanskih arhivskih dokumentov in objavljene znanstvene literature obravnava življenje jugoslovanskega kralja Petra II. Karađorđevića po drugi svetovni vojni. Leta 1945 so bile kralju Petru II. odvzete vse vladarske pravice in jugoslovanski monarh se je znašel v izgnanstvu. S svojo družino je živel v Veliki Britaniji in Franciji, zadnja leta življenja pa je preživel v ZDA. Prva leta življenja v izgnanstvu je opozarjal, da se v Jugoslaviji izvaja komunistična diktatura in upal, da bo prišlo do spremembe oblasti in njegove vrnitve v domovino. Kraljevo povojno življenje so zaznamovale tudi težave v zasebnem

¹ Doc. dr. Blaž Torkar, Urad Vlade RS za varovanje tajnih podatkov, Zunanji sodelavec Oddelka za zgodovino FF UM in Katedre za obramboslovje FDV UL, Ulica gledališča BTC 2, SI – 1000 Ljubljana, blaz.torkar@gov.si, ORCID ID: 0009-0007-1166-8283.

življenju in predvsem finančne težave. Ves čas si je prizadeval poenotiti srbske emigrantske organizacije in shizmo, ki je nastala v srbski pravoslavni cerkvi. Po hudi bolezni je leta 1970 umrl in bil pokopan v Cerkvi sv. Save v Libertyvillu, nedaleč od Chicaga. Leta 2013 so posmrtni ostanke Petra II. Karađorđevića in njegove družine pokopali v kraljevi grobnici v cerkvi Sv. Jurija na Oplencu v Srbiji.

KLJUČNE BESEDE: *Karađorđevići, kralj Peter II., jugoslovanska emigrantska vlada, Tito, Jugoslavija, Velika Britanija, monarhija.*

Abstract

Based on an analysis of British archival documents and published literature, this article discusses the life of Peter II Karađorđević, King of Yugoslavia, after the Second World War. In 1945, the king was deprived of all power as a ruler, and the Yugoslav monarch found himself in exile. He lived in the UK and France together with his family, and he spent his last years in the US. During his first years in exile, he drew attention to the fact that a communist dictatorship had taken over in Yugoslavia, hoping that there would be a change in power and that he would return home. The king also experienced problems in his private life and especially financial problems during the postwar period. Throughout, he sought to unify the Serbian emigrant organizations and bridge the schism in the Serbian Orthodox Church. He died of severe illness in 1970 and was buried at Saint Sava Monastery Church in Libertyville, not far from Chicago. In 2013, his remains and those of his family were transferred to the Royal Mausoleum at Oplenac, Serbia.

KEYWORDS: *Karađorđević dynasty, King Peter II, Yugoslav government in exile, Tito, Yugoslavia, United Kingdom, monarchy*

Uvod

Kralj Peter II. Karađorđević² je bil rojen 6. septembra 1923 kot najstarejši sin jugoslovanskega kralja Aleksandra I. Karađorđevića, ubitega v atentatu leta 1934 v Marseillu, ter kraljice Marije, hčerke romunskega kralja Ferdinanda I. in njegove žene Marije. Imel je še dva mlajša brata, Tomislava in Andreja. Po očetovi smrti se je 11-letni Peter moral vrniti s šolanja v Veliki Britaniji nazaj v domovino in v skladu z oporoko je oblast do njegove polnoletnosti prevzelo kraljevo namestništvo pod vodstvom njegovega strica kneza Pavla Karađorđevića. Po uspelem državnem udaru v Beogradu 27. marca 1941, v katerega so bili vpleteni probritanski generali jugoslovanske vojske, je general Dušan Simović sestavil novo vlado. Pučisti generala Dušana Simovića so Petra II. oklicali za polnoletnega in Peter II. je postal jugoslovanski kralj. Ob napadu sil osi na Jugoslavijo aprila 1941 se je z jugoslovansko vlado umaknil v Kairo in nato v London. V naslednjih letih se je jugoslovan-

- 2 Več o življenju kralja Petra II. Karađorđevića: Nani Poljanec in Peter Mikša, *Kralj Peter v slovenskih Alpah = King Peter in the Slovenian Alps* (Rogaška Slatina: Ljudski muzej Rogaška Slatina, 2017); Peter II. Karađorđević, *Život jednog kralja. Memoari Petra II. Karađorđevića* (Beograd: Novo delo, 1990); Alexandra, Queen of Yugoslavia, *For Love of a King* (Garden City: Doubleday & Company Inc., 1956); Branislav Gligorijević, *Kralj Petar II. Karađorđević u vrtlogu britanske politike ili Kako je ukinuta monarhija u Jugoslaviji* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005); Dušan Babac, *Petar Drugi, kralj u izgnanstvu* (Beograd: Nedeljnik, 2018); Jevđa Jevđević, *Povrtak kralja. Petar II. Karađorđević* (Beograd: DIMES - Savez srpski soko, 2013); Thomas Foran de Saint - Bar, *Portrait d'un Roi* (St Rémy-des-Monts: Serg, 1973); Dobrila Gajić Glišić, *Petar drugi očima savremenika* (Beograd: Pantis AG Cirih i Dobrila G. Glišić, 1996); Momčilo Vuković-Birčanin, *Kralj Petar II. Karađorđević: 1923–1970* (Minhen: Iz vlastite naklade pisca, 1975); Luka Mičeta, *Povrtak kralja* (Beograd: Laguna, 2013).

ska »drama« odvijala na več različnih področjih: vojaškem v domovini ter na političnem in diplomatskem v Londonu, Kairu, Washingtonu in Moskvi. Za vse jugoslovanske begunske vlade je bilo značilno, da so se soočale s številnimi internimi problemi, medsebojnimi intrigami ter drugimi zapleti, ki jim niso bile kos, kar je večalo nezaupanje zaveznikov. Predvsem so bili v sporu srbski in hrvaški politiki, na katere so vplivale tudi novice o pokolih in drugih oblikah nasilja v domovini. Zaradi tega je bilo med predstavniki vlade veliko medsebojnih obtožb, ki jih tudi Anglo-Američani niso uspeli pomiriti.

Zavezniki so za obstoj odporniškega gibanja v Jugoslaviji izvedeli poleti 1941, ko se je razširila vest o junaškem odporu četniškega gibanja Draže Mihailovića, ki je bil s strani jugoslovanske begunske vlade in kralja Petra II. imenovan za jugoslovanskega ministra za vojsko, mornarico in letalstvo. Zavezniki so kmalu začeli prejemati informacije tudi o drugem partizanskem odporniškem gibanju, ki ga je vodil komunist Josip Broz Tito. Partizansko gibanje je imelo jasen vojaški in politični program: narodna osvoboditev in politične spremembe (komunistična revolucija). Partizansko gibanje, ki ga kralj, jugoslovanska begunska vlada in zavezniki sprva niso priznavali, je temeljilo na prepričanju, da je boj proti okupatorju edina pot do svobode in obnove okupirane države. V letih 1942 in 1943 je Britancem postopoma postajalo jasno, da je partizansko gibanje učinkovitejše od četniškega v boju proti nacifašizmu in da je četniško gibanje kompromitirano zaradi sodelovanja z okupatorjem.³

3 Gorazd Bajc, *Iz nevidnega na plan: slovenski liberalni narodnjaki v emigraciji med drugo svetovno vojno in ozadje britanskih misij v Sloveniji* (Koper: ZRS, 2002), 65; Walter R. Roberts, *Tito, Mihailovic and the Allies, 1941–1945* (Durham: Duke University Press, 1987), 79.

Kralj Peter II. in konec druge svetovne vojne

Po konferenci v Teheranu, ki je potekala od 28. novembra do 1. decembra 1943, so Winston Churchill, Franklin D. Roosevelt in Josip V. Stalin sprejeli sklep o pomoči Titovim partizanom. Tako je bilo partizansko osvobodilno gibanje priznано kot vojaški soborec v veliki zavezniški koaliciji. Kljub vojaški podpori Titovim partizanom so ZDA, za razliko od Britancev, še vedno želele ohraniti stik s četniškim gibanjem in niso bile pripravljene odpoklicati vseh častnikov za zvezo pri Mihailoviću, saj so ti bili uporaben vir obveščevalnih informacij. Ameriške misije so tako ostale pri četnikih vse do konca leta 1944, ko so jih morale ZDA po protestih Tita in Britancev umakniti. Avnojski sklepi, sprejeti v Jajcu, so odsevali revolucionarne namene partizanskega gibanja, po drugi strani pa so nekatera vprašanja puščali odprta, zlasti v odnosu do monarhije; te namreč niso preprosto odpravili, ampak so rešitev tega vprašanja odložili na čas po vojni. Previdnost v zvezi z monarhijo je bila povezana s tedanjim mednarodnim položajem partizanskega gibanja, ki se je moralo kot polnopravni mednarodni subjekt šele uveljaviti, zato je moralo privoliti v kompromisno pot. Pogoj za njegovo uveljavitev pa so bili tudi odnosi v zavezniški koaliciji, za katero sta bila uradna zastopnika jugoslovanske države še vedno jugoslovanska begunska vlada in kralj Peter II. Zato se je moralo vodstvo osvobodilnega gibanja podati na pogovore z begunsko vlado, saj je želelo ta dualizem preseči tudi z mednarodnega vidika. Po teheranski konferenci se je okrepilo britansko prizadevanje za dosego kompromisa med kraljem Petrom II., begunsko vlado in partizanskim osvobodilnim gibanjem. Po mnenju Britancev je bil največja ovira za uresničitev njihovih načrtov Mihailović, ki je bil še vedno minister v begunski Purićevi vladi. Zato so se Britanci odpovedali Mihailoviću, niso pa se hoteli odpovedati monarhiji in svojemu

vplivu v Jugoslaviji, zato so pritiskali na kralja Petra II., da bi Mihailovića iz vlade izločili. Kljub upiranju nekaterih srbskih monarhističnih krogov je bilo to vprašanje s padcem Purićeve vlade samodejno rešeno. Sočasno z odločitvijo o odpovedi podpore Mihailoviću so začeli Britanci med jugoslovanskimi političnimi emigranti iskati osebo, ki bi bila primerna, da prevzame jugoslovansko kraljevo vlado in ki bo sprejemljiva tudi za osvobodilno gibanje.⁴

Ker te vloge noben srbski politik v emigraciji ni želel sprejeti, je britanski premier izbral novega jugoslovanskega premiera, nekdanjega hrvaškega bana Ivana Šubašića, ki je tudi z odobravanjem Američanov zaprisegel kot novi jugoslovanski premier. Kralj Peter II. je podpisal ukaz o imenovanju Šubašića za predsednika vlade in za ministra vseh resorjev. Po formiranju Šubašićeve vlade 1. junija 1944 naj bi slednja dosegla sporazum s Titom. Kralj Peter II. je bil pod vedno večjim zavezniškim pritiskom, saj je moral podpreti dogovarjanja s Titom in odreči podporo Mihailoviću. 17. junija 1944 je bil podpisan sporazum med Titom in Šubašićem, bolj poznan kot viški sporazum. Določal je, da bodo vlado Kraljevine Jugoslavije sestavljali napredni demokratični ljudje, ki se niso pregrešili zoper narodnoosvobodilno gibanje, in da bo vlada v tujini skrbela za gmotno podporo partizanski vojski. Hkrati so se zavzeli za čimprejšnjo ustanovitev enotnega predstavništva jugoslovanske države. Tito se je zavezal, da ne bo poudarjal in zaostroval vprašanja kralja in monarhije, o dokončni ureditvi države pa bo po vojni odločalo ljudstvo. Po drugi strani se je Šubašić zavezal, da bo kraljeva vlada izdala posebno deklaracijo o

4 Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji: (1941–1945)* (Beograd: Izdavačka radna organizacija Rad, 1983), 132–65; Dušan Biber, *Tito-Churchill: strogo tajno* (Zagreb: Globus, 1981), 75–85; Bajc, *Iz nevindnega na plan*, 65; Kirk Ford, *OSS and the Yugoslav Resistance 1943–1945* (College Station, TX: Texas A&M University, 1992), 38–42.

priznanju pridobitev osvobodilnega boja ter o priznanju federativne države. Po podpisu sporazuma je tudi najožje vodstvo s Titom na čelu razumelo Šubašičeve predloge o rešitvi srbskega problema z zamenjavo Mihailovića s sprejemljivejšimi politiki predvsem kot poskus okrepitve kraljevega položaja v Srbiji. V tej državi, ki je veljala za ključno pri reševanju jugoslovanskega vprašanja, je bil politični položaj tedaj precej nejasen. Tudi vodstvo osvobodilnega gibanja, ki je moralo zapustiti Srbijo konec leta 1941, je skušalo tam ponovno okrepiti svoj položaj. Konec avgusta 1944 je kralj Peter II. pod Churchillovim pritiskom izdal dekret, s katerim je priznal Tita kot edinega vodjo oboroženih sil v Jugoslaviji in odstavil Dražo Mihailovića. Nato je imel 12. septembra 1944 še govor na radiu BBC, v katerem je pod pritiskom Churchilla javno podprl Tita, kar je bila velika kľofuta za Mihailovića in njegove četnike. Tekom vojne je kralj skušal dvakrat odpotovati v Jugoslavijo, vendar mu britanske oblasti niso dovolile oditi v domovino. V Jugoslavijo je skušal priti tudi skrivaj, saj je s skupino jugoslovanskih kraljevih častnikov skoval načrt ugrabitve britanskega vojaškega letala, vendar so Britanci njegove načrte razkrinkali.⁵

Hiter razvoj dogodkov v jeseni 1944 in nezadovoljstvo Britancev z nekaterimi potezami Tita sta spodbudila Churchilla, da je skušal zavarovati britanski vpliv na Balkanu, še zlasti ker sta z Rooseveltom že na konferenci v Quebecu septembra 1943 dejala, da Italije ne bosta prepustila komunističnemu vplivu.

5 The National Archives (TNA), PREM 3/513/2, Agreement between Marshal Tito and Dr. Subasic—acceptance by King Peter, December 1944–February 1945; Jože Pirjevec, »Trst je naš!«: boj Slovencev za morje (1848–1954) (Ljubljana: Nova revija, 2008), 203; Jože Pirjevec, *Tito in tovariši* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011), 160; Gregor Kranjc, »Collaboration, Resistance and Liberation in the Balkans, 1941–1945,« v: *The Second World War, Politics and Ideology*, ur. Richard J. B. Bosworth (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 461–62.

Na konferenci v Moskvi, kjer so obravnavali tudi sestavo enotne jugoslovanske vlade, je britanski premier Stalinu predlagal razdelitev vplivnih območij v jugovzhodni Evropi, kjer je za Jugoslavijo predlagal, da bi bil vpliv 50:50, vendar to ni več ustrezalo vzpostavljenemu razmerju v Jugoslaviji.

Tito je nato ponovno privolil v nove pogovore s Šubašićem o najpomembnejših političnih vprašanjih, predvsem o ustanovitvi skupne vlade. Po pogajanjih sta 1. novembra 1944 sklenila nov dogovor, beograjski sporazum, ki je določal sestavo resorjev skupne vlade, kjer naj bi imel večino Tito, ter da bo izvajalec oblasti do izvolitve Ustavodajne skupščine vlada. Dogovorila sta se, da bo vlado imenoval svet treh kraljevih namestnikov, ki bi do odločitve o prihodnji državni ureditvi Jugoslavije nadomeščal kralja. Beograjski sporazum je tako osvobodilnemu gibanju zagotavljal večino resorjev skupne vlade, predvsem pa je bilo vanj posredno vključeno tudi upoštevanje avnojskih sklepov. Decembra 1944 sta Tito in Šubašić sporazumu dodala še tri amandmaje, v katerih so bila natančno določena še nekatera odprta vprašanja glede jamstev o svobodi političnega delovanja, o sodni oblasti, kraljevem odnosu do namestništva in sestavi prihodnje vlade. Kralj Peter II. je po podpisu sporazuma Tito-Šubašić vedno bolj izgubljal svoj vpliv; vedno bolj je postajalo jasno, da zavezniki računajo na Tita, saj se je partizansko gibanje, kljub svoji komunistični usmeritvi, edino aktivno borilo proti nacifašističnim enotam v Jugoslaviji in bilo razširjeno po skoraj vseh območjih Jugoslavije ter sestavljeno iz vseh jugoslovanskih narodov. Tito je zagotavljal stabilnost in močno Jugoslavijo, ki so si jo zavezniki želeli imeti po vojni.⁶

6 Bojan Godeša, »Osvobodilno gibanje v sklepnem obdobju vojne,« v: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Bojan Godeša (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 750–53.

Po dolgotrajnem oklevanju je kralj Peter II. konec januarja 1945 podpisal odločitev o prenosu svojih pooblastil na kraljevo namestništvo. Bil je namreč proti temu, da kraljeve namestnike izbira vlada, saj jih je želel izbrati sam. Poleg tega je bil proti temu, da do volitev Avnoj predstavlja edino zakonodajno oblast. O svojih pomislekih glede Titovih resničnih namenov in pogledih na viški in beograjski sporazum je kralj večkrat pisal tudi Churchillu in kralju Juriju VI., vendar to ni vplivalo na britanski odnos do sporazuma Tito-Šubašić. Kralj je preko generala Velebita tudi predlagal osebno srečanje s Titom, ki pa ga je slednji zavrnil. Beograjskemu sporazumu so dodali še dva aneksa, ki ju je na britanski predlog kot svoje priporočilo oblikovala konferenca velikih treh na Jalti. Dokumenta sta določala obvezo razširitve Avnoja z neomadeževanimi poslanci zadnje Narodne skupščine Jugoslavije iz leta 1938, obvezo o preimenovanju Avnoja v Začasno skupščino in obvezo, da bodo vsi akti, ki jih je dotlej sprejel Avnoj, predloženi v ratifikacijo Ustavodajni skupščini. Na jaltski konferenci so dopolnila k sporazumu namenoma oblikovali kot priporočilo, ker so želeli preprečiti, da bi se imenovanje skupne vlade zavleklo. Veliki trije so se februarja 1945 zavzeli za čimprejšnjo uresničenje sporazuma. Po odstopu Narodnega komiteja osvoboditve Jugoslavije (NKOJ) in Šubašićeve vlade je kraljevo namestništvo v imenu kralja Petra II. 7. marca 1945 imenovalo skupno vlado Demokratične federativne Jugoslavije (DFJ). V skupni vladi je bilo 28 ministrov, njen predsednik je postal Tito, Šubašiću pa je pripadal položaj zunanjega ministra. Vlada se je obvezala, da bo uresničila sklepe jaltske konference, zato je bila njena glavna naloga, da Avnoj dopolni s predstavniki demokratičnih političnih skupin, ki se niso kompromitirale s sodelovanjem z okupatorjem. Takoj je sledilo njeno mednarodno priznanje,

tako da je ustanovitev vlade pomenila konec dvovladja, kar je utrdilo položaj osvobodilnega gibanja.⁷

Kralj je 6. julija 1945 pisal Churchill, naj odpre v razgovoru z Rooseveltom in Stalinom vprašanje glede uresničevanja sporazuma Tito-Šubašić – saj je kralj prenesel svoje ustavodajne pravice na kraljevo namestništvo –, da se zahtevajo svobodne volitve v Jugoslaviji in da mora biti Avnoj razširjen s predstavniki zadnje Jugoslovanske skupščine, ki se niso kompromitirali z okupatorjem. Kopijo pisma je poslal tudi predsedniku Trumanu, vendar na koncu kralj ni mogel več računati na Churchilla, saj ga je po porazu na volitvah zamenjal Clement Attlee. Nato se mu je 17. julija v Londonu rodil sin, zaradi katerega je bila ustanovljena posebna komisija, ki je imela nalogo, da potrdi rojstvo dediča kralja Petra II.⁸

Po znamenitem govoru Tita 7. avgusta 1945, ki je obsojal monarhijo in ki ni spoštoval določb sporazuma Tito-Šubašić, je kralj izdal proklamacijo »Narodu Jugoslavije« in pošiljal številne note ambasadorjem ter tudi predsedniku Trumanu. Obveščal jih je, da se priporočila s konference na Jalti ne spoštujejo, da kraljevo namestništvo ne izvaja njegovih ustavodajnih nalog, zato ga je 8. avgusta 1945 razpustil. Kralj je tudi pisal, da se v Jugoslaviji izvaja komunistična diktatura. O tem, da kralj ne priznava kraljevega namestništva, je 29. avgusta obvestil tudi novega britanskega ministra za zunanje zadeve Ernesta Bevina. Nekaj mesecev kasneje, 5. novembra, je kralj ponovno pisal britanskemu premierju in ameriškemu predsedniku Trumanu ter izrazil strah pred tem, da bodo v Jugoslaviji novembra izvedene volitve komunističnega tipa, ki bodo državo pahnilo v komunizem. Zavezniški voditelji so se

7 Petar II. Karađorđević, *Život jednog kralja*, 210–19; Jerca Vodušek Starič, *Prevzem oblasti 1944–1946* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992), 130–47; Pirjevec, »Trst je naš«, 291.

8 Karađorđević, *Život jednog kralja*, 235, 238.

na strahove kralja odzvali s skupno noto, v kateri so od Tita zahtevali, da jim odgovori na tri vprašanja:

Zakaj v Jugoslaviji še vedno ni zagotovljena osebna svoboda, svoboda tiska in svoboda govora? Zakaj na volitvah kandidira samo ena lista kandidatov? Zakaj so volitve dirigirane in bodo glasove šteli lokalni komiteji ter sodni organi, ki so odgovorni samo Titovim oblastem? Tito ni dal odgovora na vprašanja, dokler niso bili objavljeni rezultati volitev, na katerih je zmagala Ljudska fronta. Kasneje je v odgovoru zagotavljal, da na volitvah ni bil kršen sporazum Tito-Šubašić in da nima več nobenih obveznosti glede omenjenega sporazuma. Na vsa kasnejša kraljeva opozorila se zavezniki niso odzvali oziroma so kralju odgovorili, da bodo njegove predloge preučili. Zavezniški voditelji so kasneje priznali rezultate volitev, ki so se odvijale 11. novembra 1945 in ki so Titu omogočile, da prevzame oblast.⁹

*Izguba prestola, ukinitve monarhije,
finančne in osebne težave*

Zgodovinar Branislav Gligorijević je povojno življenje kralja Petra II. razdelil na tri dele. Za prvo obdobje med leti 1946 in 1951 je značilno, da so bile zahodne države nezaupljive do jugoslovanskega komunističnega režima. Kralj je še vedno upal, da bo prišlo do spremembe režima v Jugoslaviji, saj je računal na pomoč zahodnih držav, jugoslovanskih emigrantov in množice jugoslovanskih vojnih ujetnikov, ki se zaradi komunističnega režima v Jugoslaviji niso želeli vrniti v domovino. Skupaj z

9 Gligorijević, *Kralj Petar II.*, 257–58; Karađorđević, *Život jednog kralja*, 238, 246.

jugoslovanskimi emigranti je tudi dvignil glas v podporo Mihailoviću leta 1946, ko je bil četniški voditelj 13. marca 1946 s strani UDV ujet in kmalu za tem, po kratkem sojenju, tudi ubit. Kralj je v tem obdobju tudi aktivno propagandno deloval na radijski postaji Sava, ki je bila usmerjena proti komunističnim oblastem v Jugoslaviji.¹⁰ Zmotno je bil prepričan, da jugoslovanski narodi podpirajo njegovo vrnitev v domovino, monarhistična podpora je kvečjemu bila le v Srbiji.

Novembra 1945 je kralj prodal hišo v Londonu in se z družino preselil v novo stanovanje na Upper Grosvenor Street, v katerem pa ni ostal dolgo, saj se je lastnik odločil, da bo stanovanje prenovil. Ponovno je začel z iskanjem novega stanovanja, vendar pri iskanju ni bil uspešen zaradi visokih cen najemnin. Odločil se je, da za nekaj časa odpotuje v Francijo, kjer so kmalu nastopile težave s pridobitvijo francoske vize. Francoske oblasti so se namreč bale, da bo jugoslovanski kralj postal tarča atentata, kakor se je zgodilo tudi njegovemu očetu kralju Aleksandru. Nazadnje so se francoske oblasti odločile, da podelijo kralju tranzitno vizo, s pomočjo katere so z družino odpotovali v Švico. Nato je z družino potoval v Veliko Britanijo, Monako in nazadnje dobil stanovanje v hotelu George V. v Parizu. Leta 1947 se je udeležil poroke princese Elizabete in vojvode Edinburškega. Začel je obiskovati jugoslovanske delavce, ki so prišli delat v Veliko Britanijo in bil presenečen nad njihovim navdušenje nad kraljem in monarhijo. Istega leta je z ukazom Narodne skupščine FLRJ bilo odvzeto državljanstvo vsem članom rodbine Karađorđević, zaplenjeno vse njihovo premoženje in prepovedana vrnitev v Jugoslavijo.¹¹

Po letu 1947, ko je bila kralju Petru II. prepovedana vrnitev v Jugoslavijo in je bilo Karađorđevićem zaplenjeno vse

10 Babac, *Petar Drugi*, 52–3; Gligorijević, *Kralj Petar II.*, 260.

11 Gligorijević, *Kralj Petar II.*, 260.

premoženje v Jugoslaviji, se je začel tudi boj kralja Petra II. za povrnitev premoženja, ki je bilo ocenjeno na 60 milijonov ameriških dolarjev. Kralj se je po koncu vojne namreč soočal s finančnimi težavami, saj, kot je sam trdil, ni imel zadostnih rednih dohodkov za vzdrževanje družine. Za potrebe reševanja zaplenjenih nepremičnim in zlata, ki je bilo shranjeno na ameriških bankah, je kralj leta 1947 najel znanega odvetnika Dorda Radina, ki mu je pomagal iskati pravico na ameriških sodiščih. Radin je skušal reševati predvsem probleme jugoslovanskega zlata, ki je bilo deponirano na ameriških bankah. Težava je bila v tem, da je bilo to zaradi imunitete Jugoslavije pred ameriški sodišči izredno težko, saj je imuniteta ščitila Jugoslavijo kot mednarodno priznano državo. Radin je skušal dokazati, da so ZDA krive za neuresničevanje sporazuma Tito-Šubašić, ki je bil potrjen na jaltski konferenci in v katerem je Tito garantiral, da se ne bo dotikal zasebne lastnine Karađorđevićev. Poleg tega je moral kralj Peter II. dokazovati, da je to zlato resnično neposredna last Karađorđevićev. V tej zapleteni zgodbi je šlo za reševanje dela zapuščine Narodne banke Kraljevine Jugoslavije, katere delničarji so bili tudi Karađorđevići. Del denarja je bil shranjen tudi na tajnem računu na eni od švicarskih bank, kamor je kralj Aleksander položil veliko denarja, vendar kralj Peter II. ni poznal šifre računa in tako mu banka ni mogla izplačati denarja.

Veliko spremembo odnosa zaveznikov do kralja Petra II. je sprožil spor Tita s Stalinom oziroma izključitev Jugoslavije iz Informbiroja leta 1948. Tito je kar naenkrat postal ljubljeneц zahodnih držav, kar je pomenilo, da so se vse kraljeve pobude po spremembi režima v Jugoslaviji, ki bi omogočile tudi njegovo vrnitev, izjalovile. To je kralja odvrnilo od tega, da se še naprej politično angažira za spremembo režima v Jugoslaviji.

Leta 1948 je kralj odpotoval v Združene države Amerike, in sicer v New York in Washington, kjer se je srečal s številnimi

jugoslovanskimi emigranti. Pred odhodom nazaj v Francijo je dal svoj kraljevi jugoslovanski potni list prijatelju, da bi mu ta pridobil vizo za Francijo. Ta prijatelj je po nesreči pozabil kraljevi potni list v taksiju in voznik taksija je v dobri veri nesel kraljev potni list na jugoslovansko veleposlaništvo. Na kraljevo srečo je potni list uspel dobiti nazaj brez kakršnega koli mednarodnega diplomatskega incidenta. Naslednjih nekaj let je bilo kraljevo življenje razpeto med Evropo in Združenimi državami Amerike. V tem času je aktivno iskal dom za svojo družino. Leta 1950 je obiskal Španijo in generala Franka, ki ga je cenil zaradi njegovega dobrega poznavanja jugoslovanskih razmer in zaradi aktivne borbe proti komunizmu. Nato je kralj kupil hišo v Franciji in občasno potoval v Veliko Britanijo, kjer je pogosto obiskal mamo in brata.¹²

Drugo obdobje kraljevega življenja zaznamuje odhod kraljeve družine v Združene države Amerike in kraljeva prizadevanja, da reši spore med globoko razdeljeno srbsko emigracijo. Kralj, obnova monarhije in protikomunizem so bile za večino edine stične točke, ki so povezovale srbsko emigracijo. Kralj je v prizadevanjih, da poenoti sprte srbske emigrantske organizacije, med leti 1957 in 1960 prepotoval širom po Združenih državah Amerike, Kanadi, Nemčiji in Avstraliji. Imel je težave v zakonu, saj se je želel ločiti od žene Aleksandre, in bil tudi v sporu z mamo, ki je kritizirala nekatere njegove odločitve, kot je poroka s princeso Aleksandro v času vojne ter nezdravo in zabavljaško življenje. Mama mu tudi ni dala deleža svojega premoženja, ki ga je podedovala po svojemu očetu, romunskemu kralju. Premoženje je razdelila samo Petrovima bratoma Tomislavu in Andreju.¹³

12 Karadorđević, *Život jednog kralja*, 254–60; Gligorijević, *Kralj Petar II.*, 261.

13 Babac, *Petar Drugi*, 54; Gligorijević, *Kralj Petar II.*, 261.

V prvi polovici petdesetih let je kralj večkrat potoval v Veliko Britanijo, kjer se je želel sestati z britanskim premierjem Churchillom, kar mu je uspelo 13. marca leta 1952. Pobude za obisk pri Churchillu je kralj Peter II. dal že večkrat pred tem, vendar so uslužbenci britanskega zunanjega ministrstva večkrat predlagali preložitve obiska zaradi Churchillove zadržanosti in morebitnih sporov, ki bi jih tak obisk sprožil med britansko in jugoslovansko vlado. Obisk je bil privatne narave in je bil povezan z domnevnimi zahtevami nadvojvode Otta von Habsburga po ozemlju Koroške, ki je po vojni pripadal Jugoslaviji. Kralj Peter II. je to vprašanje sprožil pri Churchillu, ker je imel nadvojvoda Otto napovedan obisk pri britanski kraljici. Kralj je Churchilla spraševal, kaj mu svetuje pri tem, ali naj javno podpre maršala Tita pri čemerkoli, kar bi njegovi državi pomagalo obdržati neodvisnost in celovitost. Odgovor Churchilla je bil, da če to stori na pravem mestu in ob pravem času, v tem ne vidi drugega kot koristi. Uslužbenci britanskega zunanjega ministrstva so dvomili v to, da bi nadvojvoda Otto želel spreminjati obstoječe meje v prid Jugoslavije ali Avstrije in da je v ozadju tega navideznega spora najverjetneje Titova zahteva po delih avstrijske Koroške, ki so bili takrat v britanski coni. Ti uslužbenci so nazadnje sporočili, da so se Jugoslovani že pred časom odrekli teritorialnim zahtevam po slovensko govorečih ozemljih na območjih pod britansko upravo v Avstriji. Britansko zunanje ministrstvo je dan pred obiskom kralja Petra II. obvestilo jugoslovansko vlado, da bo britanskega premierja obiskal kralj, da je obisk zasebne narave in da bodo poskrbeli, da novica ne bo prišla v medije. Kljub temu so jugoslovanske oblasti po koncu kraljevega obiska začele poizvedovati o namenu kraljevega obiska in britanski odgovor je bil, da je to bil obisk osebne narave, saj kralj že dolgo pozna britanskega ministrskega premierja, in da nista odpirala političnih vprašanj glede Jugoslavije. Jugoslovanska stran je odgovorila, da je vest

o kraljevem obisku že prišla v medije in da je težko govoriti, da je šlo zgolj za obisk osebne narave. Nazadnje so uslužbenci britanskega zunanjega ministrstva ugotovili, da je kralj Peter II. sam sporočil novinarjem, da bo obiskal britanskega premierja.¹⁴

11. decembra 1952 je kralj Peter II. prosil za pomoč britansko vlado, saj se je znašel v finančni stiski, brez rednih dohodkov, živel je v hotelu v Parizu, kjer je za stanovanje mesečno plačeval nominalno ceno. Vse prihranke, ki jih je prinesel iz Jugoslavije, je že porabil in živel je le še na kredit. Nekaj dohodkov je dobil iz skrbniškega sklada v Veliki Britaniji, ki ga je britanska vlada obdavčila. Prosil je, da bi britanska vlada predstavila Titu njegove finančne težave in predlagala, da bi Jugoslavija izplačala kralju znesek vrednosti zaplenjenega premoženja Karađorđevićev. Britanska vlada je s podporo britanskega premierja skušala pomagati predvsem v smislu oprostitve davka na znesek, ki ga je prejemal iz skrbniškega sklada v Veliki Britaniji. Glede pritiska na Tita in Jugoslavijo, ki naj bi izplačala kralju zaplenjeno premoženje, pa so kralju odgovorili, da bo premier o tem govoril s Titom, ki je spomladi 1953 prišel na uradni obisk v Veliko Britanijo. Britanski pritisk očitno ni bil uspešen, saj kralj ni dobil izplačila za zaplenjeno premoženje.¹⁵

Leta 1954 se je kralj Peter II. ponovno obrnil na britansko vlado za pomoč in podporo v zadevi glede lažnega pisanja francoske revije *Paris Match*. Francoska revija je namreč razglasila kralja Petra II. za podpornika in sodelavca ustaškega gibanja Anteja Pavelića, kar je kralja hudo potrlo. Uslužbenci britanskega zunanjega ministrstva so predlagali, da se obsodi tako pisanje in podpre kralja, hkrati pa so poudarili, da je pri

14 TNA PREM 11/580, Foreign Office, S. W. 1. R. 26th February, 1952; From Foreign Office to Belgrade, 8.05 p. m., 12th March 1952; 13 March 1952; 14 March 1952; Foreign Office S. W. I., 10th April, 1952.

15 TNA PREM 11/1706, Foreign Office S.W.I., 11.12.1952, 1-2; 7. 1. 1953; 21. 1. 1953.

oblikovanju javnega odziva treba biti previden. Britanci se namreč niso želeli zameriti Titu, zato so predlagali, da se v odgovoru podpore kralju Petru II. ne uporabi stavka, da sta se »kralj in njegova vlada borila na strani zaveznikov«,¹⁶ saj je bilo tudi res, da so se kraljeve enote oz. t. i. četniki borili tudi proti Titovim partizanom.¹⁷

Kralj je posedoval tudi nekaj nakita, ki ga je imel shranjenega na eni od švicarskih bank in ki je bil tudi jamstvo za kraljev dolg na eni od britanskih bank. Kralj je želel dolg poravnati s pomočjo prijatelja iz Velike Britanije, vendar je banka to zavrnila, saj je bila proti temu, da britanski državljani posojajo denar nekemu, ki ni državljani Velike Britanije. Zanimivo je, da je kralj kasneje pridobil britansko državljanstvo na osnovi rodbinskih povezav z britansko kraljevo družino.¹⁸

Marca 1955 je kralj Peter II. poslal Churchillu in Anthonyju Edenu, ki je Churchilla leta 1955 nasledil kot predsednik vlade, memorandum, ki so ga uslužbenci zunanjega ministrstva ocenjevali kot neuresničljivega. V memorandumu je kralj Peter II. poudaril, da je bilo v sporazumu Tito-Šubašić novembra 1944 dogovorjeno, da bo lahko v celoti razpolagal z zasebnimi kraljevimi posestvi v Jugoslaviji. Kralj je bil razočaran, saj so velike sile potrdile sporazum na jaltski konferenci in bil je prepričan, da se bodo določbe tega sporazuma v celoti upoštevale. Kralj je nato poudarjal, da je Tito kasneje zanikal dele sporazuma, ki so se nanašali na kraljeve posesti in nepremičnine in da mu je prepovedana vrnitev v Jugoslavijo. Kralj je nato sporočil, da je v zadnjih desetih letih v izgnanstvu porabil vse svoje imetje in da je v celoti odvisen od skrbniškega sklada, ki ga je ustvaril njegov pokojni oče kralj Aleksander. Prav tako je v memoran-

16 TNA PREM 11/794, Prime Minister, 18. 01. 1954.

17 TNA PREM 11/794, Prime Minister, 18. 01. 1954.

18 TNA PREM 11/1706, House of Commons, London, SW 1, 19. 2. 1954; Prime Minister, 25. 2. 1954.

dumu navajal, da se sklad upravlja v Veliki Britaniji, da letno iz sklada prejme 2.100 britanskih funtov ter da drugih prihodkov nima. Vse prihodke od prodaje knjige *Moj život* je porabil za poplačilo dolgov. Nato je kralj v memorandumu prešel k bistvu in navedel, da sta britanska in ameriška vlada Jugoslaviji nakazali ogromna posojila, katerih del je bil porabljen za plačilo odškodnin britanskim in ameriškim državljanom, ki so med vojno v Jugoslaviji izgubili svoje premoženje. Kralj je prosil, da naj predsednik vlade preuči, ali bi lahko prejel odškodnino za izgubo svojih zasebnih posesti v Jugoslaviji, kar bi mu zagotavljalo primeren dohodek, s katerim bi lahko pokrival življenjske stroške in izobraževanje svojega sina, princa Aleksandra. Kralj je nato poudaril, da je nujno, da vzdržuje življenjski standard, ki ga od njega pričakujejo številni jugoslovanski emigranti, ki ga še vedno vidijo kot svojega duhovnega in narodnega voditelja. Nato je zapisal, da se zaveda, da je težko upravičen do odškodnine, ker ni ne britanski ne ameriški državljan, v svojo prid pa je izpostavljajal dejstva, da je na priporočilo velikih sil podprl sporazum Tito-Šubašić; pravice v sporazumu Tito-Šubašić so mu bile odvzete, saj so bili pogoji, ki so se nanašali nanj, razveljavljeni, zato je še enkrat prosil, naj preučijo njegov predlog glede izplačila odškodnine glede izgubljenih kraljevih posesti.¹⁹

Odgovor britanskega zunanjega ministrstva je šel v smeri, da kralju zelo malo lahko pomagajo. V odgovoru so navedli več možnosti, in sicer da se problem kraljevega premoženja predstavi Titu ali da se uporabi tajno glasovanje, vendar so v britanskem zunanjem ministrstvu ocenjevali ta dva predloga kot neustrezna. Britanci niso želeli imeti slabih odnosov z jugoslovansko vlado, saj je slednja bila zelo sumničava zaradi

19 TNA PREM 11/1706, Memorandum in accordance with request made at the interview on Thursday, 24 March, 1955.

stikov in ugodnosti, ki jih je britanska vlada nudila kralju, kot npr. potovanja s starimi kraljevimi jugoslovanskimi potnimi listi. Nato so navedli še dve možnosti, in sicer da ne obdavi prejemkov, ki jih kralj prejema iz skrbniškega sklada v Veliki Britaniji ter da poskušajo kralju poiskati službo. Tudi zadnji dve možnosti sta bili po mnenju britanskega zunanjega ministrstva neizvedljivi, saj bi za oprostitev davka morali spreminjati zakonodajo, službo bi kralju tudi težko našli, saj je bil tujec in ni bil britanski državljan. Poleg tega so poudarili, da kraljeva trditev, da gre del britanskega denarja, ki se nakazuje Jugoslaviji, za plačilo odškodnin britanskim državljanom, ki so med vojno v Jugoslaviji izgubili svoje premoženje, ne drži.²⁰

V tretjem obdobju, v šestdesetih letih, je skušal rešiti shizmo, ki je nastala v srbski pravoslavni cerkvi med škofom Dionizijem, ki je bil škof srbske pravoslavne cerkve Združenih držav Amerike, in patriarhom srbske pravoslavne cerkve Germanom. Spor se je zaostрил leta 1963, ko je v ZDA in Kanadi nastala Svobodna srbska cerkev (*Free Serbian Church*), ki je srbska pravoslavna cerkev ni priznavala. Kralj je podpiral Svobodno srbsko cerkev, medtem ko so ostali člani rodbine Karađorđević še vedno podpirali srbsko pravoslavno cerkev.²¹

Zaključek

Po letu 1965 se je zdravje kralja slabšalo zaradi diabetesa, pretiranega uživanja alkohola in depresije. Zaradi neprestanih finančnih težav se je leta 1967 tudi zaposlil in začel delati pri ameriškemu podjetju Sterling Savings and Loan Association. Zbolel je za cirozo jeter in bil pod psevdonomom Petar Pe-

20 TNA PREM 11/1706, November, 1955, str. 1–3.

21 Babac, *Petar Drugi*, 55.

trović sprejet v bolnico v Denverju v ameriški zvezni državi Kolorado, kjer je po neuspelem zdravljenju 3. novembra 1970 umrl. Pokopan je bil 11 dni pozneje v Cerkvi sv. Save v Libertyvillu v Illinoisu ob navzočnosti številnih Srbov iz Kanade in ZDA. Sredi januarja 2013 so ob polnoči v tajnosti razbili njegovo nagrobno ploščo v Cerkvi sv. Save v Libertyvillu in posmrtno ostanke prepeljali v Beograd. Krsta je 22. januarja 2013 prispela na letališče Nikola Tesla in od tam v dvorno kapelo, ki se nahaja ob Kraljevem dvoru na Dedinjah. Pogreb z državnimi častmi se je zgodil 26. maja 2013 na Oplencu, kjer so ob Petru II. pokopali še njegovega brata princa Andreja, njegovo ženo kraljico Aleksandro in njegovo mamo kraljico Marijo. 10. julija 2015 je bil s sklepom Višjega sodišča v Beogradu rehabilitiran.²²

22 Karadordević, *Moj život*, 277, 279.

*Viri in literatura**Arhivski viri*

The National Archives, Kew Gardens-London (TNA PREM)
PREM 3: PREM 3/513/2, fond Prime Minister's Office: Correspondence and Papers, 1951–1964;
PREM 11: PREM 11/1706, 11/794, 11/580.

Literatura

Alexandra, Queen of Yugoslavia. *For Love of a King*. Garden City: Doubleday & Company Inc., 1956.

Babac, Dušan. *Petar Drugi, kralj u izgnanstvu*. Beograd: Nedeljnik, 2018.

Bajc, Gorazd. *Iz nevidnega na plan: slovenski liberalni narodnjaki v emigraciji med drugo svetovno vojno in ozadje britanskih misij v Sloveniji*. Koper: ZRS, 2002.

Biber, Dušan. *Tito-Churchill: strogo tajno*. Zagreb: Globus, 1981.

Foran de Saint-Bar, Thomas. *Portrait d'un Roi*. St Rémy-des-Monts: Serg, 1973.

Ford, Kirk. *OSS and the Yugoslav Resistance 1943–1945*. College Station, TX: Texas A&M University, 1992.

Gajić Glišić, Dobrila. *Petar drugi očima savremenika*. Beograd: Pantis AG Cirih i Dobrila G. Glišić, 1996.

Gligorijević, Branislav. *Kralj Petar II. Karađorđević u vrtlogu britanske politike ili Kako je ukinuta monarhija u Jugoslaviji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005.

Godeša, Bojan. »Osvobodilno gibanje v sklepnem obdobju vojne.« V: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije*:

1848–1992, ur. Bojan Godeša, 750–761. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.

Fischer, Jasna et al., *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.

Jevđević, Jevđa. *Povrtak kralja. Petar II. Karađorđević*. Beograd: DIMES - Savez srpski soko, 2013.

Karađorđević, Petar II. *Život jednog kralja. Memoari Petra II. Karađorđevića*. Beograd: Novo delo, 1990.

Kranjc, Gregor. »Collaboration, Resistance and Liberation in the Balkans, 1941–1945.« V: *The Second World War, Politics and Ideology*, ur. Richard J. B. Bolsworth, 461–484. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Mičeta, Luk. *Povratak kralja*. Beograd: Laguna, 2013.

Petranović, Branko. *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji: (1941–1945)*. Beograd: Izdavačka radna organizacija Rad, 1983.

Pirjevec, Jože. »Trst je naš!«: boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana: Nova revija, 2008.

Pirjevec, Jože. *Tito in tovariši*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011.

Poljanec, Nani in Mikša, Peter. *Kralj Peter v slovenskih Alpah = King Peter in the Slovenian Alps*. Rogaška Slatina: Ljudski muzej Rogaška Slatina, 2017.

Roberts, Walter R. *Tito, Mihailovic and the Allies, 1941–1945*. Durham: Duke University Press, 1987.

Torkar, Blaž. »U. S. Policy toward Yugoslav Resistance 1941–1945.« V: *Anti-Axis Resistance in Southeastern Europe 1939–1945. Forms and Varieties*, ur. John Paul Newman, Ljubinka Škodrić in Rade Ristanović, 66–85. Paderborn: Brill Schöningh, 2023.

Vodušek Starič, Jerca. *Prevzem oblasti 1944–1946*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.

Vuković-Birčanin, Momčilo. *Kralj Petar II. Karađorđević (1923–1970)*. Minhen: Vuković-Birčanin, 1975.

*The Life of King Peter II
Karadžorđević after the Second
World War Based on Preserved
British Documents*

Summary

Based on an analysis of British archival documents and published literature, the author discusses the life of Peter II Karadžorđević, King of Yugoslavia, after the Second World War. Peter II became king of Yugoslavia on March 27, 1941, when the participants in General Dušan Simović's coup declared him of age. When the Axis forces attacked Yugoslavia in April 1941, he and the Yugoslav government withdrew to Cairo and then to London. King Peter never actually performed any tasks as a ruler; this was done by the Yugoslav politicians in the government-in-exile, who had to deal with numerous internal problems, intrigues, and other complications they were not competent at managing, which increased the Allies' mistrust. Together with his government-in-exile, the king supported the Chetnik movement led by Draža Mihailović. After long hesitation, at the end of January 1945 King Peter II signed a decision transferring his powers to the regency. He was against the government selecting the regents because he wanted to select them himself. In addition, he objected to the Anti-Fascist Council for the National Liberation of Yugoslavia (AVNOJ) having sole legislative power until the elections. The king also wrote to Churchill and King George VI on several occasions about his doubts regarding Tito's true

intentions and his views on the Tito–Šubašić agreement, but that did not change the British views on this agreement. After it was concluded, the king's influence continued to diminish, and it became increasingly clear that the Allies supported Tito; they pressured the king to withdraw his support for Mihailović. When Tito came to power in 1945, King Peter II was stripped of all his rights as a ruler, and the Yugoslav monarch found himself in exile. During the first period of the king's life after the war (i.e., from 1946 to 1951), Western countries were distrustful toward the Yugoslav communist regime. The king continued to hope that there would be a change in the regime in Yugoslavia because he counted on help from Western countries, Yugoslav emigrants, and the large number of Yugoslav prisoners of war that refused to return to their homeland due to the communist regime. The second period of the king's life after the war was characterized by the royal family's relocation to the US in 1951 and the king's efforts to resolve the disputes among the severely divided Serbian emigrant community. During the third period, or the 1960s, the king tried to bridge the schism that had developed in the Serbian Orthodox Church between Bishop Dionysius, who led the Serbian Orthodox Church in the US, and Patriarch German of the Serbian Orthodox Church. The king also experienced problems in his private life and especially financial problems in the postwar period. After 1965, his health began to deteriorate due to diabetes, alcoholism, and depression. He eventually died of cirrhosis of the liver on November 3, 1970, at a hospital in Denver, Colorado. He was admitted to the hospital under a pseudonym, Petar Petrović, and died after an unsuccessful liver transplantation. He was buried eleven days later at Saint Sava Monastery Church in Libertyville, Illinois, in the presence of numerous Serbs from Canada and the US. In 2013, his remains were transferred to the Karađorđević Mausoleum at Saint George's Church in Oplenac, Serbia. On July 10, 2015, he was rehabilitated by the appellate court in Belgrade.

Prejeto: 27. 9. 2024
1.02 pregledni znanstveni članek

Ivo Jevnikar¹

Franc Jeza v Trstu

Izvleček

Članek na podlagi literature in pričevanj razčlenjuje življenjsko pot Franca Jeze (1916–1984), pisatelja, publicista in borca za samostojno ter demokratično Slovenijo. Ta krščanski socialist, sodelavec OF in nekdanji taboriščnik je po drugi svetovni vojni zapustil tedanjo Jugoslavijo in se za stalno naselil v Trstu. V prispevku je obravnavano njegovo življenje od prebega v Italijo jeseni 1948 do smrti v Trstu 20. januarja 1984. Jeza ni bil italijanski državljan in ni imel stalne službe, zato se je težko preživljal, zlasti kot zunanji sodelavec Radia Trst A in tednika Novi list, razvil pa je izjemno publicistično delo kot urednik, kritik, kronist, prevajalec, a tudi kot izvirni leposlovni avtor. V javno zavest pa se je najbolj vtisnilo njegovo zavzemanje za demokratično in neodvisno Slovenijo.

KLJUČNE BESEDE: *Franc Jeza, samostojna slovenskega država, Trst, Udba – jugoslovanska tajna politična policija, Slovenci v Trstu*

¹ Ivo Jevnikar, časnikar in publicist, I – 34016 Repentabor – Monrupino, ivo.jevnikar@gmail.com.

Abstract

Based on literature and testimonies, the article analyzes the life of Franc Jeza (1916–1984), a writer, journalist, and fighter for an independent and democratic Slovenia. A Christian socialist, member of the Liberation Front, and former camp prisoner, Jeza left Yugoslavia after the Second World War, permanently settling in Trieste. The paper discusses his life from his escape to Italy in the autumn of 1948 to his death in Trieste on January 20, 1984. Jeza was not an Italian citizen and had no full-time job, so it was hard for him to make a living, especially as a freelance associate of Radio Trst A and the Novi list weekly; he did outstanding journalistic work as an editor, critic, chronicler, translator, as well as original literary author. But most of all, he is remembered in the public eye for advocating for a democratic and independent Slovenia.

KEYWORDS: *Franc Jeza, independent Slovenian state, Trieste, Udba – Yugoslav secret political police, Slovenians in Trieste*

Uvod

Tržaški slovenski pisatelj Alojz Rebula (1924–2018) je junija 1984 v *Celovškem Zvonu* objavil nekrolog nedavno preminulemu Francu Jezi z zgovornim naslovom »Zanosnemu samohodcu v spomin«.² O Jezi je v njem zapisal, da »mu moramo priznati osebni format, ki povsem razganja okvir slovenske tipičnosti«.³ Priklonil se je njegovemu kulturnemu, predvsem časnikarskemu delu, ki ga je označil kot »dolgoletno oranje« po zamejski »cementni kulturni ledini«. Poudaril pa je zlasti njegovo ljubezen do slovenstva – »ta njegova že mitična ljubezen je poganjala tudi njegovo aktivistično dejavnost za idejo slovenske države.«⁴ In končno:

Kako naj bi tudi tukaj njegov zanos ne šel v patetično konkretnost, od nastavljanja letakov avtomobilom s slovensko registracijo na Rusem mostu tja do pošiljanja subverzivnih novoletnih voščilnic po Sloveniji ...

'Veš, jaz sem predvsem politik,' mi je rekel nekoč z značilno nasajenim palcem.

A za to je manjkalo dvoje: prvič ravnodušnosti, če že ne cinizma, ki je za politiko potreben, in drugič čuta za zgodovinsko kontingentnost, da bi na primer pretehtal, ali bi Slovenija – ta današnja narodno izmedlela Slovenija – res imela trdneje zagotovljeno prihodnost v neki vprašljivi neodvisnosti sredi venca neugaslih imperialističnih apetitov kakor v še tako majavi jugoslovanski federaciji.⁵

2 Alojz Rebula, »Francu Jezi, 1916–1984, (Zanosnemu samohodcu v spomin),« *Celovški Zvon* II., št. 3 (junij 1984): 61–63.

3 Ibid.

4 Ibid.

5 Ibid.

Le dobrih šest let kasneje je bila Slovenija neodvisna. Ali ni bil Jeza videc? Seveda se je morala pred tem bistveno spremeniti evropska politična slika. A ne glede na oblike prizadevanj za demokratično ureditev in samostojno državo je Jeza pomagal med Slovenci ohranjati pri življenju težnjo po demokraciji in vzdrževati idejo neodvisnosti – za čas, ki bo prej ali slej nastopil –, idejo, ki je tudi z njegovo pomočjo tlela vsaj v delu naroda. Verjetno še najmanj v primorskem zamejstvu, saj je Rebulovo stališče iz leta 1984 delila velika večina zamejcev, tako komunističnih kot nekomunističnih. Zato je danes tudi marsikomu nelagodno obujati spomin na idealista Jezo.

Rebulovo razmišljanje pa predstavlja primerno začetno točko za analizo Jezovega delovanja v Trstu in njegovega položaja v tamkajšnji slovenski skupnosti.

Gre za najplodnejši del življenjske poti Franca Jeze od njegovega prebega v Italijo 1. novembra 1948 do smrti v Trstu 20. januarja 1984. Po begu iz Jugoslavije si je Jeza ustvaril dom v Trstu, a njegovo življenje v Italiji je bilo vseskozi na prepihu. Ker ni bil italijanski državljan in ni imel stalne službe, je ostal brez državljanskih in socialnih pravic. Zato se je težko preživljal, trudil se je zlasti kot zunanji sodelavec *Radia Trst A* in tednika *Novi list*, razvil pa je izjemno publicistično delo kot urednik, kritik, kronist, prevajalec, a tudi kot izvirni leposlovni avtor. Naravnost izgoreval pa je v utemeljevanju zahteve po demokratični in neodvisni slovenski državi. Izdajal je knjige, brošure in zbornike, v katerih je zamisel bodoče samostojne države Slovenije razdelal in izrisal do najmanjših podrobnosti. Jugoslovanska tajna politična policija, med ljudmi poznana kot Udba (Uprava državne bezbednosti/Uprava državne varnosti) oz. Služba državne varnosti po letu 1966, ga ni samo stalno spremljala in mu prisluškovala, o čemer se je ohranilo veliko dokumentacije, temveč ga je

skušala tudi ugrabiti.⁶ Ob vsem tem je Jeza deloval v specifičnih razmerah povojnega Trsta, ki so ga zaznamovale ne le narodnostna nasprotja, temveč tudi globoki razkoli znotraj tu živeče slovenske skupnosti. Njegovega delovanja zato ne moremo ustrezno razumeti brez upoštevanja razmer, v katerih je živel in ustvarjal.

Prihod v Trst

Franc Jeza se je rodil leta 1916 na Spodnji Hajdini pri Ptujju, kjer je leta 1939 tudi maturiral. Po maturi se je vpisal na pravno fakulteto Univerze v Ljubljani, vendar je moral študij po dveh letih zaradi izbruha vojne prekiniti. Med okupacijo se je pridružil Osvobodilni fronti (OF) in kot predstavnik krščansko-socialistične skupine in Slovenskega katoliškega akademskega društva Zarja deloval v odboru OF za univerzo. Decembra 1941 so ga italijanski okupatorji zaprli, po vrnitvi iz italijanskih zaporov pa ga je v začetku leta 1944 prišla domobranska policija, nakar so ga nemške oblasti poslale v koncentracijski taborišči Dachau in Überlingen ob Bodenskem jezeru.⁷ Junija 1945 se je vrnil v Ljubljano in se ponovno vpisal na univerzo, vendar se je februarja 1946 zaposlil kot časnikar pri *Slovenskem poročevalcu*.⁸

- 6 Za odnos Udbe do Jeze gl.: Igor Omerza, *Franc Jeza – Separatist. Velikani slovenske osamosvojitve in Udbe* (Trst: Mladika, 2024), o samem poskusu ugrabitve glejte zlasti str. 89 in 92–93.
- 7 V OF je deloval tudi njegov brat Maks (1918–1944), ki so ga marca 1944 ubili nemški okupatorji kot partizanskega aktivista na Gorenjskem.
- 8 Podrobneje o življenjski poti Franca Jeze v: Martin Jevnikar, »Jeza Franc,« v: *Primorski slovenski biografski leksikon*, 1. knjiga (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1974–1981), 592–93; Franc Jeza, *Spomini iz taborišča* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1985); Vlado Habjan,

Ker se ni strinjal s cilji in metodami novega jugoslovanskega režima, je 1. novembra 1948 ilegalno prestopil državno mejo in se kot politični emigrant znašel v Italiji.⁹

Po prihodu v Italijo je pol leta prebil v begunskem taborišču v kraju Le Fraschette v občini Alatri v Laciju, kjer je bilo med vojno fašistično taborišče za civilne internirance iz Jugoslavije in Julijske krajine, nato pa je bil krajši čas v taborišču mednarodne organizacije IRO¹⁰ v filmskem predelu Rima, Cinecittà.¹¹ Jeza je verjetno že takrat, potem pa v letih 1950/51, želel emigrirati v Združene države Amerike, vendar ga je vselitvena komisija zavrnila, menda zaradi načetega zdravja. In tako se je znašel v Trstu, kjer je ostal do smrti, 20. januarja 1984.

Trst je bil po koncu druge svetovne vojne ranjeno in močno razklano mesto, ki sta ga zase zahtevali tako Jugoslavija kot Italija. Na mirovni konferenci v Parizu so mu namenili vlogo

»Franc Jeza med Ljubljano in Trstom,« v: *Zbornik simpozija o Francu Jezi*, ur. Marko Tavčar (Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva, 1995), 71–75.

- 9 Drago Legiša je v spominskem referatu zapisal, da je bilo to pri Robiču. Glejte: Drago Legiša, »Franc Jeza politik ali ne,« v: *Zbornik simpozija o Francu Jezi*, ur. Marko Tavčar (Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva, 1995), 63. Drugje beremo, da je bilo to »v tolimskih hribih«. Jezov sin Bogdan pa je Igorju Omerzi že po izidu njegove knjige o Jezi povedal, da je najverjetneje prestopil mejo na pokopališču v Mirnu pri Gorici, po katerem je med grobovi tekla mejna črta do popravkov meje zaradi Osimskih sporazumov iz leta 1975. Gl.: Metod Berlec, »Mag. Igor Omerza, Intervju,« *Demokracija*, 31. 10. 2024, 26.
- 10 International Refugee Organisation je bila specialna agencija Organizacije združenih narodov, ustanovljena z namenom skrbi za množico beguncev, ki so se po koncu druge svetovne vojne nahajali v številnih evropskih državah. Delovala je do leta 1952, ko je njene zadolžitve prevzel Urad visokega komisarja za begunce.
- 11 Jevnikar, »Jeza Franc,« 592–93.

prestonice Svobodnega tržaškega ozemlja (STO), vendar STO zaradi sporov med sosednjima državama na eni in med velesilami na drugi strani ni nikoli zaživelo in je ostalo do oktobra 1954 razdeljeno na cono A, ki jo je »začasno« upravljala anglo-ameriška Zavezniška vojaška uprava (ZVU), in cono B, ki jo je »začasno« upravljala jugoslovanska vojaška uprava.¹²

Poleg narodnostnih sporov med Italijani in Slovenci so v obeh narodnih skupnostih prišle na dan ostre ideološke in politične delitve. Po resoluciji Informbiroja 28. junija 1948 se je med tržaškimi Slovenci oblikovala politična slika, ki je vzdržala do leta 1962. Na komunistični strani je večina Slovencev (imenovali so jih »kominformisti« ali »vidalijevci«) podprla Komunistično partijo STO, ki jo je vodil Vittorio Vidali (1900–1983) in ki je bila povezana s Sovjetsko zvezo ter italijansko partijo. Manjšina, ki je ostala zvesta Titu, je oblikovala slovansko-italijansko ljudsko fronto (te Slovence so imenovali za »titovce«). Liberalno, sredinsko in katoliško usmerjeni Slovenci (sami so se označevali kot »demokrati«) so imeli v tistem obdobju kar štiri manjše stranke: Slovensko demokratsko zvezo, Slovensko katoliško skupnost, Slovensko krščansko socialno zvezo in Skupino neodvisnih Slovencev. Prve občinske volitve v Trstu leta 1949 pa so dale to sliko: izmed 60 svetovalcev jih je Komunistična partija STO dobila 13 (od tega šest Slovencev), slovansko-italijanska ljudska fronta

12 »Tržaško vprašanje« obravnava kopica znanstvenih del, na tem mestu navajam le izbor najpomembnejših pregledno zasnovanih študij: Bogdan C. Novak, *Trieste, 1941–1954: the ethnic, political and ideological struggle* (Chicago–London: The University of Chicago Press, 1970); Janko Jeri, *Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni: tri faze diplomatskega boja* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961); Federico Tenca Montini, *Trsta ne damo!: Jugoslavija in tržaško vprašanje 1945–1954* (Ljubljana: Založba ZRC, 2024).

je izvolila enega slovenskega svetovalca, prav tako tudi koalicija »demokratov«, Slovenska narodna lista.¹³

Sorodna delitev je med Slovenci veljala tudi na kulturnem in publicističnem področju, pri čemer pa je treba upoštevati, da je bila sicer manjšinska skupina Titovi Jugoslaviji zvestih Slovencev skorajda edina deležna finančne in politične podpore matične domovine, tako da je lahko razpolagala z dnevnikom in drugim tiskom ter profesionalnimi kulturnimi institucijami (knjižnica, gledališče itd.). Veliko bojno polje je predstavljalo šolstvo. Pravzaprav so se tam začela razhajanja med Slovenci, ki so jih ob koncu vojne obvladovali komunisti. Zahodni zavezniki, ki jim je bilo zaupano upravljanje cone A, so želeli na vseh področjih uveljaviti svojo oblast, a tudi načela zahodne demokracije. Vodja civilne uprave ZVU, Alfred Connor Bowman (1904–1982), je 11. avgusta 1945 objavil splošni ukaz št. 11, ki je ukinil vse organe »ljudske oblasti« in vzpostavil neposredno upravo ZVU. Že pred tem je ZVU razpustila Narodno zaščito, ukinila ljudska sodišča in druge organe jugoslovanske uprave, malo kasneje pa ustanovila svojo civilno policijo.¹⁴ Sledila je silovita reakcija prizadete strani z manifestacijami, predvsem pa z bojkotom ZVU, ki ga je uvedlo komunistično vodstvo in je zadeval tudi vpise v obnovljajoče se slovenske šole ter imenovanja v vodstvena telesa krajevnih uprav. Takrat so se nekomunisti opogumili in

13 Ivo Jevnikar (ur.), *Boj za narodne pravice in demokracijo: povojno obnavljanje političnega življenja v sedanjih mejah Italije* (Trst: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček in Krožek Anton Gregorčič, 2019).

14 Alfred Connor Bowman, *Zones of Strain. A Memoir of the Early Cold War* (Stanford: Hoover Institution Press, Stanford University, 1982), 41–42; Giampaolo Valdevit, *La questione di Trieste 1941–1954, Politica internazionale e contesto locale* (Milano: Franco Angeli, 1986), 122–42.

stopili na plan, s čemer so preprečili, da bi Slovenci izgubili vse pomembne položaje.¹⁵

Franc Jeza je došel v Trst ravno po razkolu v komunističnih vrstah, ki je ostro razdvajal ne le politiko, temveč tudi društva in celo družine. Vključil se je predvsem v krščansko-socialno sredino, ki jo je sprva vodil duhovnik Peter Šorli (1902–1988), po svoji vrnitvi iz Jugoslavije v zamejstvo pa predvojni poslanec v rimskem parlamentu Engelbert Besednjak (1894–1968).¹⁶ Besednjak je v Trstu obudil predvojni časopis *Novi list*. Zaradi različnih pogledov na odnose z Jugoslavijo in njenim režimom je v katoliški stranki leta 1954 prišlo do razkola in Šorlijeva skupina je izstopila ter ustanovila Slovensko katoliško skupnost. Tako so tudi v taboru »demokratov« več let vladale ostre polemike.¹⁷

Zanimivo pa je, da je Jeza gojil dobre stike tudi s pripadniki drugih usmeritev v demokratskem taboru. To je razvidno zlasti iz njegovega sodelovanja pri različnih revijah. Vsekakor je bil to tudi čas, ko je v Trstu živelo več protikomunističnih političnih emigrantov iz Slovenije, zlasti šolnikov, častnikarjev in drugih izobražencev. Večina se je po koncu STO izselila v Severno ali Južno Ameriko.

15 Podrobneje o pomenu protikomunistične slovenske emigracije v Trstu v: Ivo Jevnikar, »Vloga političnih beguncev iz Slovenije pri oživljanju slovenstva v zamejstvu v Italiji,« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 6, št. 2 (2022): 67–94.

16 Dr. Engelbert Besednjak (Gorica, 1894 – Trst, 1968): primorski pravnik, politik in publicist. V letih 1924–1929 poslanec v rimskem parlamentu. Od 1930 na Dunaju v vodstvu Kongresa evropskih narodnih manjšin. Med drugo svetovno vojno je živel v Beogradu, bil pa je v stikih s t. i. goriško sredino. Več v: Rado Bednarik, »Besednjak Engelbert,« v: *PSBL, 1. knjiga*, 69–70.

17 Adrijan Pahor, *Il crepuscolo del TLT e i partiti autonomi sloveni, 1952–1954* (Trieste: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, 1993), 102–10.

Vsestransko delovanje

Jeza je v Trstu dobil službo pri zavezniški poročevalski agenciji *Allied Information Service* (AIS). Ustvaril si je tudi družino, saj se je 8. julija 1950 poročil z Justino Čelan (1917–2003) iz Postojne, ki je v Italijo prav tako prišla ilegalno. Posvojila sta hčerko Evelino. Sicer se je Jezi v Apačah že 23. aprila 1948 rodil nezakonski sin Bogdan, vendar materi z otrokom ni uspelo priti za njim in so šle potem njihove življenjske poti narazen, stikov pa niso pretrgali.¹⁸

V poznih letih, ko se je posvetil etnogenezi Slovencev in teoriji o našem skandinavskem izvoru, ki je povzročila veliko strokovnih in političnih polemik,¹⁹ je Jeza doštudiral etnografijo in etnologijo na Univerzi v Gradcu.

Oktobra 1954, po podpisu Londonskega memoranduma, se je torej v Trst vrnila Italija. Mnogi njegovi begunski kolegi so emigrirali, nekateri so prešli na *Radio Trst A*, ki ga je postopoma prevzela italijanska javna radiotelevizijska družba RAI. Jeza pa službe ni dobil in se je odtlej preživljal kot zunanji sodelavec slovenskega časnikarskega oddelka RAI in kot avtor kulturnih ter literarnih oddaj, iger za otroke in odrasle ter kot prevajalec iger in drugih del za programski oddelek istega radia. Od prve številke tednika *Novi list*, ki ga je maja 1954 v Trstu obnovil že omenjeni primorski pravnik in politik Engelbert Besednjak, je bil eden njegovih glavnih in rednih piscev. Pisal je predvsem o kulturi, a tudi o drugih temah.²⁰

18 Osebni arhiv, pogovor z Bogdanom Jezo, Ljubljana, 20. 9. 2024.

19 Franc Jeza, *Skandinavski izvor Slovencev: etnografsko-jezikoslovna in zgodovinska študija* (Trst: samozaložba, 1967).

20 Drago Legiša, »Franc Jeza politik ali ne,« v: *Zbornik simpozija o Francu Jezi*, ur. Marko Tavčar (Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva, 1995), 57–58.

Jeza pa je sodeloval še pri vrsti drugih listov in revij, tudi v vodilni vlogi, saj je bilo revijalno življenje v Trstu tista leta izredno živahno, a tudi kratkega veka. Tako ga leta 1951 najdemo ob šolniku in kulturnem delavcu Janku Ježu (1911–2005) kot urednika – pod psevdonimom Vili Hajdnik – »neodvisne slovenske revije« *Stvarnost*. V številki 4/5 se jima je pridružil zgodovinar in publicist Borut Žerjav (1916–1977), ki je živel v Franciji. Naslednja številka, številka 6, z datumom dec. 1951–febr. 1952, pa je bila tudi zadnja. Vendar je istega leta, 1952, že izšel zbornik *Stvarnost in svoboda*, ki so ga s pravimi imeni uredili Vinko Beličič (1913–1999), Franc Jeza in Borut Žerjav. Drugi in zadnji zbornik sta leta 1953 uredila le Beličič in Jeza.

Želja po ustvarjanju in kritičnem pisanju se je kmalu spet pojavila, in sicer januarja 1957 z zbornikom *Tokovi*, ki pa je tudi doživel eno samo številko. Kot uredniki so zapisani Boris Pahor, Alojz Rebula in Josip Tavčar. Med snovalci sta bila tudi Pavle Merku in Franc Jeza, ki sta naposled zaradi razhajanj med pobudniki publikacije izpadla, vendar sta pri zborniku kljub temu sodelovala s svojim gradivom. Vinko Beličič je to popisal v svojem dnevniku in komentiral: »Jaz zase vem, da sem zdaj prvič in zadnjič v tej družini.«²¹ Glede Jeze je bil kamen spotike njegov daljši politični esej o vstaji na Madžarskem leta 1956, ki naj ne bi sodil v revijo o kulturnih vprašanjih, a so ga le objavili.²² Tudi pri snovanju revije *Most* leta 1963 je bil Jeza zraven,²³ a ga zaradi spet novih razhajanj ne najdemo med uredniki in sodelavci.

21 Vinko Beličič, *Prelistavanje polstoletja* (Trst: Mladika, 2000), 19.

22 Ibid., 18–20.

23 Ivo Jevnikar, »Stanko Janežič in pomembne pobude s stranskega sedeža,« v: *Most čez Zaliv: dve reviji, ki sta od 1964 v Trstu odpirali okna v svobodnejši svet*, ur. Alenka Puhar (Ljubljana: Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko, 2022), 131.

Ni čudno, da je veliko kasneje, ko je šlo za utemeljevanje v zamejstvu nepopularne, v matici pa prepovedane zahteve po demokratični in suvereni slovenski državi, drobne zbornike *Alternativa*, *Iniciativa*, *Demokracija*, *Akcija* in *Neodvisna Slovenija* v letih 1978–83 Jeza uredil in založil kar sam.

Vsekakor je Jeza, potem ko so usahnille revije, pri katerih je bil soudeležen v petdestih letih, občasno kot pisec sodeloval še pri drugih revijah: pri *Mladiki*, verski reviji za otroke *Pastirček* in še kje, zadnja leta na temo slovenske neodvisnosti v zdomskih listih *Slovenska svoboda* (Nemčija), *Slovenska država* (Kanada) in *Smer v slovensko državo* (Argentina). Toda generator osamosvojitvenega gibanja po mnenju Jeze ni bilo zamejstvo, saj po njegovem tudi tamkajšnji krogi izven pro-jugoslovanskih organizacij niso mogli delovati popolnoma svobodno ter so bili močno podvrženi »jugoslovanskemu mitu«. ²⁴

Na splošno lahko ugotovimo, da takega kronista in ocenjevalca vseslovenskega kulturnega utripa v zamejstvu že dolgo ni več. Jeza se je enako skrbno posvečal tako publikaciji ugledne založbe kot ciklostiliranemu skavtskemu listu. Posebno pozornost je izkazoval mladim in jih spodbujal, seveda pa tudi jeziku v objavljenih delih. Sam je bil literarno zelo nadarjen. Ko bi se toliko ne razdajal na drugih področjih, bi zelo verjetno imel pomembno mesto tudi v slovenski književnosti. Romana *Smrt v pomladi*, ki ga je začel objavljati v odlomkih ali kot podlistek v različnih publikacijah in ga je očitno pisal sproti, na primer nikoli ni dokončal.

Na tem mestu je treba omeniti tudi njegove samostojne knjige: štiri leposlovna in štiri strokovna oz. publicistična dela. Med njimi so štiri izšla posthumno. Leposlovna dela so:

24 Jure Ramšak, »Politična emigracija v Trstu in vprašanje samostojne Slovenije – primer Franc Jeza,« *Acta Histriae* 18, št. 4 (2010): 978.

- *Moč ljubezni, Povest iz časa naselitve Slovencev* (Celovec: Družba sv. Mohorja, 1967);
- *Nevidna meja, Povest iz daljne prihodnosti in druge fantastične zgodbe* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1980) – zanj je v Trstu prejel nagrado Vstajenje;
- *Spomini iz taborišča* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1985) – to je ponatis podlistkov v *Novem listu* o doživetjih v taboriščih;
- *Zakasnela pomlad in druge kratke zgodbe* (Zgornja Hajdina: Občina Hajdina, 2010) – to je izbor njegove kratke proze, ki ga je pripravila Vojka Havlas.

Strokovne monografije pa so:

- *Nova tlaka slovenskega naroda: Študija o gospodarskem položaju Slovencev v Jugoslaviji* (Trst: samozaložba, 1959);
- *Skandinavski izvor Slovencev: etnografsko-jezikoslovna in zgodovinska študija* (Trst: samozaložba, 1967) – v knjigi Jeza zagovarja svoj alternativni pogled na slovensko etnogenezo, delo pa je bilo predmet živahnih polemik;
- *O ključnih vprašanjih rane karantansko-slovenske zgodovine* (Buenos Aires: Editorial Baraga, 1977);
- *In zgodil se bo čudež: premišljevanja o slovenski samostojnosti in demokraciji* (Ljubljana: Slovenska matica, 2012) – izbor spisov o njemu najdražjih temah, ki sta ga pripravila Primož Sturman in Boris Pahor.

Treba jim je seveda prišteti še anonimno brošuro iz leta 1965 *Slovenija hoče neodvisnost* in pa letake ter razmnožena pisma za neodvisno Slovenijo. K razpečevanju letaka z naslovom »*Poslаница slovenskemu narodu za leto 1963*«, ki je še bolj radikaliziral zahteve po samostojnosti, in letakov »*Slovenci! – to ni res*« je Jeza pritegnil tudi nekaj tržaških dijakov, ki so delili izvode po

avtobusih, namenjenih v Slovenijo. Akciji razdeljevanja letakov, ki naj bi jih skupno natisnili pet tisoč, je sledilo razpošiljanje časopisa *Slovenska svoboda*, ki je začel izhajati v Münchnu leta 1964, posameznikom in institucijam v Sloveniji.²⁵

Ob tem je bil Jeza tudi živahen diskutant, ki je zelo rad plaval proti toku. To je dokazoval v nastopih na študijskih dnevih Draga, na ponedeljkovih večerih Društva slovenskih izobražencev v Trstu in drugje, a dal je tudi pobudo za čiste diskusijske večere na Donizettijevi ulici v Trstu, brez predavateljev, le na temo, ki jo je predlagal.

V besedi in pisanju je bil kritičen, osebno pa presenetljivo širok. Posebno oster je bil glede reševanja slovenskega vprašanja – če tu seveda opustimo komunistični režim, ki ga je odločno zavračal – do Slovenske ljudske stranke od Antona Korošca naprej tja do njenih vojnih in povojnih voditeljev. Ko je obujal spomine na zapore, ni zamolčeval primerov brutalnosti domobranske politične policije v Ljubljani. Ko je obsojal medvojne in povojne komunistične pomore, umiranje otrok v Strnišču in izganjanje nemško govorečih Štajercev, je opozarjal tudi na hiranje tistih, ki so jih rojaki protikomunisti – tako tudi njega – spravili v nemška taborišča. Ni se obotavljal tudi pri kritiziranju slovenske Katoliške cerkve, ko se s čim ni strinjal.

Vedno je kljub kritičnim opazkam ostal zvest svoji opredelitvi za krščanski socializem v Kocbekovem krogu in za Osvobodilno fronto, za pristaše, za katere je pisal, da so bili v večini domoljubi in ne komunistični revolucionarji. A zaradi sorodnih pogledov na nujnost samostojne države je bil v res prijateljskih stikih tako z voditeljem Ehrlichovih stražarjev prof. Cirilom Žebotom (1914–1989) kot z glavnim urednikom najbolj protikomunističnega medvojnega dnevnika, *Sloven-*

²⁵ Ibid., 967.

skega doma, Mirkom Javornikom (1909–1986). Z njim ni le publicistično sodeloval. Ko je bil na nekaj povojnih obiskih v Trstu, sta na radiu dolge ure klepetala. K sodelovanju v svojih zbornikih je tako pritegnil, sicer za različne teme, različne ljudi, kot so bili Peter Urbanc, Franček Križnik, Ljubo Sirc, Jože Prešeren, Ciril Žebot, Mirko Javornik in Jože Košorok. Večino gradiva je sicer sam napisal.

Vizionar Jeza

Ob vsem svojem delovanju pa je Jeza v javnem prostoru najbolj izstopal zaradi svojega vsestranskega zavzemanja za slovensko osamosvojitvev, zato je bil pod stalnim nadzorstvom Udbe. Že omenjena knjiga Igorja Omerze natančno dokumentira, da je bil skupaj z Alojzom Rebulo in drugimi v Trstu in Gorici pod zelo budnim očesom tajne jugoslovanske politične policije zaradi stikov z duhovnikoma v Ljubljani dr. Janezom Fabijanom, ki je bil aretiran leta 1950, in prof. Jakobom Šolarjem, ki je bil aretiran leta 1952.²⁶ In zanimivo je, da Jeza nastopa v Rebulovem romanu *V Sibilinem vetru*, ki je izšel leta 1968, kot lik z imenom Profutur.²⁷

Ta uporni revolucionarni duh se po preiskavah rimske tajne policije znajde skupaj s protagonistom Nemezianom v nekakšnem gulagu sredi puščave na Sinaju, na prisilnem delu v rudniku bakra na Lotosovi poljani, a organizira njun beg v svobodo, na katerem sicer podleže naporom. Že takrat se med Rebulo-Nemezianom in Jezo-Profuturom razvije poveden dialog:

²⁶ Omerza, *Franc Jeza – Separatist*, 25–33.

²⁷ Alojz Rebula, *V Sibilinem vetru* (Ljubljana: Slovenska matica, 1968), 463–65.

»Samo za to gre, Profutur, da postaneš nekoliko stvaren.
V politiki namreč!«

»Če gre za to,« je rekel in nekaj zabil v zrak, »sem jaz predvsem politik.«²⁸

Profutur še izjavi Nemezianu:

»...kristjan sem, ampak hiliast!«

»Kaj pa je to?«

»Prečiščeno krščanstvo,« je rekel. »Vera v tisočletno kraljestvo Kristusovo.«

Dr. Anton Stres je hiliazem ali milenarizem označil kot »*utopično pričakovanje pravične družbe, nekakšnega vmesnega tisočletnega Kristusovega kraljevanja pred koncem sveta.*«²⁹

Pri tem je zanimivo, da si je Edvard Kocbek 23. marca 1948 zapisal v dnevnik: »F. J. je bil pri meni. Tak, kakor je bil leta 1941. Upornik, nezadovoljnež, hiliast, pravi pravcati fantast. To se pravi nerealen poštenjak.«³⁰

Jezo je zelo cenil tudi pisatelj Boris Pahor, čeprav sta včasih polemizirala. Jeza ga je na primer v svojem zadnjem zborniku, *Neodvisna Slovenija*, kar trdo prijel, češ da se preveč omejuje na zamejskost in manjšinskost ter da ne razume nujnosti neodvisne države. A Pahor se mu je v posmrtni zbirki Jezovih političnih spisov *In zgodil se bo čudež*, ki jo je leta 2012 uredil skupaj s Primožem Sturmanom, priklonil z naslovom spremne besede »Franc Jeza, pisatelj, politik in videc« in s stavki, kot je naslednji: »/.../ se zavedamo, da v razvoju slovenske zgodo-

28 Ibid.

29 Anton Stres, *Leksikon filozofije* (Celje–Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, 2018), 330–31.

30 Edvard Kocbek, *Dnevnik 1948*, ur. Mihael Glavan (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995), 25. Kot je ugotovil Igor Omerza, je ta del in druge odlomke Kocbekovih dnevnikov skrivaj preslikala Udba in so v zbirki njenih dokumentov v Arhivu Republike Slovenije.

vinske usode pritiče tudi Francu Jezi častno mesto, zato bi bilo prav, da bi se tega zavedali tako slovenska kultura kot slovenska država.«³¹

A kakšni so bili Jezovi pogledi? V intervjuju z njim, ki ga je verjetno v celoti sam sestavil za svojo zadnjo publikacijo, že omenjeni zbornik *Neodvisna Slovenija* iz leta 1983, je izjavil:

Demokracija mi pomeni urejeno svobodno življenje posameznikov in naroda kot celote. Nad tem bdi neodvisno sodstvo. Demokracija – to so razmere, kjer se državljanom ni treba bati sodržavljanov in kjer posamezniku ali skupinam državljanov ni treba imeti strahu, da jih bo kdo – ali celo država sama – oropal njihovih pravic, in kjer se lahko zanesejo na poštenost in pravičnost zakonov in sodnikov. Demokracija je tudi to, da lahko človek javno, ustno ali v tisku, kritizira, če se mu kaj ne zdi prav, tako državo in državnega poglavarja kot zadnjega uradnika ali policista, ne da bi se moral zaradi tega bati maščevanja ali celo zapora in obsodbe. K svobodi spada tudi večstrankarski sistem, da lahko državljan na volitvah svobodno izbira med strankami in da lahko voli tudi kako opozicionalno stranko, če hoče.³²

Danes samoumevni stavki, vendar je v vsakem izmed njih odmev negativnih izkušenj, ki si jih je Jeza pridobil najprej v le delno demokratični predaprilski Jugoslaviji, potem pa v soočenju s tremi totalitarizmi 20. stoletja, zaradi katerih je okusil fašistične zapore, nacistično koncentracijsko taborišče in komunistično nasilnost ter enoumje.

31 Franc Jeza, *In zgodil se bo čudež: premišljevanja o slovenski samostojnosti in demokraciji*, ur. Primož Sturman in Boris Pahor (Ljubljana: Slovenska matica, 2012), 9.

32 [Franc Jeza], »Franc Jeza o aktualnih problemih,« *Neodvisna Slovenija* (Trst: samozaložba, 1983), 24.

Dve zagonetki

Pri obravnavi Jezovega dela v Trstu se postavljajo še dodatna vprašanja. Prvo zadeva dejstvo, da je Jeza redno pisal za *Besednjakov Novi list*, čeprav je izhajanje slednjega financirala oblast na drugi strani meje, njegov ustanovitelj pa je hočeš nočeš moral biti informator Udbe.³³ To so sicer zgodovinarji in *Besednjakovi* biografi že dolgo vedeli, a v veliki meri še ni prišlo v javnost. Na področju krepitve narodne zavesti in samostojnega političnega nastopanja Slovencev je *Besednjak* tudi po vojni nedvomno opravil veliko koristnega dela, ideološko ost proti režimu pa je v zamejstvu načrtno rahljjal. Sam sem za zbornik *Temna stran meseca* leta 1998 zapisal:

Na temeljito analizo čaka zelo obsežno gradivo predvojnega krščanskosocialnega poslanca v rimskem parlamentu Engelberta *Besednjaka* v nekdanjem arhivu tajne politične policije Udbe. Med vojno in vse do preselitve v Trst leta 1950 je živel v Jugoslaviji, kjer je moral očitno pristati na sodelovanje, ki se je nadaljevalo v Trstu. Poročila, ki jih je podpisoval kot 'Žagar', 'Saksida', 'Jež', so bolj razgledana in temeljita od poročil kake dobre tiskovne agencije. Ob vztrajanju pri ostrih nasprotjih še iz časa pred vojno [gre za spor med Kraljevo in *Besednjakovo* skupino znotraj primorskega krščansko-socialnega gibanja] pa je stalno napeljeval tudi na svoje poglede glede reševanja manjšinskega vprašanja.³⁴

33 To dokumentira tudi Omerza v svoji knjigi, gl.: Omerza, *Franc Jeza – Separatist*, 46–47.

34 Ivo Jevnikar, »Razdeljena manjšina,« v: *Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990*, ur. Drago Jančar (Ljubljana: Nova revija, 1998), 256–57.

Ta odstavek je marsikdo sprejel z neodobravanjem, vendar je tudi ta zgodba del naše zgodovine. Dodal bi, da je Besednjak v svojih poročilih ostro nasprotoval v Trstu živečim emigrantom, pripadnikom nekdanjega *Akademškega društva Straža*, in to ravno zato, ker so bili v zamejstvu med redkimi zagovorniki samostojne slovenske države.

Kompleksen je bil tudi Jezov odnos do Kocbeka. Že v po-vojni Ljubljani, a tudi po prihodu v Trst, je izražal razočaranje nad njim, češ da ni ohranil krščanskosocialistične politične organizacije in se ni postavil po robu novemu totalitarizmu. Pozneje je naštel tudi olajševalne okoliščine za Kocbekov podpis Dolomitske izjave, vendar je pribil: »/.../ *nikdar več se ne sme zgoditi, da bi prepustili tako usodno odgovornost enemu samemu človeku in da bi šli v tako usodne odločitve brez jasnega, konkretnega političnega in narodnega programa in brez primerne politične organizacije.*«³⁵ Povezoval se je tudi z bivšimi so-mišljeniki. A na začetku sedemdesetih let, ko je goriški tednik *Katoliški glas* kritiziral Kocbeka, se je pod psevdonimom v *Novem listu* zapletel v daljšo polemiko z omenjenim goriškim časopisom, da bi ga branil. Ko pa se je po objavi znamenitega intervjuja leta 1975 sprožila v Sloveniji medijska kampanja proti Kocbeku, vanjo v tedniku ni mogel poseči.³⁶

35 Franc Jeza, »Resnice in zmote Edvarda Kocbeka,« *Iniciativa*, marec 1979, 31.

36 Ivo Jevnikar, »Še o Jezovem simpoziju,« v: *Zbornik simpozija o Francu Jezi*, ur. Marko Tavčar (Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva, 1995), 106–07; Vlado Habjan, »Franc Jeza med Ljubljano in Trstom,« v: *Zbornik simpozija o Francu Jezi*, ur. Marko Tavčar (Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva, 1995), 71–85.

Namesto zaključka

Franc Jeza samostojne države Slovenije ni dočakal. Zanj je veliko naredil, med rojaki pa še nima zasluženega priznanja, pa čeprav so mu bile posvečene nekatere publikacije in strokovna srečanja. V Trstu je 20. septembra 2024 potekal že četrti posvet o Francu Jezi. Leta 1994 sta mu bila posvečena prva simpozija: 22. aprila v Trstu, z naslovom *Simpozij o Francu Jezi*, ki sta ga na pobudo odgovornega urednika *Novega lista* Draga Legiša priredila Društvo slovenskih izobražencev in Krožek za družbeno-politična vprašanja Virgil Šček; 22. oktobra istega leta pa mu je bil na Ptujju posvečen drugi simpozij. Vsaj nekaj referatov z obeh srečanj je izšlo v že omenjenem skupnem zborniku, ki ga je uredil Marko Tavčar. V njem najdemo tudi pregleda Jezovega radijskega časnikarskega in literarnega dela, ki so ju pripravili Marko Tavčar, Dorica Žagar in Nataša Sosič, ter zelo obsežna celovita bibliografija Franca Jeze izpod peresa Jakoba Emeršiča.³⁷

22. junija 2012, nekaj dni pred državnim praznikom, so v Jezovem rojstnem kraju, na Hajdini pri Ptujju, imeli okroglo mizo in razstavo o Francu Jezi, nato mašo tako za domovino kot za tega domačega domoljuba, na trgu pred občinsko stavbo pa je bila še proslava v njegov spomin. Slavnostni govornik je bil pisatelj Boris Pahor, ki je z županom Stankom Glažarjem pred fontano tudi odkril doprni kip Franca Jeze, delo domačina Viktorja Gojkoviča.

37 Marko Tavčar, »Franc Jeza urednik in sodelavec Radia Trst A,« v: *Zbornik simpozija o Francu Jezi*, ur. Marko Tavčar (Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva, 1995), 29–41; Dorica Žagar in Nataša Sosič, »Izvirne radijske igre,« v: *Zbornik simpozija o Francu Jezi*, ur. Marko Tavčar (Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva, 1995), 35–41; Jakob Emeršič, »Gradivo za bibliografijo Franca Jeze,« v: *Zbornik simpozija o Francu Jezi*, ur. Marko Tavčar (Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva, 1995), 127–256.

Na grobu v Komnu, v katerem leži Jeza po prekopu iz Trsta skupaj z ženo Justino, je izklesan tudi še vedno aktualni navedek iz njegovega zapisa: »Slovenija mora postati dežela svobodnih in vedrih ljudi. Če to nismo mogli biti mi, ljudje starejših generacij, naj postanejo to nove, mlade slovenske generacije. Neodvisno in demokratično Slovenijo hočemo ustvariti predvsem zanje.«

Viri in literatura

Časopisni viri

Demokracija, 2024.

Ustni vir

Osebni arhiv avtorja:

Pogovor z Bogdanom Jezo, Ljubljana, 20. 9. 2024.

Literatura

Bednarik, Rado. »Besednjak Engelbert.« V: *Primorski slovenski biografski leksikon (PSBL)*, 1. knjiga, 69–70. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1975.

Beličič, Vinko. *Prelistavanje polstoletja*. Trst: Mladika, 2000.

Bowman, Alfred Connor. *Zones of Strain. A Memoir of the Early Cold War*. Stanford: Hoover Institution Press, Stanford University, 1982.

Emeršič, Jakob. »Gradivo za bibliografijo Franca Jeze.« V: *Zbornik simpozija o Francu Jezi*, ur. Marko Tavčar, 127–256. Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva, 1995.

Habjan, Vlado. »Franc Jeza med Ljubljano in Trstom.« V: *Zbornik simpozija o Francu Jezi*, ur. Marko Tavčar, 69–92. Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva, 1995.

Jeri, Janko. *Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni: tri faze diplomatskega boja*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961.

Jevnikar, Ivo, ur. *Boj za narodne pravice in demokracijo: poveljno obnavljanje političnega življenja v sedanjih mejah Italije*. Trst: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček in Krožek Anton Gregorčič, 2019.

Jevnikar, Ivo. »Razdeljena manjšina.« V: *Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990*, ur. Drago Jančar, 248–258. Ljubljana: Nova revija, 1998.

Jevnikar, Ivo. »Stanko Janežič in pomembne pobude s stranskega sedeža.« V: *Most čez Zaliv: dve reviji, ki sta od 1964 v Trstu odpirali okna v svobodnejši svet*, ur. Alenka Puhar, 131–141. Ljubljana: Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko, 2022.

Jevnikar, Ivo. »Še o Jezovem simpoziju.« V: *Zbornik simpozija o Francu Jezi*, ur. Marko Tavčar, 106–107. Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva, 1995.

Jevnikar, Ivo. »Vloga političnih beguncev iz Slovenije pri oživljanju slovenstva v zamejstvu v Italiji.« *Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine* 6, št. 2 (2022): 67–94, DOI: <https://doi.org/10.55692/d.18564.22.8>.

Jevnikar, Martin. »Jeza Franc.« V: *Primorski slovenski biografski leksikon, 1. knjiga*, 592–593. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1974–1981.

[Jeza, Franc], »Franc Jeza o aktualnih problemih.« V: *Neodvisna Slovenija*, 24–35. Trst: samozaložba, 1983.

Jeza, Franc. *In zgodil se bo čudež: premišljevanja o slovenski samostojnosti in demokraciji*, ur. Primož Sturman in Boris Pahor. Ljubljana: Slovenska matica, 2012.

Jeza, Franc. *Skandinavski izvor Slovencev: etnografsko-jezikoslovna in zgodovinska študija*. Trst: samozaložba, 1967.

Jeza, Franc. *Spomini iz taborišča*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1985.

Kocbek, Edvard. *Dnevnik 1948*, ur. Mihael Glavan. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.

Legiša, Drago. »Franc Jeza politik ali ne.« V: *Zbornik simpozija o Francu Jezi*, ur. Marko Tavčar, 57–66. Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva, 1995.

Novak, Bogdan C. *Trieste, 1941–1954: the ethnic, political and ideological struggle*. Chicago–London: The University of Chicago Press, 1970.

Omerza, Igor. *Franc Jeza – Separatist. Velikani slovenske osamosvojitve in Udba*. Trst: Mladika, 2024.

Pahor, Adrijan. *Il crepuscolo del TLT e i partiti autonomi sloveni, 1952–1954*. Trieste: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, 1993.

Ramšak, Jure. »Politična emigracija v Trstu in vprašanje samostojne Slovenije – primer Franc Jeza.« *Acta Histriae* 18, št. 4 (2010): 961–986.

Rebula, Alojz. »Francu Jezi, 1916–1984, (Zanosnemu samohodcu v spomin).« *Celovski Zvon* II., št. 3 (junij 1984): 61–63.

Rebula, Alojz. *V Sibilinem vetru*. Ljubljana: Slovenska matica, 1968.

Stres, Anton. *Leksikon filozofije*. Celje–Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, 2018.

Tavčar, Marko. »Franc Jeza urednik in sodelavec Radia Trst A.« V: *Zbornik simpozija o Francu Jezi*, ur. Marko Tavčar, 29–41. Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva, 1995.

Tenca Montini, Federico. *Trsta ne damo!: Jugoslavija in tržaško vprašanje 1945–1954*. Ljubljana: Založba ZRC, 2024.

Valdevit, Giampaolo. *La questione di Trieste 1941–1954, Politica internazionale e contesto locale*. Milano: Franco Angeli, 1986.

Žagar, Dorica in Sosič, Nataša. »Izvirne radijske igre.« V: *Zbornik simpozija o Francu Jezi*, ur. Marko Tavčar, 35–41. Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva, 1995.

Franc Jeza in Trieste

Summary

Franc Jeza (Spodnja Hajdina, 1916–Trieste, 1984) was an important fighter for democratic and independent Slovenia. In 1941, he was a university student in Ljubljana; as a Christian socialist belonging to Kocbek's circle and a member of the Liberation Front, he experienced fascist prisons and a Nazi concentration camp during the Second World War. After the war, he disagreed with the communist *Gleichschaltung* and violence, so he retreated illegally to Italy on 1 November 1948, lived in various refugee camps in central Italy for a few months, before finally settling in Trieste, where he stayed until his death.

In the aftermath of the Second World War, Trieste was a torn city claimed by both Yugoslavia and Italy. The peace conference in Paris envisaged the city to be the capital of the Free Territory of Trieste (FTT), but the FTT never really came to life due to disputes between the neighboring states on the hand and between major powers on the other. Until October 1954, Trieste was the center of Zone A, which was “temporarily” administered by an Anglo–American Allied Military Government. In addition to nationality disputes between Italians and Slovenians, sharp ideological and political divisions came to the fore in both national communities. Following the Cominform resolution of 1948, the political situation that formed among Slovenian Triestines remained unchanged until 1962.

In Trieste, Jeza won recognition as a reputable and extremely assiduous editor, critic, chronicler, translator, as well as literary author and vivacious debater. Although he was not an Italian citizen and had no full-time job, he worked hard for the

ideal of a democratic and independent Slovenia in addition to toiling for his daily bread. As early as 1959, he self-published a critical work against Yugoslav centralism and the economic exploitation of Slovenia, *Nova tlaka slovenskega naroda, Študija o gospodarskem položaju Slovencev v Jugoslaviji* (The New Serfdom of the Slovenian Nation, Study on the Economic Situation of Slovenians in Yugoslavia). Later on, he also wrote many articles in emigrant newspapers advocating for an independent Slovenian state, as well as spread his views with flyers, copied letters and brochures, which made their way to Slovenia proper across the border. The communist secret political police kept him under permanent surveillance and had him tapped, but its attempt to kidnap him was unsuccessful. The best presentations of his ideals and political programs can be found in small edited volumes entitled *Alternativa* (Alternative), *Iniciativa* (Initiative), *Demokracija* (Democracy), *Akcija* (Action), and *Neodvisna Slovenija* (Independent Slovenia), which he edited and published in 1978–1983.

*Poročila
s konferenc*

Leto 1944 na Slovenskem

– osemdeset let kasneje,

Pivka, 22. maj 2024

Leto 1944 je bilo na globalnem nivoju zaznamovano z mnogimi prelomnimi dogodki, ki so počasi in zagotovo prevesili jeziček na tehtnici ravnotežja moči s strani sil osi v prid zavezniški koaliciji. Najpomembnejši dogodek predzadnjega vojnega leta je zagotovo zavezniško izkrcanje v Normandiji – »Operacija Overlord« oziroma širši javnosti boljše poznan »Dan D« –, ki se je začelo 6. junija 1944. Sledilo je hitro napredovanje zavezniških enot in osvobajanje večjih ozemelj Francije ter Belgije. Nato so težave s preskrbo nemškimi silam omogočile, da so se uspešno in vztrajno upirale ter konec leta 1944 začele svojo zadnjo veliko ofenzivo v Ardenih. Pomembni dogodki so se odvijali tudi na vzhodni fronti, saj je Rdeča armada začela prodirati na poljsko ozemlje. Hkrati so se intenzivni boji odvijali drugod po svetu, zavezniki pa so uspehe dosegali v boju proti Japonski.

Leta 1944 so se prelomni dogodki odvijali na jugoslovanskem in slovenskem ozemlju. Med drugim je potrebno izpostaviti, da so zavezniške sile, ki so do maja 1944 formalno še podpirale četniško gibanje pod vodstvom Draže Mihajlovića, svojo podporo preusmerile k partizanskemu gibanju pod vodstvom Josipa Broza - Tita. Po srečanju Tita in Winstona Churchilla v Neaplju 12. avgusta 1944 se je dokončno utrdila zavezniška podpora partizanom v Jugoslaviji. Preobrat v podpori je bil ključen za nadaljnje uspehe in napredovanje partizanskega gibanja pri osvobajanju jugoslovanskega oze-

mlja. Oktobra 1944 so Titovi partizani skupaj z Rdečo armado vkorakali v Beograd.

Po osemdesetih letih je bila razvoju dogajanja v letu 1944 na Slovenskem posvečena mednarodna znanstvena konferenca, ki jo je v sodelovanju s Parkom vojaške zgodovine Pivka organiziral Študijski center za narodno spravo (SCNR). V Pivki so se že tradicionalno zbrali domači in tuji zgodovinarji, ki so v različnih tematskih sklopih obravnavali raznovrstne vsebine, posvečene letu 1944. Znanstvena konferenca je bila organizirana v okviru programa P6-0380: *Kršitve človekovih pravic in temeljnih svoboščin na slovenskem ozemlju v 20. stoletju*, ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

Znanstveni posvet sta z uvodnima nagovoroma otvorila direktor SCNR dr. Tomaž Ivešić in direktor Parka vojaške zgodovine Pivka mag. Janko Boštjančič. Zgodovinski razvoj dogodkov v letu 1944 in njihov pomen je devet avtorjev znanstvenih prispevkov predstavilo v treh tematskih sklopih. Z uvodnim referatom je dr. Bojan Dimitrijevič, znanstveni svetnik in namestnik direktorja Instituta za savremenu istoriju iz Beograda, predstavil položaj, v katerem so se znašle države jugovzhodne Evrope v letu 1944. Uvodno predavanje je udeležencem podalo celosten in poglobljen vpogled v glavno tematiko konference.

Predstavitve referatov v prvem tematskem sklopu so bile posvečene tematikam vojaške zgodovine. Prvi referat z naslovom *Nemške okupacijske enote in leto 1944* je predstavil dr. Klemen Kocijančič z Obramboslovnega raziskovalnega centra Fakultete za družbene vede v Ljubljani. Posvetil se je predstavitvi strukture nemških okupacijskih enot in delovanju raznih tujerodnih enot pod nemškim poveljstvom, ki so prišle na slovensko ozemlje v letu 1944. S predstavitvijo slovenske partizanske vojske v letu 1944 mu je sledil dr. Da-

mijan Guštin, višji znanstveni sodelavec in nekdanji direktor Inštituta za novejšo zgodovino. Med drugim je opozoril na osemdeseto obletnico začetka zgodovinopisja o Narodno-osvobodilni vojski in partizanskih odredih Slovenije. Prvi tematski sklop je s predstavitvijo referata sklenil polkovnik dr. Tomaž Kladnik s Centra vojaških šol Slovenske vojske, ki je osvetlil položaj in ključne osebnosti Slovenskega domobranstva v obravnavanem letu.

Drugi tematski sklop je bil posvečen regionalnim vsebinam. Dr. Marica Karakaš Obradov s Hrvatskega instituta za povijest v Zagrebu je kot prva nastopajoča predstavila problematiko preskrbe prebivalstva Hrvaške s prehrano v letu 1944. Sledil je referat dr. Nemanje Devića z Instituta za savremenu istoriju v Beogradu, ki je predstavil okupirano območje Srbije v letu 1944. Panel je zaključila dr. Tamara Griesser Pečar s SCNR z referatom, naslovljenim *SNOS in Verska komisija v letu 1944*. Osvetlila je naloge Verske komisije, njeno članstvo in delovanje.

V popoldanskem panelu konference so se raziskovalci posvetili tematikam tako regionalnega kot tudi občega zgodovinopisja. Dr. Renato Podbersič s SCNR je v referatu z naslovom »Leto 1944 na Primorskem: Goriška sredina med revolucijo in protirevolucijo« izpostavil položaj pomembnih posameznikov, ki so oblikovali politični prostor na Primorskem. V okviru drugega referata je dr. Blaž Torkar, direktor Urada Vlade Republike Slovenije za varovanje tajnih podatkov, osvetlil odnos zahodnih zaveznikov s partizansko vojsko na jugoslovanskem prostoru v predzadnjem vojnem letu. Zadnji referent, dr. Matic Batič s SCNR, je s svojim referatom sklenil konferenco in predstavil italijanski kolaboracionizem na Primorskem v letu 1944.

Referenti so z raznolikimi prispevki uspešno dosegli zastavljene cilje znanstvenega posveta, saj so prispevali k poglobljenemu razumevanju obravnavanih tematik iz leta 1944 na

slovenskem in jugoslovanskem ozemlju. Skupaj z udeleženci konference so s kakovostno razpravo doprinesli k bogatenju znanja in odpiranju novih znanstvenih vprašanj za nadaljnjo obravnavo.

V okviru programa znanstvene konference so si udeleženci konference pod vodstvom mag. Janka Boštjančiča ogledali novo muzejsko razstavo o ustanovitvi in razvoju Parka vojaške zgodovine Pivka.

Špela Chomicki in Petra Grabrovec

R e c e n z i j e

Gefangen in Mauthausen:

Europa in Mauthausen, knj. 3, ur.

Regina Fritz, Alexander Prenninger,

Gerhard Botz in Heinrich Berger.

Böhlau Verlag, Dunaj 2024, 627 strani

Knjiga *Ujeti v Mauthausnu (Gefangen in Mauthausen)* je že tretji del načrtovane knjižne zbirke »Evropa v Mauthausnu«. Je del enega največjih znanstvenoraziskovalnih projektov enega samega koncentracijskega taborišča. Prvi del vsebuje uvod v tematiko in predstavi metodološki pristop. Navedeni so viri in nabor podatkov. Drugi del pojasnjuje, kako in od kod so ujetnike pripeljali v koncentracijsko taborišče. Tretji del pa predstavlja življenje in preživetje v taborišču Mauthausen in njegovih podružnicah. Poleg zelo obsežne literature se opira še na avdio in video intervjuje – teh je bilo kar 859 –, ki jih v letih 2002 in 2003 zbiral *Mauthausen Survivors Documentary Project* (takrat še Inštitut Ludwig Boltzmann za zgodovinsko družboslovno znanost / *Ludwig Boltzmann-Institut für Historische Sozialwissenschaft*) v sodelovanju z Inštitutom za raziskovanje konfliktov (*Institut für Konfliktforschung*) na Dunaju in Dokumentacijskim arhivom avstrijskega odpora (*Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes*) na Dunaju. Sledil bo še četrti del, v katerem nameravajo razložiti življenje preživelih po koncentracijskem taborišču in spomine nanj.

V tretji knjigi so prispevki 24 zgodovinarjev in sociologov iz Avstrije, Češke, Danske Italije, Nemčije, Poljske, Rusije, Španije, Švice in ZDA, ki so dolga leta raziskovali tematiko

koncentracijskih taborišč, totalitarne sisteme, preganjanje Judov, človekove pravice itn. Kot pišejo uredniki v uvodu, je »posvečena življenju, preživetju in smrti približno 190.000 ljudi, ki so bili med letoma 1938 in osvoboditvijo leta 1945 zaprti v sistemu taborišč Mauthausen, in pristopa k notranjemu svetu koncentracijskega taborišča z vidika jetnikov«. ¹ Prvi ujetniki so prišli v nacistično koncentracijsko taborišče Mauthausen avgusta 1938 iz Dachaua. Šlo je za nemške in avstrijske ujetnike, ki so bili označeni z zelenim trikotnikom, kar je pomenilo »poklicni kriminalci« (*Berufsverbrecher*). Sledili so deportiranci iz koncentracijskih taborišč Buchenwald, Sachsenhausen in ponovno tudi iz Dachaua. Poleg »kriminalcev« oz. »asocialnih«, kot so jih nacisti imenovali, so tja od leta 1939 preseljevali politične ujetnike, homoseksualce, Jehovove priče, Jude in Sinte ter Rome. Ko se je začela druga svetovna vojna, pa so v taborišče deportirali tudi ljudi iz okupiranih ozemelj. Med njimi izrecno navajajo večje skupine, tako sovjetske, francoske, italijanske, madžarske ujetnike, pa tiste iz Severne Afrike ter iz Južne in Severne Amerike. Ne omenjajo pa Slovencev, čeprav jih je bilo 4.153 in je 1.500 (36,12 %) od njih tam izgubilo življenje. ² Ljudi so pošiljali v Mauthausen tudi zato, da jih takoj umorijo, kot npr. tisoče nizozemskih judov, pa tudi avstrijske in češke predstavnike odpora ter ruske vojne ujetnike. Leta 1940 je dobil Mauthausen s podružnico Gusen status koncentracijskega taborišča stopnje III, kar je pomenilo »uničevanje z delom«. Mauthausen je bilo edino koncentracijsko taborišče s

- 1 Regina Fritz, Alexander Prenninger, Gerhard Botz in Heinrich Berger, »Häftlinge im Konzentrationslager Mauthausen,« v: *Gefangen in Mauthausen: Europa in Mauthausen*, knjiga 3, ur. Regina Fritz, Alexander Prenninger, Gerhard Botz in Heinrich Berger (Dunaj: Böhlau Verlag, 2024), 21.
- 2 France Filipič, *Slowenen in Mauthausen* (Dunaj: Bundesministerium für Inneres, 2004), 17.

to oznako na področju Tretjega rajha. Po ukazu SS-Gruppenführerja Reinharda Heydricha, vodje varnostne policije in SD, je bilo načrtovano »iztrebljanje z delom za težko obremenjene in hkrati obsojene zaradi kaznivih dejanj ter asocialne jetnike«. ³ Do leta 1942 je v Mauthausnu in v Gusenu, tako navajajo avtorji, smrtnost zaradi usmrtitev, nasilja, težkega dela v kamnolomih in slabe oskrbe narasla hitreje kot v katerem koli drugem koncentracijskem taborišču. Ujetnike so ustrelili in zastrupili z injekcijami, leta 1942 pa so v Mauthausnu zgradili tudi plinsko celico. Poleg tega pa se je SS posluževala tudi tovornjakov z vgrajeno plinsko celico (*Gaswagen*). Do spomladi 1943 so v sklopu »akcije T-14« poslali tudi 1613 oseb v uničevalno ustanovo Hartheim pri Linzu. Seveda pa je boj za življenje ali smrt taboriščnikov bil odvisen tudi od tega, v katero rasno, narodno, politično in poklicno kategorijo jih je opredelila SS in tudi od tega, kdaj so bili deportirani v taborišče. Kljub sistemu esesovskega terorja pa je nekaterim zapornikom uspelo izkoristiti vrzeli v sistemu koncentracijskega taborišča kot priložnost za preživetje.

Taborišče Mauthausen je imelo tudi kar 40 delovnih podružnic, najbolj znane so Ljubelj (na obeh straneh, ker so ujetniki gradili tunel skozi Karavanke), St. Valentin (montaža tankov) in Wiener Neudorf (tovarna letalskih motorjev). Že spomladi leta 1941 so zaporniki npr. gradili novo tovarno letalskih motorjev v Steyrju na avstrijskem Štajerskem in marca 1942 zgradili podružnico koncentracijskega taborišča. Zaradi množičnega rekrutiranja vojakov med vojno in širitvijo oboroževalne industrije je prišlo do očitnega pomanjkanja delavcev, zato je prišlo sčasoma do funkcionalne spremembe koncentracijskega taborišča iz »kraja terorja« v proizvodni obrat za vojaško blago, kot so oblačila, strelivo, vozila ali letala. S tem so se tudi cilji

3 Fritz, Prenninger, Botz in Berger, »Häftlinge im Konzentrationslager,« 19.

zapora spremenili; namreč, kot poudarjajo avtorji, od »iztrebljanja z delom« do »neusmiljenega izkoriščanja delovne sile«. ⁴ Desettisoči ujetniki so morali delati pod težkimi, nečloveškimi delovnimi pogoji. Primanjkovalo je vsega, v prvi vrsti hrane, namestitev je bila izredno pomanjkljiva, pomožna taborišča so postala prenapolnjena. Potem pa so Nemci zaradi ameriških bombnih napadov sprejeli sklep, da premestijo cela industrijska podjetja, ki so delala za vojno industrijo, v bunkerje, jame in tunele. V sklopu taborišča Mauthausen je tako nastalo kar osem takih delovnih taborišč, kjer je skupno 60.000 ujetnikov opravljalo delo pod zemeljsko površino. Wolfgang Quatember v poglavju »Delo v tunelih« ⁵ analizira uničujoče delovne razmere. Zaradi izčrpanosti je bilo veliko delovnih nesreč in smrtnost med ujetniki je bila zelo visoka. Kot poudarja Gerhard Botz, je empirično dokazano, da je v koncentracijskih taboriščih, tudi v Mauthausnu, več ljudi umrlo zaradi posrednega nasilja kot neposrednega. Za Mauthausen zaključuje:

Trpljenje ali umiranje zaradi pomanjkanja hrane, pitne vode, zdravstvene oskrbe ali toplih oblačil je bilo v Mauthausnu na dnevnem redu. To je bila posledica pomanjkanja zalog, ki jih je sprejela SS, pogosteje pa namerna, periodična in za posamezne skupine specifična usmerjena lakota ali zmrzovanje do smrti kot program umorov, pa tudi (manj vidno) posledica podnebnih, gospodarskih in predvsem režimsko-političnih makropogojev. ⁶

Konec marca 1945 je SS zaradi napredovanja Rdeče armade začela evakuirati zunanja pomožna taborišča in jih premeščati

4 Ibid., 20.

5 Wolfgang Quatember, »Die Arbeit in den Stollen,« v: *Gefangen in Mauthausen*, 257–78.

6 Gerhard Botz, »Ein Resümee,« v: *Gefangen in Mauthausen*, 530.

v centralno taborišče Mauthausen in podružnico Gusen, ki je nastala spomladi 1940 in je kmalu postala večja kot osrednje taborišče. Prenapolnjenost taborišča, predvsem pa lakota in katastrofalna zdravniška oskrba ter izčrpanost je samo v tem zadnjem obdobju vojne v Mauthausnu in v Gusenu povzročila smrt 45.000 zapornikov.

V knjigi *Ujeti v Mauthausnu (Gefangen in Mauthausen)* so ujetniki v središču raziskave, glavni poudarek pa je na »vsakdanjem življenju in dejanjih preganjanih«⁷ namreč, kako so ujetniki kljub težki situaciji sklepali prijateljstva, vzdrževali družinske odnose, praznovali praznike in v nekaterih primerih celo organizirali kulturna ali politična srečanja. Obravnava pa tudi konflikte in interakcije z zunanjim svetom. Predložena raziskava obravnava torej teme, ki so bile tabu v povojnem času, na primer seksualnost (Helga Amesberger in Brigitte Halbmayr, »Seks kot sredstvo izmenjave – Primeri iz Mauthausna«⁸, ter prispevek Imke Hansen in Kobija Kobaleka »Pripovedi o moralnem prestopku. Kraja in kanibalizem«⁹), oz. teme, ki jih Maja Suderland v svojem poglavju »Socialna diferenciacija v družbah ujetnikov nacionalsocialističnih koncentracijskih taborišč«¹⁰ imenuje »senčna stran« taborišča. Sociologinja Maja Suderland poudarja, da se v »državi storilcev« – mišljena je seveda Nemčija – hočejo raziskovalci na vsak način izogniti

7 Fritz, Prenninger, Botz in Berger, »Häftlinge im Konzentrationslager,« 22.

8 Helga Amesberger in Brigitte Halbmayr, »Sex als Tauschmittel – Beispiele aus Mauthausen,« v: *Gefangen in Mauthausen*, 407–30.

9 Imke Hansen in Kobi Kobalek, »Narrationen moralischer Grenzüberschreitung. Stehlen und Kannibalismus,« v: *Gefangen in Mauthausen*, 431–59.

10 Maja Suderland, »Soziale Differenzierung in den Häftlingsgesellschaften nationalsozialistischer Konzentrationslager,« v: *Gefangen in Mauthausen*, 29–55.

očitku, da trivializirajo to, kar se je zgodilo in da bi v središču zanimanja pristala socialna interakcija med zaporniki in ne samo kruto vsakdanje življenje v taborišču z nasiljem SS ter brezpravjem in nemočjo zapornikov. Poudarja, da kljub vsemu nasilju in prisilnemu delu v taborišču niso bili suspendirani vsi zakoni in norme, veljavni zunaj ograj oz. zidov. Avtorica se drži instrumentarija sociologa Erwina Goffmana, ki je skoval pojem »sekundarni prilagoditveni mehanizmi«.

Seveda je bilo taborišče strogo vojaško organizirano in šele ko so zaporniki po določenem času spoznali taboriščno življenje, se je odprl manevrski prostor za drugo raven, namreč za to, da med nespoštovanjem predpisov in določeno toleranco na strani paznikov izpostavijo skrito taboriščno gospodarstvo in kulturno dejavnost. V sklopu poglavij »Socialna diferenciacija v ujetniških družbah nacionalsocialističnih koncentracijskih taborišč« Alexander Prenninger na podlagi analize pričevanj preživelih v prispevku »Dimenzije in teorije taboriščne družbe«¹¹ izpostavlja, da so imeli zaporniki kljub ekstremni situaciji, ki je bila predvsem zaradi diktata SS za mnoge smrtonosna, možnost udejstvovanja, čeprav je ta bila izredno omejena. Taboriščna družba je bil zelo raznolika, pečat so ji dajali različni jeziki, kulturne, etnične in verske raznolikosti, pa seveda tudi politična ozadja, predsodki in sistemi vrednot takratnega časa. Poudarja tudi: »*Mednarodna solidarnost med jetniki nikakor ni bila prevladujoča značilnost življenja v taborišču*«. ¹²

Po uvodnih poglavjih sledijo poglavja pod naslovom »Dimenzije terorja in socialni odnosi v družbi zapornikov« (*Dimensionen von Terror und soziale Beziehungen in der Häftlin-*

11 Alexander Prenninger, »Dimensionen und Theorien der 'Lagergesellschaft'« v: *Gefangen in Mauthausen*, 57–102.

12 Ibid., 102.

gssesellschaft). Peter Kuon npr. opisuje prihod na železniško postajo in potem v taborišče Mauthausen v prispevku »Od človeka do številke«. ¹³ Oddaja obleke in osebnih predmetov je simbolno pomenila ločitev od sveta, kateremu so do tedaj pripadali, ponižujoča golota in britje ter dodelitev ujetniške obleke pa jih je spremenila v bitja brez pravic, ki so bila izpostavljena samovolji paznikov in SS. Bili so zreducirani na golo življenje. Sposobnost v tej situaciji zaznati tudi komične in groteskne trenutke, tako navaja avtor, je bila prvi akt upora. Nicole Warmbold v svojem prispevku »Taboriščni jezik med prilagajanjem, podrejanjem in odpornostjo« ¹⁴ opisuje komunikacijo v taborišču. *Lingua franca* med ujetniki je bila nemščina. Seveda je to bil edini uradno dovoljeni pogovorni jezik; vsi ukazi, naročila, delovna navodila, zahteve in pisma so smela biti samo v nemščini. Zato so se tujci, pod nadzorom kriminalcev-ujetnikov, v prvih dneh ujetništva naučili nekaj besed za vsakodnevno uporabo in pravilnega naslavljanja SS-oficirjev. Nemščina ni bila zapovedana zgolj s strani SS, temveč so se je ujetniki posluževali tudi med seboj, saj so bili pripadniki zelo različnih narodov z zelo različnimi jeziki. Tujci – nemški ujetniki so bili sčasoma v manjšini – so s tem tudi izražali, kot poudarja avtor, da je bilo taborišče nekaj povsem tujega, radikalno drugačnega in vsekakor ne njihovega. Seveda pa se je taboriščni jezik omejeval na to, kar je bilo elementarno nujno. Tudi Irina Scherbakowa omenja v svoji raziskavi uporabo nemškega jezika med preživeli ujetniki. Pričevalci so se, ko so opisovali nasilje SS-paznikov ter njihove ukaze in psovke, posluževali nemškega jezika. ¹⁵

13 Peter Kuon, »Von Menschen zu Nummern,« v: *Gefangen in Mauthausen*, 105–24.

14 Nicole Warmbold, »Lagersprache zwischen Anpassung, Unterwerfung und Gegenwehr,« v: *Gefangen in Mauthausen*, 125–42.

15 Irina Scherbakowa, »'Das ist etwas, was man nicht überleben kann,

Piotr Filipowski in Merethe Aagard Jensen pa v poglavju »Čas v taborišču«¹⁶ analizirata in ugotavljata neskladje med na eni strani objektivnim, koledarskim razumevanjem časa, v katerega vključujeta posebne dogodke v taborišču, kot so prvi transport poljskih ujetnikov, Himmlerjev obisk, otvoritev podružnice Gusen, otvoritve drugih delovnih taborišč, prvi umor v plinski celici, prihod ujetnic, smrtni pohodi (*Todesmärsche*) in napadi zavezniških letal, ter na drugi strani spomini ujetnikov, pri katerih se odpre povsem druga dimenzija, zgodovinski dogodki stopijo v ozadje, v ospredju pa so osebni vtisi in izkušnje. Kot je razvidno iz pričevanj preživelih, ki so bili osvobojeni maja 1945, so pri mnogih občutki in misli dolga leta ostali ujeti v taborišču. Nekateri od preživelih pa so skušali najti tudi nek pozitiven rezime svojih tragičnih izkušenj. Tako je npr. eden od preživelih izjavil, da se zaradi izkušnje v taborišču zlahka ne vda, za nekega drugega pričevalca pa je bilo taborišče neke vrste univerza, na kateri je študiral življenje.

Naslednja poglavja v sklopu »Ambivalenca prisilnega dela v KZ«¹⁷ analizirajo delo v taborišču. Kohr Kabalek najprej ugotavlja poseben pomen dela za človeško življenje v prispevku »Pomen dela v intervjujih z bivšimi ujetniki v KZ«¹⁸ ter poudarja, da to ne velja za delo v koncentracijskem taborišču, ker je tam dan prevladovalo prisilno delo, ki pa je imelo za cilj uničenje življenja. Delo je bilo neke vrste instrument SS za izvajanje moči. Seveda pa po letu 1942 vedno bolj prihaja v

das kann man auch nicht wiedergeben. Körperliche Erfahrungen von Mauthausen-Überlebenden aus der Sowjetunion,« v: *Gefangen in Mauthausen*, 486.

16 Piotr Filipowski in Merethe Aagard Jensen, »Zeilichkeit im Lager,« v: *Gefangen in Mauthausen*, 143–73.

17 »Die Ambivalenz von Zwangsarbeit im KZ«, 175–278.

18 Kohr Kabalek, »Die Bedeutung von Arbeit in Interviews mit ehemaligen KZ-Häftlingen,« v: *Gefangen in Mauthausen*, 177–204.

ospredje tudi gospodarska produktivnost, ker je zaradi splošne vojaške obveznosti vedno manj delavcev na razpolago, in to predvsem v oboroževalni industriji. Marc Buggeln in Stefan Hördler v svoji analizi »Delo v koncentracijskem taborišču«¹⁹ prideta do zaključka, da »je bila razporeditev zapornikov zadnji radikalni ukrep diktature nacionalsocialistične mobilizacije za ohranitev vojne ekonomije. Za državo in SS ne gre toliko za ekonomsko učinkovito uporabo zapornikov kot za doseganje zmage z vsemi sredstvi.«²⁰ Raziskava Stefana Wolfingerja »Delo jetnikov koncentracijskega taborišča v 'Nibelungenwerku' v St. Valentinu«²¹ analizira delovno taborišče St. Valentin, katerega zaporniki so bili prisilno zaposleni v hčerinskem podjetju Steyr-Daimler-Pucha vse do 23. marca 1945, ko so tovarno zbombardirali Američani. Tam je bila končna montaža tankov. Ker so Nemci vedno več kvalificiranih delavcev pošiljali na fronto, je bilo veliko pomanjkanje delovne sile. Večje število zaposlenih tujih civilistov – največ jih je bilo iz Francije – pa je zbežalo ali pa se niso vrnili z dopustov, zato so bili taboriščniki v drugi polovici leta 1944 zadnja delovna rezerva. Kratkoročno je premestitev v tovarno orožja povečala možnosti preživetja, ker esesovci tam niso izvajali množičnih pobojev ujetnikov, ni pa bila dokončna rešitev pred »iztrebljanjem«. Avtor opisuje tudi, da sodelovanje med SS in tovarno ni bilo brez konfliktov, tudi zaradi ravnanja z ujetniki, zato je bil decembra 1944 odgovorni vodja v tovarni zamenjan s sadistom in odvisnikom od morfija. Sklop se končuje z že omenjenima poglavjema »Delo

19 Marc Buggeln in Stefan Hördler, »Arbeit im Konzentrationslager. Profiteure, Produktivität und Gewalt,« v: *Gefangen in Mauthausen*, 223–37.

20 Ibid., 237.

21 Stefan Wolfinger, »Der Arbeitseinsatz von Konzentrationslagerhäftlingen im 'Nibelungenwerk' St. Valentin,« v: *Gefangen in Mauthausen*, 240–56.

v tunelih« izpod peresa Wolfganga Quatembergerja²² in s povzetkom Gerharda Botza.²³

Sledijo štiri poglavja pod naslovom »Življenje in preživetje v Mauthausnu.«²⁴ Hana Kubátová v poglavju »Ne bo več dolgo trajalo«²⁵ obravnava življenje in preživetje čeških in slovaških ujetnikov (Judov in političnih ujetnikov), Vesna Frenkel in Doris Felsen italijanskih v prispevku »Priložnosti in naključja preživetja na primeru italijanskih ujetnikov«,²⁶ Karin Auer in Alexander Prenninger Judov iz Grčije v »Odnosi med pari in skupinske pripadnosti: judovske Grkinje in Grki v Mauthausnu«²⁷ ter Mercedes Vilanova republikanskih Špancev v prispevku »Preživeti v Mauthausnu«.²⁸ Vesna Frenkel in Doris Felsen izpostavljata na primeru italijanskih ujetnikov, da so ujetniki včasih preživeli iz golega naključja.

»Meje splošne solidarnosti in socialnosti« so obravnavali trije avtorji. Peter Kuon je v svojem prispevku »Mit mednarodne solidarnosti v spominih preživelih Francozov«²⁹ obrav-

22 Wolfgang Quatemberger, »Die Arbeit in den Stollen,« v: *Gefangen in Mauthausen*, 257–78.

23 Gerhard Botz, »Ein Resümee,« v: *Gefangen in Mauthausen*, 530.

24 »Leben und Überleben in Mauthausen«, 279–387.

25 Hana Kubátová, »Es wird nicht mehr lange dauern,« v: *Gefangen in Mauthausen*, 281–303.

26 Vesna Frenkel in Doris Felsen, »Gelegenheiten und Zufälle des Überlebens am Beispiel der italienischen Häftlinge,« v: *Gefangen in Mauthausen*, 305–35.

27 Karin Auer in Alexander Prenninger, »Paarbeziehungen und Gruppenzugehörigkeiten: Jüdische Griechinnen und Griechen in Mauthausen,« v: *Gefangen in Mauthausen*, 337–51.

28 Mercedes Vilanova, »Überleben in Mauthausen,« v: *Gefangen in Mauthausen*, 353–87.

29 Peter Kuon, »Der Mythos der internationaler Solidarität und Erinnerungstexten von französischer Überlebenden,« v: *Gefangen in Mauthausen*, 391–406.

naval, kako pomembna je bila narodna zavest za preživetje. Tako naj bi Francozi razvili samopodobo, ki je temeljila na občutku kulturne večvrednosti. »*Ta 'etnocentrična' podoba je*«, kot ugotavlja avtor, »*v številnih besedilih izražena v kodeksu ravnanja, ki neizrečeno ureja, česa Francozi v nasprotju z drugimi ne počnejo.*«³⁰ Drugi temu mitu nasprotujejo. Zgodbe o deportacijah so polne predsodkov o drugih narodnostih. Številne pripovedi pa poročajo o mnogih zglednih, nesebičnih dejanjih tujih sotovarišev, ki so Francozom pomagali in ki pričajo o obstoju sistematične solidarnosti. Kuon ugotavlja, da to, kar izhaja iz večine pričevanj, ne odraža tega, kar je večina preživelih Francozov v taborišču doživela.

Za preživetje v koncentracijskem taborišču pa je bil, tako navajata Helga Amesberger in Brigitte Halbmayr v prispevku »*Seks kot sredstvo izmenjave*«, odločilen tudi položaj v hierarhiji zapornikov. Za zapornike je bilo pomembno, da so preživeli dan in da jim je zdravje omogočilo, da so ohranili sposobnost za delo. Ker dodeljena hrana za preživetje ni zadostovala, so dodatno hrano lahko pridobili samo ilegalno. »*Lakota je določila vsako vedenje*«, poudarjata avtorici.³¹ Kakršna koli izmenjava je bila v bistvu povezana z lastno koristjo, le redki so si lahko privoščili geste prijateljstva, solidarnosti ali ljubezni. Več ali manj je to bilo omejeno samo na manjše skupine, večinoma družinske člane. Za dodaten obrok kruha so ujetniki zamenjali vse, kar so imeli. Nastala je neke vrste trgovina oz. izmenjava blaga, vključevala pa je tudi spolne storitve. Raziskava te problematike prav tako kaže, da je večina spolnih odnosov v koncentracijskem taborišču potekala med hierarhično neenakopravnimi zaporniki in zato govorimo o

30 Ibid., 395–96.

31 Helga Amesberger in Brigitte Halbmayr, »Sex als Tauschmittel - Beispiele aus Mauthausen,« v: *Gefangen in Mauthausen*, 408.

obliki spolnega nasilja. To velja tako za homoseksualna kot tudi heteroseksualna razmerja. V Mauthausnu je SS spomladi 1942 ustanovil tudi prvi bordel, ki je služil kot prototip za bordele v NS-koncentracijskih taboriščih. Ujetnice, ki so jih premestili iz taborišča Ravensbrück, so svoje prisilno delo morale opravljati v bordelu. Prav v zadnjih mesecih so v KZ-sistem Mauthausen premestili tisoče ujetnic, nekatere pa so potem pošiljali še naprej. Seveda pa je bilo nasilje nad ujetnicami prisotno tudi izven bordelov.

Imke Hansen in Kobi Kabalek sta, kot omenjeno, raziskovala krajo in kanibalizem v taborišču in ugotovila, da so o kraji poročali številni pričevalci, le redki pa so tematizirali kanibalizem, ki kaže na katastrofalne razmere v taboriščih in nepredstavljivo lakoto jetnikov. Seveda je bila kraja zelo pogost pojav. Vendar je veljala kraja soujetnika za nekaj povsem nesprejemljivega in hujšega kot kanibalizem, zato so soujetniki sodelovali pri razčiščevanju primera in obsodbi storilca. O kanibalizmu pa pričevalci že zaradi sramu in zadrege niso hoteli govoriti. Avtorja prideta do naslednjega zaključka:

Skrajna lakota in nepredstavljive življenjske razmere so izzvale moralne norme, ki so jih zaporniki prinesli s seboj iz časa pred zaporom: ustvarili so različne prioritete, vzorce vedenja in vzorce ocenjevanja. Prepoznavanje in opisovanje tega prispeva k boljšemu razumevanju resničnosti v taborišču. Vendar pa poudarja tudi, da se življenje in izkušnje v taborišču v svoji nepredstavljivosti izmikajo razumevanju tistih, ki tega niso doživeli.³²

32 Imke Hansen in Kobi Kabalek, »Narrationen moralischer Grenzüberschreitung,« v: *Gefangen in Mauthausen*, 459.

V zadnjem sklopu pod naslovom »Oblike nasilja in spopadi s smrtjo« se vrstijo še štirje prispevki.³³ Alexander Prenninger in Gerhard Botz v poglavju »Mauthausen-ujetniki iz Sovjetske zveze – poskus razjasnitve«³⁴ pojasnita, da tukaj ne gre samo za Ruse, temveč tudi za Beloruse, Ukrajince in druge, ki so pripadali Sovjetski zvezi, saj je šele po razpadu SZ konec leta 1991 pomen pripadnosti različnim narodom med ujetniki v taborišču pridobil na pomenu. Seveda pa so tukaj tudi težave z različnimi viri, spreminjajočimi se mejami itn. Po kritični analizi in statističnih izračunih je, kot je ugotovil Andreas Kranawitter v eni od prejšnjih raziskav, bilo v kompleksu Mauthausen 40.000 sovjetskih ujetnikov, kar je pomenilo, da so bili ti največja skupina v taborišču.³⁵ Irina Scherbakowa, predstavnica ruske organizacije za človekove pravice Memorial, ki je bila v Rusiji leta 2022 prepovedana, je svojo študijo napisala že leta 2015. Obravnava izkušnje preživelih sovjetskih ujetnikov v prispevku »'To je nekaj, česar ne moreš preživeti, tega ne moreš reproducirati'. Fizične izkušnje preživelih iz Mauthausna iz Sovjetske zveze.«³⁶ Zanimiva je njena ugotovitev, da sovjetski ujetniki, ki so preživel, o svojih izkušnjah v koncentracijskem taborišču niso govorili. V prvih povojnih letih je bila to zaradi stalinistične politike tabu tema, kot tudi usoda Judov, šele v šestdesetih letih so izšle prve publikacije o tematiki, pa še to

33 »Formen der Gewalt und Konfrontationen mit dem Tod«, 461–543.

34 Alexander Prenninger in Gerhard Botz, »Mauthausen-Häftlinge aus der Sowjetunion - ein Klärungsversuch,« v: *Gefangen in Mauthausen*, 463–68.

35 Andreas Kranawitter, *Zahlen als Zeugen: Soziologische Analysen zur Häftlingsgesellschaft der KZ Mauthausen* (Dunaj, 2014), 162–70.

36 Irina Scherbakowa, »'Das ist etwas, was man nicht überleben kann, das kann man auch nicht wiedergeben.' Körperliche Erfahrungen von Mauthausen-Überlebenden aus der Sowjetunion,« v: *Gefangen in Mauthausen*, 469–88.

v zelo omejeni obliki. Bilo je tudi nekaj redkih prevodov tuje literature. Vsaka publikacija se je morala držati določenih pravil, poudariti so morale, da so taboriščniki padli v ujetništvo zato, ker so bili težko ranjeni ali v nezavesti, da so bili esesovci izredno kruti, da je v taborišču obstajala trdna skupnost ujetnikov in sotrpinov, predvsem pa da so v taborišču organizirali omrežje mednarodnega upora. Avtorica izpostavlja tudi, da so bili med sovjetskimi ujetniki (vojni ujetniki, prisilni delavci, partizani, uporniki) taki, ki so že imeli izkušnje z lakoto in smrtjo, ker so takoj, ko so jih ujeli na sovjetskem ozemlju, pristali v provizoričnih taboriščih, vojaških taboriščih, zaporih in koncentracijskih taboriščih. Mnogi pa so imeli izkušnje z lakoto in pomanjkanjem vse od otroštva. Zaradi tega šok ni bil tako velik kot pri mnogih drugih skupinah. Mnogi sovjetski pričevalci so tudi pripovedovali, da so bili po hierarhiji v taborišču na predzadnjem mestu, za njimi so bili samo Judi.

»Nasilje, umiranje, smrt in preživetje« je naslov še drugega prispevka Helge Amesberger in Brigitte Halbmayr.³⁷ Avtorici obravnavata nasilje in sistematično ubijanje, ki prevladujeta v spominih preživelih. Opozarjata, da številke o smrti v Mauthausnovih knjigah mrtvih, ki razlikuje med »naravno« in »nenaravno« smrtjo, prikrivajo vsakdanje nasilje, ki je neločljivo povezano s sistemom koncentracijskih taborišč. Izraz »naravna smrt« nakazuje na neizogibno usodo končnega človeka, prikriva pa pomanjkanje osnovnih potrebščin. Kljub težkemu fizičnemu delu je bila hrana zapornikov nezadostna in neprimerna, ni bilo prave medicinske oskrbe, higienske razmere so bile katastrofalne, prav tako pa pri prisilnem delu niso bili deležni nobenih zaščitnih ukrepov in tako npr. niso imeli čelad, pa tudi ne ustrezne delovne opreme. S tem se je zakrivalo »uni-

37 Helga Amesberger in Brigitte Halbmayr, »Gewalt, Sterben, Tod in Überleben,« v: *Gefangen in Mauthausen*, 489–522.

čevanje z delom«, pa tudi medicinske poskuse in eksekucije (injekcije, pretepanje, obešanje, ustrelitev, plin). V pričevanjih večine je zaslediti tudi izjave o tem, kako si razlagajo dejstvo, da so kljub masovnemu umiranju in umorih preživeli. Tukaj prednjači močna volja po preživetju in želja, da gredo domov k svojim ljubim, nekateri pa so tudi poudarjali, da so bili, ko so pristali v taborišču, v dobri telesni kondiciji. Mnogi so črpali svojo voljo za preživetje iz verskega prepričanja, nekateri tudi iz političnega, ali celo iz obeh. Gerhard Botz pa v svojem povzetku opozarja tudi, da je za pričevalce posebno težko pripovedovati o osebno obremenjujočih spominih na nasilje in smrt in da zato včasih pride do zamolčevanja določenih vsebin (avtor govori o »redčenju vsebine«) in standardiziranja pripovedi. Tudi izkušeni pričevalci v tem oziru niso imuni, predvsem kadar nastopajo v šolah in drugih izobraževalnih ustanovah ter v medijih, kjer se od njih pričakujejo določeni stereotipni odgovori.³⁸

Knjiga je odlična in zelo objektivna analiza vseh plati življenja in preživetja v kompleksu taborišč Mauthausen. Na podoben način bi bilo potrebno obravnavati vsa koncentracijska in delovna taborišča ter gulage, ki so jih povzročili vsi trije totalitarni režimi v Evropi v 20. stoletju, škoda pa je, da ne obravnava vsaj večine podrejenih delovnih taborišč. Zelo obširno je obdelan St. Valentin in delovišča kot posledica podzemne selitve vojne industrije (Ebensee, Gusen II, Melk, Peggau itn.). Čeprav se uvodoma npr. omenja Ljubelj kot eno največjih delovnih podružnic Mauthausna, pa o delu tam, pogojih itn. ne izvemo ničesar. Škoda je tudi, da se raziskava omejuje samo na največje skupine narodnih skupnosti, ki so jih deportirali v Mauthausen.

Tamara Griesser Pečar

38 Gerhard Botz, »Ein Resümee,« v: *Gefangen in Mauthausen*, 525–26.

Raul Hilberg,
Uničenje evropskih Judov.
Studia Humanitatis,
Ljubljana 2023, 485 strani.

Končno, bi lahko zapisali, smo tudi v slovenskem prevodu dobili eno temeljnih del o holokavstu. V zbirki *Studia humanitatis* je izšla monografija *Uničenje evropskih Judov*, delo je prevedla Katja Jenčič. Avtor monografije je Raul Hilberg (1926–2007), v Avstriji rojeni judovsko-ameriški politolog in zgodovinar. Njegovo monumentalno delo na splošno velja za prelomno in referenčno študijo holokavsta. Izčrpno poročilo o tem, kako je nacistična Nemčija (skoraj) uničila judovsko skupnost v Evropi, je bilo prvič objavljeno leta 1961 in je spodbudilo številne razprave, pospešilo nadaljnje raziskave in oblikovalo celotno področje študij holokavsta. Njegovo delo pravzaprav velja za prvo celovito zgodovinsko študijo holokavsta, pri čemer je avtor svoj raziskovalni fokus usmeril tako na krvnike kot na žrtve in opazovalce (*bystanders*).

Prof. Hilberg, ki je deloval kot profesor političnih znanosti na Univerzi Vermont, je svoje delo sicer revidiral leta 1985, razširjena izdaja pa je prinesla poglobljen obseg študije in predvsem vključevala novo gradivo, zlasti iz arhivov v srednji in vzhodni Evropi, ki ga je avtor dodal na podlagi večletnih raziskav. Monumentalna študija je tako delo učenjaka, ki je več kot petdeset let posvetil raziskovanju in analizi različnih vidikov holokavsta. Pri slovenski izdaji so se uredniki smiselno odločili, da Hilbergovo izvorno delo, ki je izšlo v treh zvezkih

in obsega več kot 1.200 strani, prevedejo in izdajo v skrajšani izdaji, ki kljub temu celovito osvetljuje sistematičen proces uničenja evropskih Judov.

Knjiga prof. Hilberga je sistematičen in zgoščen prikaz, ki postavi nacistično preganjanje Judov v historični kontekst antisemitizma od Martina Luthra naprej. Protijudovska politika in preganjanje se namreč nista začela šele leta 1933. Avtor med drugim prepričljivo odgovarja na nekatera še danes aktualna vprašanja v zvezi s holokavstom: Kaj je bil cilj teh dejanj? Kakšni so bili cilji tistih, ki so vztrajali pri protijudovskih ukrepih? Hilbergova teza se glasi, da je iztrebljanje Judov načrtovala in izvajala organizirana (nemška) družba kot celota. Na čelu te zgodovinske in široko zasnovane zločinske dejavnosti z določenim ciljem pa so bili birokrati, ki sicer niso sledili usklajevalnemu organu ali delovali v monolitni centralizirani državi, temveč v »nedržavi«, v organiziranem kaosu.

Osrednja pozornost knjige je seveda posvečena obdobju med 1933 in 1945, pri čemer avtor najprej predstavi sistematično kratenje državljskih pravic Judom v Nemčiji in okupiranih deželah, nato pa korak za korakom osvetli proces holokavsta.. Gre za poskus sistematičnega iztrebljanja evropskih Judov, od delovanja mobilnih morilskih enot in deportacije Judov v uničevalna taborišča do poskusov brisanja sledi za zločini. Avtor obravnava tudi druge teme; med drugim analizira in sistematizira načine oziroma preživetvene taktike, ki so uporabljali preganjani Judje, zaprti v številne gete po okupirani Evropi. Zelo podrobno je preučil posamezne faze preganjanja in izločitve judovskega prebivalstva iz nemške družbe, proces razlaščenja njihove lastnine, deportacije Judov v nemška koncentracijska in uničevalna taborišča ter oblikovanje in upravljanje getov v rajhu in na okupiranem Poljskem, izvedbe množičnih pomorov, pripravo in organizacijo deportacij ter nastanek in delovanje uničevalnih taborišč. Njegova obravnava

zgodovine holokavsta se je sprva oprla na sodno gradivo, ki je bilo zbrano na Nürnberških procesih, v nadaljevanju pa ga je dopolnil z dokumentacijo, shranjeno v številnih arhivih po Evropi. Prof. Hilberg je svoj formativni štirifazni načrt pravzaprav prevzel od preživele žrtve holokavsta, in sicer madžarskega Juda Rudolfa Kastnerja (1906–1957), ki je 13. septembra 1945 pod prisego izjavil: *»Načrt delovanja je bil v vseh državah skoraj enak: Jude so najprej označili, nato ločili, jim odvzeli vse premoženje, deportirali in nato zaplinili«*.

Novost nemškega uničevalnega sistema po Raulu Hilbergu ni bila v množičnem pobijanju, niti ne v samem taborišču ali v umestitvi uničevalnega stroja, temveč v povezavi koncentracijskega taborišča s plinsko celico. Njegov glavni poudarek je na velikem številu storilcev – javnih uslužbencev, vojaškega osebja, funkcionarjev nacistične stranke, esesovcev in predstavnikov zasebnih podjetij – v mašineriji smrti. Za uspeh iztrebljevalne politike v Nemčiji in širše po okupirani Evropi je bilo po Hilbergu odločilno, da so *»birokrati že zgodaj prepoznali določene možnosti in 'nujnosti'«* ter razvili lastno pobudo in vizijo. Zato – po Hilbergovem direktnem razmejevanju glede na Hannah Arendt – v zlu ni nič banalnega. Birokrata ne smemo razumeti kot *»kolesca v kolesu«*, temveč je birokrat *»tisti, ki ohranja v gibanju celoten menjalnik.«*

Izjemen pomen študije je tudi v mapiranju razpoložljivega dokumentarnega gradiva in v metodološkem prijemu, ki ostaja vseskozi v mejah strokovnih razlag in se ne spušča na raven moralnega obsojanja sicer strahovitih zločinov. Pri iskanju odgovorov na vprašanja, kako je sploh prišlo do nacističnega poskusa uničenja evropskih Judov, prof. Hilberg usmeri svojo pronicljivo razlago na različna institucionalna telesa, na naciste, elito in članstvo stranke kot tudi na nemško civilno družbo in posameznike, ki so se uprli antisemitizmu, a so ostali povsem neslišni. Pri obravnavi samih evropskih Judov izposta-

vi njihovo pasivnost in nesposobnost primerne razumevanja in racionalnega sprejemanja začetnega nacističnega nasilja ter poznejšega preganjanja. Njegova osvetlitev nemškega antisemitizma prepričljivo pokaže, kakšno vlogo sta pri uresničitvi nacistične uničevalne politike odigrala tako evropski kolaboracionizem kot zakoreninjen antisemitizem.

Po Hilbergovih izračunih, ki temeljijo na večdesetletnem preučevanju nacističnega dokumentarnega gradiva, je število judovskih žrtev glede na vzrok njihove smrti naslednje: več kot 800.000 jih je umrlo v getih, 1.300.000 so jih pobili pripadniki *Einsatzgruppen* po vdoru v Sovjetsko zvezo in pripadniki drugih kolaboracionističnih enot, 2.700.000 jih je umrlo v uničevalnih taboriščih, 300.000 v ostalih koncentracijskih taboriščih. V najbolj znanem taborišču Auschwitz je umrlo približno milijon Judov. Šlo je za genocid, ki nima precedensov v zgodovini Evrope.

Renato Podbersič ml.

Dejan Pacek,
Od konflikta h kompromisu:
oris odnosa med državo in Katoliško
cerkvijo v Sloveniji 1966–1991.
Inštitut za novejšo zgodovino,
Ljubljana 2023, 560 strani.

Monografija Dejana Packa *Od konflikta h kompromisu: oris odnosa med državo in Katoliško cerkvijo v Sloveniji 1966–1991* je izšla leta 2023 pri založbi Inštituta za novejšo zgodovino kot dvainpetdeseta monografija v zbirki Razpoznavanja/Recognitiones. Kot je zapisano že v naslovu, obravnava obdobje, za katerega sta značilna konec izrazitega konflikta v odnosih in postopno iskanje dialoga, pa tudi različni ukrepi slovenske republiške oblasti za zamejitev delovanja Katoliške cerkve na strogo versko področje (tako z zakonskimi podlagami kot z administrativnimi ukrepi).

Delo je nastalo na osnovi avtorjeve doktorske disertacije, ki jo je leta 2020 zagovarjal na Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani. Pacek se odnosov med državo in Katoliško cerkvijo loti poglobljeno, ob upoštevanju različnih virov in literature, pri čemer kot primarni vir uporabi gradivo verske komisije oziroma Komisije Republike Slovenije za odnose z verskimi skupnostmi, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije. Verska komisija, ki je bila ustanovljena leta 1944 pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta in je pod različnimi

imeni delovala vse do leta 1991, je namreč opravljala nadzorno in posredovalno vlogo v odnosu države do verskih skupnosti. Katoliška cerkev, ki je bila največja in najbolje organizirana verska skupnost na Slovenskem, je bila v ospredju pozornosti te komisije.

Monografija je razdeljena na tri tematske sklope. V prvem avtor strnjeno predstavi odnos med državo in Katoliško cerkvijo med letoma 1945 in 1966. Prevzem oblasti, ki ga je po vojni izvedla komunistična partija, je odločilno vplival na položaj Katoliške cerkve. Oblast je v njej videla ideološkega nasprotnika, hkrati pa je prepoznala velik vpliv, ki ga je Cerkev imela na življenje ljudi. Zato jo je želela politično in gospodarsko oslabiti, njen vpliv na vernike omejiti ter vzpostaviti nadzor nad duhovniki. Avtor v tem kontekstu najprej predstavi zaostrovanje odnosa med Jugoslavijo in Svetim sedežem, nato pa še motive za ustanovitev republiške verske komisije kot tistega organa, ki naj bi urejal odnose z verskimi skupnostmi, ter njene glavne naloge.

Jedro monografije predstavlja drugi sklop, ki se posveča obdobju med letoma 1966 in 1991 in je vsebinsko najbogatejši. Razdeljen je na sedem podpoglavij. Avtor uvodoma predstavi okoliščine, ki so leta 1966 privedle do podpisa beograjskega protokola in obnovitve diplomatskih odnosov med Jugoslavijo in Svetim sedežem. Sledi podroben in obširen prikaz zakonskih podlag, ki so določale pravni položaj Katoliške cerkve, a tudi omejevale njeno delovanje. Pri tem avtor posebno pozornost nameni omejevanju karitativnih dejavnosti, bralcu pa predstavi tudi razprave o spremembah pravnega položaja verskih skupnosti ob izteku osemdesetih let. Zatem pa temeljita analiza poročil občinskih verskih komisij prikaže odnos oblasti do Katoliške cerkve na lokalnem nivoju. Avtor ga osvetli zlasti s pomočjo načina obravnav prošenj za gradnje in adaptacije cerkvenih objektov. V naslednjih podpoglavjih predstavi še

delovanje Cirilmetodijskega društva oziroma Slovenskega duhovniškega društva, pri čemer izpostavi njegovo vlogo pri diferenciaciji duhovnikov, pravni položaj Teološke fakultete v Ljubljani, položaj in strukturo verskega tiska ter delovanje redovnih skupnosti in laičnih organizacij. Zadnja štiri podglavja so sicer nekoliko manj obširna, a hkrati pomembna za razumevanje položaja Katoliške cerkve v Sloveniji.

V tretjem sklopu, ki sklene monografijo, Pacek podrobno opisani položaj Katoliške cerkve v Sloveniji primerja s stanjem na Hrvaškem. Pri tem bralcu predstavi vzporednice in razlike tako v pravnem položaju kot tudi v odnosu slovenskih in hrvaških škofov do državnih oblasti.

Monografija *Od konflikta h kompromisu* ponuja sistematičen in poglobljen vpogled v odnose med državo in Katoliško cerkvijo ter prinaša nekatere nove poglede. Delo temelji na obsežni analizi arhivskih dokumentov, po katerih je pred njim poseglo manjše število raziskovalcev. Avtor si je pri raziskavi pomagal tudi z drugimi viri, kot so tiskani in časopisni viri, ter obsežnim naborom literature. Monografija je napisana sistematično, metodološko in problemsko je korektno zasnovana. Avtor je z različnimi pristopi – analitičnim, sintetičnim in primerjalnim – problematiko zaobjel v več niansah. Uspe mu izpostaviti specifične slovenske razmere, in sicer tako na podlagi podrobne analize gradiva verske komisije kot primerjave položaja Katoliške cerkve v Sloveniji in na Hrvaškem. Bralcu ponudi vpogled v razmišljanje in načrte oblastnih organov kot tudi v razmišljanje Cerkve, hkrati pa prikaže splošne družbene razmere in njihovo transformacijo od konca druge svetovne vojne do osamosvojitve. Monografija je dobrodošel prispevek v slovenskem zgodovinopisju, ki prinaša nov kamenček v mozaiku razumevanja večplastnih odnosov med državo in Katoliško cerkvijo.

Navodila avtorjem

Dileme so znanstvena periodična revija, ki jo izdaja Študijski center za narodno spravo. Prispevki, ki jih objavljajo *Dileme*, niso honorirani. Prispevki morajo predstavljati izvirni doprinos k obravnavani tematiki, prav tako ne smejo biti predhodno objavljeni v kateri drugi znanstveni reviji. Prispevki so recenzirani.

Avtorji naj prispevke pošljejo na naslov uredništva (Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, 1000 Ljubljana, Slovenija) oziroma jih oddajo po elektronski pošti na spletni naslov revije *Dileme* (dileme@scnr.si). Prispevki naj obsegajo med 30.000 do 50.000 znakov s presledki. Vsebujejo naj:

- ključne besede (do pet), ki naj odražajo vsebino prispevka;
- izvleček (največ deset vrstic), ki mora biti razumljiv brez branja celotnega besedila članka;
- povzetek (največ 30 vrstic), ki mora predstaviti namen prispevka, glavne značilnosti obravnavanega problema ter najpomembnejše rezultate in sklepe.

Avtorji naj navedejo naslednje podatke: ime in priimek, akademski naziv, delovno mesto, ustanovo zaposlitve in e-naslov. Za lektoriranje prispevkov in prevod povzetkov poskrbi uredništvo.

Uporabljamo čikaški stil citiranja (Chicago style), slovenska verzija podrobnih navodil se nahaja na spletni strani: <https://www.scnr.si/navodila-avtorjem.html>.

Instructions to the Authors

Dileme is a scientific periodical journal issued by the Study Centre for National Reconciliation. Authors of the papers published in *Dileme* receive no honorarium. Their papers have to represent an original contribution to the addressed topic and must not be published beforehand in any other scientific journal. The papers are peer-reviewed.

The authors can send their papers to the address of the editorial board (Study Centre for National Reconciliation, Tivolska 42, 1000 Ljubljana, Slovenia) or by e-mail to the *Dileme* journal address (dileme@scnr.si). The papers should encompass between 30,000 and 50,000 characters with spaces. They should contain:

- keywords (up to five), reflecting the content of the paper;
- an extract (max. ten lines) which has to be comprehensible without reading the full paper;
- an abstract (max. 30 lines) which has to express the purpose of the paper, the main characteristics of the addressed problem and the most relevant results and conclusions.

The authors should provide the following information: name and surname, academic title, workplace, employment institution and e-mail address. The editorial board arranges for the proofreading of the papers and the translations of the abstracts.

We use the Chicago Manual of Style for citing, detailed instructions can be found at the following webpage: <https://www.scnr.si/en/guidelines-for-authors.html>.

Impressum

Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine so redna znanstvena publikacija Študijskega centra za narodno spravo. Vsako leto izideta dve številki revije v tiskani obliki. Publikacija na interdisciplinarni način obravnava vprašanja slovenske sodobne zgodovine, pri čemer so poslužuje metodologije različnih ved, od zgodovine, sociologije, antropologije, prava do preostalih humanističnih in družboslovnih ved. Prispevki objavljeni v *Dilemah* lahko razvijajo znanstvene koncepte, predstavljajo teoretske ugotovitve ali pa so empirično-analitske-narave. Revija objavlja izvirne znanstvene in pregledne znanstvene članke. Izvirni znanstveni članki prinašajo inovativno obravnavo izbrane tematike z lastnimi tezami ali zaključki, pregledni znanstveni članki pa kritično prikazujejo kontekst izbrane tematike ob upoštevanju stanja raziskav na tem področju. Objave v reviji *Dileme* niso honorirane, prispevki pa ne smejo biti predhodno objavljeni v kateri drugi znanstveni reviji. Za objavo v reviji veljajo mednarodni etični standardi znanstvenega raziskovanja, citiranja in navajanja literature, kot jih priporoča organizacija COPE (*Committee on Publication Ethics*). Prispevke naj avtorji pošljejo na naslov dileme@scnr.si. Prispevki so podvrženi postopku recenzije. Postopek recenzentskega pregleda ne traja več kot tri mesece.

Revija Dileme je vključena v naslednje podatkovne baze/Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: Scopus, European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Crossref.